

2019

Олександр НАРОВЛЯНСЬКИЙ

ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ

ПРАВознавство

11

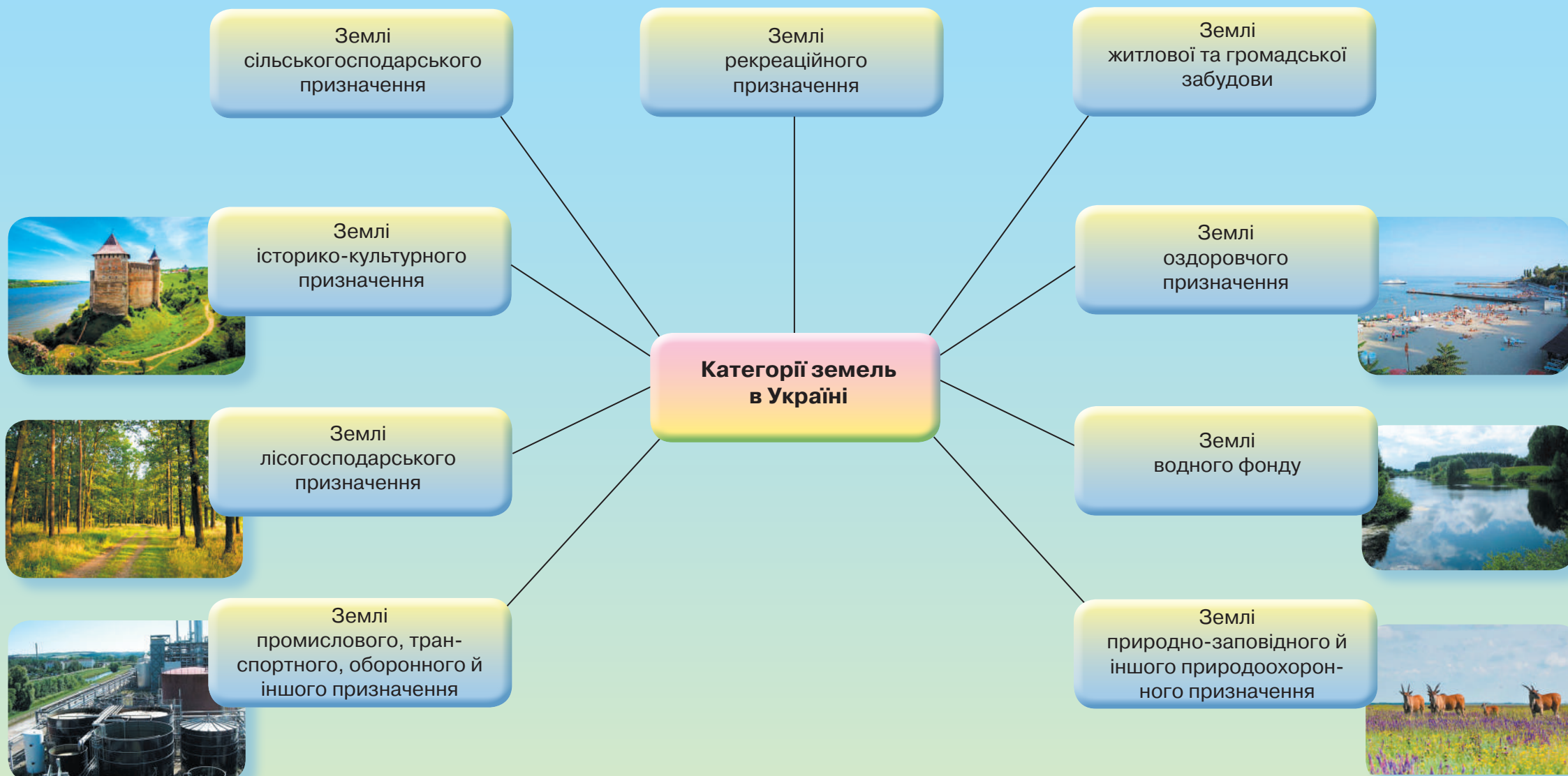
ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ

ПРАВознавство

Олександр НАРОВЛЯНСЬКИЙ

11

Юридичні акти	Юридичні вчинки
Правомірні дії суб'єктів	Правомірні дії суб'єктів
Породжують юридичні наслідки	Породжують юридичні наслідки
Спрямовані на досягнення певних юридичних наслідків	Не мають на меті досягнення певних юридичних наслідків
Приклад: угода купівлі-продажу, дарування тощо	Приклад: створення твору чи іншого об'єкта авторського права
Можуть здійснюватися тільки дієздатними суб'єктами	Можуть здійснюватися як дієздатними, так і недієздатними суб'єктами

Олександр Наровлянський

ПРАВОЗНАВСТВО

(профільний рівень)

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2019

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

	— пояснення поняття;		— це цікаво;
	— запам'ятайте;		— практичне заняття та поради;
	— запитання та завдання;		— для допитливих;
	— завдання на випередження;		— електронний ресурс.

Наровлянський О.

Н30 Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти / Олександр Наровлянський. — К. : Грамота, 2019. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-349-734-1

Підручник відповідає чинній програмі для 11 класу з правознавства (профільний рівень). Видання ознайомить учнів з основами адміністративного, фінансового, кримінального, цивільного, господарського, трудового, сімейного й інших галузей права України. Підручник містить завдання для практичних робіт.

Нормативні акти України подано станом на 1 січня 2019 р.

УДК 34(075.3)

Шановне учнівство!

Цього року, вивчаючи правознавство, ви ознайомитеся з основними положеннями окремих галузей права — адміністративним, фінансовим, кримінальним, цивільним, господарським, трудовим, сімейним і деякими іншими. Сподіваємося, що вивчення шкільного курсу правознавства стане для вас лише першим кроком на шляху досягнення високого рівня правової культури й оволодіння юридичними знаннями.

Як і минулого року, ви будете разом з учителем проводити рольові ігри та розв'язувати юридичні задачі, працювати з нормативними актами й обговорювати юридичні проблеми.

Шлях до правових знань буде нелегким, але, сподіваємося, надійним помічником вам стане підручник. Крім основного тексту, у ньому подані піктограми, які допомагатимуть вам орієнтуватися в навчальному матеріалі.

Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми будуть позначені в підручнику напівжирним шрифтом і цією піктограмою.

• *Курсивом буде виділено пояснювальний текст, а також запитання, на які бажано знайти відповіді під час читання навчального матеріалу в підручнику.*

Витяги з документів, нормативних актів будуть позначатися вертикальною лінією ліворуч від тексту. Крім того, ви побачите прапор держави або міжнародної організації, якою було прийнято цей акт.

Матеріал, який не призначений для запам'ятовування, цікаві факти, пов'язані з правом, будуть подані на блакитному фоні й позначені цією піктограмою.

Обов'язково зверніть увагу на завдання, які вміщені після матеріалу параграфа та позначені піктограмою . Намагайтеся виконати їх до початку вивчення наступного уроку. Це допоможе вам сприйняти навчальний матеріал, застосувати наявні у вас знання та життєвий досвід.

Наприкінці кожного параграфа ви знайдете основні поняття, які потрібно запам'ятати.

Крім того, кожен параграф завершується запитаннями та завданнями, які допоможуть вам перевірити свої знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал. Вони позначені . Серед цих завдань найскладніші будуть позначені зірочкою (*).

Історія держави та права карбується не лише на пам'ятках і меморіальних дошках, з якими ви ознайомилися торік, а й на пам'ятних монетах, що випускає Національний банк України. З деякими з них ви ознайомитеся на форзаці 2 підручника.

Успіхів вам у вивченні цікавої та надзвичайно необхідної для кожного юридичної науки!

Автор

Розділ 2 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Характеристика адміністративного права

1. Поняття «адміністративне право»

Адміністративне право — галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають у сфері функціонування виконавчої влади.

Адміністративне право визначає порядок формування та діяльності органів виконавчої влади, їхні повноваження. Норми цієї галузі права регулюють права фізичних та юридичних осіб у відносинах з органами держави. Крім того, норми адміністративного права визначають підстави та порядок притягнення до адміністративної відповідальності, види адміністративних стягнень.

Основними джерелами адміністративного права є Конституція України, закони України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України. Серед законів, які є джерелами адміністративного права, — Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закони України «Про державну службу», «Про освіту», «Про Національну поліцію», «Про залізничний транспорт» тощо.

Предметом адміністративного права є суспільні відносини, які складаються в процесі виконання функцій органами державного управління. Вони виникають у результаті владної діяльності державних органів, у них обов'язково бере участь орган держави. Суспільні відносини завжди є результатом свідомої цілеспрямованої діяльності від імені держави.

Основним методом правового регулювання, який застосовує адміністративне право, є *імперативний* (або *метод субординації*).

- Пригадайте, що є характерним для імперативного методу регулювання.

2. Адміністративні правовідносини

Унаслідок впливу держави, її органів і посадових осіб на поведінку та дії різноманітних суб'єктів виникають адміністративно-правові відносини. Характерною ознакою цих правовідносин є їхній державно-владний характер. Це означає, що один із суб'єктів цих правовідносин обов'язково має владні повноваження

щодо інших учасників правовідносин. Адміністративні правовідносини виникають у сфері державного управління. Хоча вони можуть виникати за ініціативою будь-якої сторони правовідносин, згода іншої сторони не завжди є обов'язковою.

Суб'єктами адміністративних правовідносин можуть бути насамперед державні органи (Верховна Рада України, Президент України, органи місцевого самоврядування, органи державної виконавчої влади тощо). Крім того, суб'єктами адміністративних правовідносин можуть бути різноманітні фізичні та юридичні особи. Об'єктом адміністративних правовідносин є управлінська діяльність суб'єктів владних повноважень.

3. Публічна адміністрація та її методи управління

Публічна адміністрація – це система органів державної виконавчої влади та виконавчих органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та інших суб'єктів, наділених адміністративно-управлінськими функціями, які діють з метою забезпечення як інтересів держави, так і інтересів суспільства в цілому, а також сукупність цих адміністративно-управлінських дій та заходів, установлених законом.

Публічна адміністрація має притаманні їй ознаки. Передусім вона є не просто сукупністю, а системою органів та установ. Складовими системи є як органи влади, так і підприємства, організації, установи, які мають адміністративно-управлінські функції. Свій вплив вони поширюють на все суспільство. Метою публічного адміністрування в сучасній демократичній державі є забезпечення інтересів не окремих громадян і соціальних груп, а держави та суспільства в цілому.

Основними методами публічного адміністрування є *переконання*, *заохочення* та *примус*. Для забезпечення максимально ефективного управління необхідно гармонійно й обґрунтовано поєднувати різні методи управління.

При цьому в сучасних демократичних державах визначають провідну роль методів переконання та заохочення. Ці методи використовують для правової пропаганди; інформування населення про стан справ, діяльність органів державної влади; заохочення громадян, які активно беруть участь у боротьбі з правопорушеннями, тощо. Однак не завжди зазначених методів достатньо. У разі необхідності можуть застосовувати й метод адміністративного примусу. Його метою є запобігання протиправним діям, їхнє примусове припинення, поновлення порушених прав і притягнення винних до адміністративної відповідальності.

Заходи адміністративного примусу поділяють на заходи адміністративного попередження (запобігання), адміністративного припинення та адміністративної відповідальності.

До заходів *адміністративного запобігання* належать примусові дії державних органів, які мають завадити поширенню небезпеки, відвернути її (перевірка документів, транспортних засобів, режиму зберігання зброї, заборона або обмеження руху транспорту чи пішоходів на певних ділянках місцевості або доступу до них громадян тощо).

Коли треба припинити правопорушення, забезпечити притягнення винних до адміністративної відповідальності, застосовують заходи *адміністративного припинення*. Ними можуть бути: вимога припинити протиправну поведінку, застосування фізичного впливу, спеціальних засобів, зброї, вилучення певних предметів, припинення роботи підприємств, виробництв, обладнання, які загрожують безпеці, тощо. З метою поновлення порушених прав можливі виселення з незаконно зайнятих приміщень, знесення самовільно збудованих будівель, вилучення майна чи коштів, отриманих незаконним шляхом.

І нарешті, у разі скоєння особою адміністративного правопорушення її притягають до *адміністративної відповідальності*. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності, перелік адміністративних стягнень містить Кодекс України про адміністративні правопорушення. Про адміністративні правопорушення та стягнення, які можуть накладатися за них, ви дізнаєтеся пізніше.

Адміністративне право, публічна адміністрація.

1. Поясніть поняття «адміністративне право», «публічна адміністрація».
2. Назвіть основні джерела адміністративного права.
3. Визначте предмет та основний метод адміністративного права.
4. Наведіть приклади застосування різних методів публічного адміністрування.
- 5* Висловте свою думку щодо співвідношення різних методів публічного адміністрування на сучасному етапі та тенденцій їхнього розвитку.

Тема 2 ПУБЛІЧНА СЛУЖБА

§ 2. Поняття та види публічної служби

1. Публічна служба

Реалізація державного управління неможлива без людей та установ, які будуть виконувати функції держави.

Публічною службою називають діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійну діяльність суддів, прокурорів, військову службу, альтернативну (невійськову) службу, іншу державну службу, патронатну службу в державних органах, службу в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування.

Публічну службу в Україні поділяють на *державну службу* та *службу в органах місцевого самоврядування*.

2. Державна служба

Державною службою називають професійну діяльність осіб, які обіймають посади в органах державної влади та їхньому апараті, виконують завдання та функції держави й одержують заробітну плату за рахунок державного бюджету.

Відповідно до законодавства, кожен громадянин України незалежно від його походження, соціального та майнового стану, расової та етнічної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання має право вступити на державну службу. Прийом на державну службу відбувається за результатами конкурсу, крім випадків, передбачених законом. Особа, яка бажає стати державним службовцем, повинна мати відповідну освіту, професійну підготовку, досвід, володіти державною мовою, прийняти присягу державного службовця.

Державний службовець – це громадянин України, який обіймає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті) (*далі* – державний орган), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби.

Важливо зазначити, що державними службовцями є не всі працівники державних органів, а лише ті, які безпосередньо мають певні повноваження щодо виконання функцій держави. Так, водій, прибиральниця, спеціаліст інформаційних технологій, навіть якщо вони працюють у найвищих державних установах, не мають статусу державного службовця.

Державний службовець зобов'язаний дотримуватися Конституції та законів України, діяти лише на підставі, у межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України, з повагою ставитися до державних символів України; поважати гідність людини, не допускати порушення прав і свобод людини та громадянина; використовувати державну мову під час виконання своїх посадових обов'язків, сумлінно й професійно виконувати посадові обов'язки, забезпечувати в межах наданих повноважень ефективне виконання завдань і функцій державних органів; утримуватися від дій та вчинків, які можуть зашкодити інтересам служби, від використання свого становища у власних цілях.

Водночас державний службовець має право на повагу до своєї особистості, честі та гідності, справедливе й шанобливе ставлення керівників, колег та інших осіб, чітке визначення посадових обов'язків; належні для роботи умови служби та їхнє матеріально-технічне забезпечення; професійне навчання, зокрема за державні кошти, відповідно до потреб державного органу. Державний службовець має право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх прав та інтересів, в інших об'єднаннях громадян, крім політичних партій. Він має право отримувати від державних органів, підприємств, установ та організацій, органів місцевого самоврядування необхідну інформацію з питань, що належать до його повноважень.

Державні службовці не мають права займатися підприємницькою діяльністю, обіймати інші оплачувані посади, крім викладацької, творчої, наукової діяльності

у вільний від роботи час. Державним службовцям заборонено брати участь у страйках. Водночас для них встановлено систему додаткових виплат за успіхи в роботі, залежно від строку державної служби зростає тривалість їхньої відпустки.

У разі порушення державним службовцем його обов'язків, їхнього недбалого виконання можливе застосування до нього заходів дисциплінарного впливу, накладення дисциплінарних стягнень.

• *Пригадайте, які дисциплінарні стягнення передбачені Кодексом законів про працю.*

Відповідно до Закону України «Про державну службу», до державних службовців можуть застосовувати такі дисциплінарні стягнення, як зауваження, догана, попередження про неповну службу відповідність, звільнення з посади державної служби.

Кожному державному службовцю, залежно від обійманої ним посади та проходження служби, присвоюють ранг державного службовця, який є видом спеціального звання. Усього встановлено дев'ять рангів державного службовця, найвищим з яких є перший.

3. Служба в органах місцевого самоврядування

Служба в органах місцевого самоврядування — це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які обіймають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом.

Серед посад органів місцевого самоврядування — виборні посади, на які особи обираються на місцевих виборах; виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою.

• *Пригадайте, яких посадових осіб обирають на місцевих виборах.*

Крім того, до посад органів місцевого самоврядування належать також посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної в місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

Посадова особа місцевого самоврядування — це особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій та отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету.

Особи, які вперше обіймають посаду в органах місцевого самоврядування, приймають присягу, їм присвоюють відповідний до посади ранг.

Публічна служба, державна служба, служба в органах місцевого самоврядування, державний службовець.

<https://nads.gov.ua> — сайт Національного агентства України з питань державної служби;

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2493-14> — Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»;

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19> — Закон України «Про державну службу».

1. Поясніть поняття «публічна служба», «державна служба», «служба в органах місцевого самоврядування», «державний службовець».
2. Визначте основні права й обов'язки державних службовців.
3. Дізнайтеся, які державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування працюють у вашому населеному пункті, районі, об'єднаній територіальній громаді.
4. Порівняйте статус державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.
- 5*. Висловіть свою думку щодо ефективності та якості роботи державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування у вашому населеному пункті, районі, області, об'єднаній територіальній громаді.
- 6*. Визначте переваги та недоліки роботи державних службовців. Чи приваблює вас ця робота в майбутньому?
7. Визначте, хто з вказаних осіб є посадовими особами державної служби, посадовими особами місцевого самоврядування, а хто не належить до осіб публічної служби.
  - а) Голова Волинської обласної державної адміністрації;
  - б) учитель державної середньої загальноосвітньої школи;
  - в) лікар приватної медичної клініки;
  - г) Лебедівський сільський голова;
  - г) прокурор Вінницької області;
  - д) суддя Київського обласного апеляційного суду;
  - е) голова Миропільської об'єднаної територіальної громади;
  - е) депутат Калуської районної ради.

Теми 3–4 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ (ПРОСТУПОК). АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 3–4. Адміністративне правопорушення (проступок) та адміністративна відповідальність

1. Поняття та ознаки адміністративного правопорушення (проступку)

У житті трапляються випадки, коли особа порушує встановлені норми законодавства. Одним з найпоширеніших видів правопорушень є адміністративні проступки.

- *Наведіть приклади адміністративних правопорушень (проступків).*

Адміністративне правопорушення (адміністративний проступок) — протиправне винне (умисне чи необережне) діяння (дія чи бездіяльність), яке посягає на суспільні відносини, що охороняються

законом, за яке законодавством України передбачено адміністративну відповідальність.

Ознаки адміністративного правопорушення подібні до ознак будь-якого правопорушення. До них належать: протиправність (порушення встановлених законом правил, норм поведінки); винність (правопорушення сталося внаслідок умисних дій порушника або допущеної ним необережності); посягання на інтереси, які охороняються державою. Адміністративне правопорушення може полягати в дії або бездіяльності, але не в думках, намірах і бажаннях. За скоєння адміністративного правопорушення передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративні правопорушення в багатьох випадках нагадують інші види правопорушень, найчастіше — кримінальні. Однак від кримінальних злочинів адміністративні правопорушення відрізняються передусім меншою шкідливістю, менш тяжкими наслідками.

2. Види адміністративних правопорушень

Кодекс про адміністративні правопорушення передбачає чимало різноманітних адміністративних правопорушень, тому виникає потреба в їхній класифікації.

Адміністративні правопорушення можна поділити залежно від ступеня суспільної небезпеки, яку вони становлять, на основні та кваліфіковані. До **кваліфікованих правопорушень** належать ті, які містять обставини, що суттєво збільшують їхню небезпеку. Такими обставинами закон досить часто визнає повторність скоєння правопорушення, настання шкідливих наслідків, створення аварійної ситуації тощо.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу України про адміністративні правопорушення, порівняйте зміст першої та другої частин статті 51 і визначте, у якій з них ідеться про основні, а в якій про кваліфіковані правопорушення.*

З КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 51. Дрібне викрадення чужого майна

Дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати тягне за собою накладення штрафу від десяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк від п'яти до десяти днів.

Повторне протягом року вчинення правопорушення, передбаченого частиною першою цієї статті, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, тягне за собою накладення штрафу від тридцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк від десяти до п'ятнадцяти днів.

Залежно від характеру шкоди, яку завдають правопорушення, їх поділяють на порушення з матеріальним і формальним складом. Правопорушення з **матеріальним складом** завдають матеріальну чи іншу шкоду, при **формальному складі** шкода не є обов'язковою ознакою правопорушення. Так, дрібна крадіжка, безумовно, завдає матеріальної шкоди власнику викраденого майна — це правопорушення з матеріальним складом, а несвоєчасне отримання паспорта не завдає безпосередньої шкоди, але порушує встановлений державою порядок, створює загрозу завдання шкоди — це правопорушення з формальним складом.

Залежно від того, ким може бути скоєне адміністративне правопорушення, їх поділяють на **приватні** (особисті) і **службові** (посадові).

За особливостями побудови статті кодексу, способом викладу сутності складу правопорушення їх поділяють на описові та бланкетні. В **описовому складі** міститься опис діяння, яке визнається правопорушенням. При **бланкетному складі** в описі правопорушення в кодексі міститься посилання на порушення іншого нормативного акта, наприклад Правил дорожнього руху, Правил пожежної безпеки тощо.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу України про адміністративні правопорушення та визначте, у якій зі статей міститься бланкетний, а в якій описовий склад правопорушення.*

З КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 77. Порушення вимог пожежної безпеки в лісах

Порушення вимог пожежної безпеки в лісах тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб — від п'ятнадцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 173. Дрібне хуліганство

Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправній роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, а в разі, якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, — адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

Будь-яке адміністративне правопорушення має певний склад, який подібний до складу будь-якого правопорушення.

- *Пригадайте, які елементи має склад правопорушення. Визначте склад правопорушень, які зображені на фотографіях на с. 10–11 і приклади яких ви наводили.*

3. Адміністративна відповідальність

Держава не залишає безкарною особу, яка скоїла адміністративне правопорушення, — вона може бути притягнута до адміністративної відповідальності.

Адміністративна відповідальність — це специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні стягнення вповноваженим органом або посадовою особою, передбаченого законом, до суб'єкта правопорушення.

Адміністративна відповідальність є наслідком скоєння діяння, яке визначено законодавством як адміністративне правопорушення. Вона застосовується з метою захисту суспільства, установленого державою порядку від правопорушень. Адміністративна відповідальність передбачена законодавством і є застосуванням санкцій, установлених правовими нормами. Адміністративна відповідальність завжди пов'язана з певними негативними наслідками для правопорушника, з примусом, який до нього застосовується. При цьому відповідальність не може бути застосована без дотримання встановлених процесуальних норм — складання певних документів, виконання визначених законодавством процедур тощо.

Для адміністративної відповідальності характерні певні особливості. Насамперед правопорушення, за які вона настає, як уже зазначалося вище, визначені не лише Кодексом України про адміністративні правопорушення, а й іншими нормативними актами. Серед актів, що визначають діяння, за які настає адміністративна відповідальність, — Закон України «Про запобігання корупції», Закон України «Про надзвичайний стан» тощо. Окремі правопорушення (зокрема, у галузі охорони тиші, підтримання чистоти тощо) можуть бути визначені за рішеннями місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування. При цьому право приймати рішення про притягнення до адміністративної відповідальності можуть різні органи, зокрема суд, органи внутрішніх справ, державної прикордонної служби, санітарно-епідеміологічної служби, контролери в транспорті, інспектори лісової та рибної охорони тощо.

Для притягнення особи до адміністративної відповідальності необхідною умовою є наявність визначених підстав. **Фактичною підставою** притягнення до адміністративної відповідальності є скоєння нею діяння, яке визначене законодавством як адміністративне правопорушення. **Процесуальною підставою** є рішення, постанова, інший акт застосування норми права, видані уповноваженим органом чи посадовою особою. Деякі науковці визначають ще **нормативну підставу**, а саме: наявність норми, яка визначає певне діяння як адміністративне правопорушення.

4. Адміністративне стягнення: поняття й вади

У разі притягнення особи до адміністративної відповідальності застосовують адміністративні стягнення.

Адміністративне стягнення є мірою адміністративної відповідальності, заходом державно-правового примусу, що застосовується з метою виховання особи, яка скоїла адміністративне правопорушення, а також запобігання скоєнню нових правопорушень як правопорушником, так і іншими особами.

Усі адміністративні стягнення можна поділити за декількома ознаками. За характером негативного впливу на правопорушника стягнення можуть бути: **особисті** (які впливають на правопорушника, обмежують його права); **майнові** (які знижують економічний добробут правопорушника, зменшують його майно або доходи); **особисто-майнові** (які через обмеження прав правопорушника опосередковано впливають на його майновий стан).

Стягнення бувають: **разовими, одномоментними**, які виконують одразу, в один момент, і **триваючими**, виконання яких триває протягом певного часу.

Крім того, стягнення поділяють на **основні**, які призначають самостійно, і **додаткові**, які призначають одночасно з іншими стягненнями, приєднують до основних.

Перелік адміністративних стягнень визначено Кодексом України про адміністративні правопорушення.

- *Ознайомтеся зі статтями 24 та 25 Кодексу України про адміністративні правопорушення, який визначає перелік адміністративних стягнень. Визначте, які з них є основними, а які — додатковими.*

3 КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 24. Види адміністративних стягнень

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 2-1) штрафні бали;
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 5-1) громадські роботи;
- 6) виправні роботи;
- 6-1) суспільно корисні роботи;
- 7) адміністративний арешт;
- 8) арешт з утриманням на гауптвахті.

Законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень.

Законами України може бути передбачено адміністративне видворення за межі України іноземців і осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушують правопорядок.

Стаття 25. Основні і додаткові адміністративні стягнення

Оплатне вилучення, конфіскація предметів і позбавлення права керування транспортними засобами можуть застосовуватися як основні, так і додаткові адміністративні стягнення; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю — тільки як додаткове; інші адміністративні стягнення, зазначені в частині першій статті 24 цього Кодексу, можуть застосовуватися тільки як основні.

За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне або основне і додаткове стягнення.

При скоєнні правопорушень, які не є тяжкими, можливе застосування попередження.

Попередження — це офіційне застереження правопорушника уповноваженою посадовою особою проти скоєння ним адміністративного правопорушення.

Важливо зазначити, що попередження здійснюється лише в письмовій формі або за допомогою спеціальних засобів. Наприклад, у разі порушення правил руху по річках судноводіям роблять відмітку в спеціальному талоні попереджень.

Одним з найпоширеніших адміністративних стягнень є штраф.

Штраф — грошове стягнення, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб у випадках, установлених Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Штраф може застосовуватися як на підставі рішення суду, іншого органу, так і стягуватися на місці (наприклад, при виявленні безоплатного проїзду в транспорті).

Нині в Україні запроваджують автоматичну фіксацію порушень Правил дорожнього руху. У зв'язку з цим запроваджено стягнення **штрафні бали**, що накладають на громадян за порушення Правил дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі.

Закон передбачає використання як стягнення **оплатне вилучення предметів, які є знаряддям скоєння або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення**. Так, може бути вилучено мисливську рушницю в порушника правил мисливства, сітки — у рибалки-бракон'єра. Певний предмет вилучають незалежно від бажання власника, реалізують через торговельну мережу, а отримані від продажу кошти (утримавши витрати на зберігання та продаж) повертають колишньому власнику.

Якщо при оплатному вилученні колишній власник отримує частину вартості свого вилученого майна, то в разі **конфіскації предмета, який став знаряддям скоєння або об'єктом адміністративного правопорушення**, вилучений предмет або кошти від його реалізації передають у доход держави.

Досить широко застосовують таке стягнення, як **позбавлення спеціального права** на строк до 3 років. Як адміністративне стягнення, застосовують **позбавлення права управління транспортними засобами** (водійських прав) або **права на**

полювання. Можливе також позбавлення *права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* строком від 6 місяців до одного року. Ці стягнення застосовують за порушення, пов'язані з використанням права, якого особу позбавляють.

Ще одним видом адміністративного стягнення є **громадські роботи**. Вони полягають у виконанні особою, яка скоїла адміністративне правопорушення, за рішенням суду, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт. Строк громадських робіт як адміністративного стягнення становить від 20 до 60 годин. Це стягнення не може бути призначене особам, визнаним інвалідами 1-ї або 2-ї групи; вагітним жінкам; жінкам, старшим 55 років; і чоловікам, старшим 60 років.

На відміну від громадських робіт, які виконуються безоплатно, у разі призначення стягнення **суспільно корисні роботи** особа отримує за їхнє виконання оплату, однак вид робіт визначає орган місцевого самоврядування. Тривалість робіт, які призначає суд, може становити від 120 до 240 годин.

Одним з найтяжчих адміністративних стягнень є **виправні роботи**. Особа, до якої застосовано це стягнення, продовжує працювати на своєму місці роботи, однак протягом строку стягнення (до 2 місяців) з її заробітної плати утримується до 20 % заробітку в доход держави. Зазначимо, що виправні роботи можуть бути призначені особам лише судом.

Найсуровішим видом адміністративного стягнення є **адміністративний арешт**. Його також призначає тільки суд за найбільш небезпечні адміністративні правопорушення, які за рівнем суспільної небезпеки наближаються до злочинів. Термін адміністративного арешту — до 15 діб. Це стягнення не застосовують до неповнолітніх; жінок, які мають дітей віком до 12 років; інвалідів 1-ї та 2-ї груп.

Військовослужбовцям може бути призначено стягнення **арешт з утриманням на гауптвахті** строком до 10 діб.

5. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх осіб

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає, що **до адміністративної відповідальності можуть бути притягнуті фізичні особи, які досягнули 16 років**. Однак при цьому передбачено ряд особливостей у притягненні неповнолітніх до адміністративної відповідальності.

У разі скоєння адміністративного правопорушення неповнолітніми особами у віці від 16 до 18 років застосовують заходи впливу, передбачені саме для них.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу України про адміністративні правопорушення. Визначте передбачені законодавством заходи впливу, які застосовуються до неповнолітніх, і висловте свою думку щодо ефективності та доцільності застосування цих заходів.*

З КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 24-1. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого;
- 2) застереження;
- 3) догана або сувора догана;

- 4) передання неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

Однак у разі скоєння правопорушень, пов'язаних з наркотичними речовинами, дрібної крадіжки, дрібного хуліганства, злісної непокори працівникові поліції, порушення Правил дорожнього руху тощо, закон передбачає притягнення неповнолітніх правопорушників до адміністративної відповідальності на загальних підставах.

Адміністративне правопорушення, адміністративна відповідальність, адміністративні стягнення.

1. Поясніть поняття «адміністративне правопорушення», «адміністративна відповідальність», «адміністративні стягнення».
2. Назвіть ознаки правопорушення.
3. Назвіть елементи складу правопорушення.
4. Назвіть види адміністративних стягнень.
- 5* Висловте свою думку щодо ефективності існуючих і доцільності запровадження нових видів адміністративних стягнень.
6. Визначте особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх.
- 7* Наведіть приклади адміністративних правопорушень з різним складом правопорушення.

Тема 5 АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС

§ 5–6. Адміністративне провадження (адміністративний процес)

1. Поняття та види адміністративного провадження (процесу)

Реалізація норм адміністративного права, як і норм права будь-якої іншої галузі, потребує дотримання певної встановленої законодавством процедури. Для цього використовують адміністративне провадження.

Адміністративне провадження — урегульована процесуальними нормами адміністративного права сукупність дій, спрямованих на розгляд і вирішення органами державної влади або місцевого самоврядування певних адміністративних справ.

Необхідно зазначити, що серед юристів не існує єдиної думки щодо співвідношення понять «адміністративний процес» та «адміністративне провадження». Частина з них вважає ці поняття синонімами, інші вважають, що *адміністративним провадженням* називають дії та розгляд справ про адміністративні правопорушення, а *адміністративний процес* передбачає прийняття рішень і розгляд будь-яких інших справ, пов'язаних з адміністративними правовідносинами, які не стосуються адміністративних правопорушень.

За характером справ, які розглядаються, розрізняють два види адміністративних проваджень — юрисдикційне та неюрисдикційне. До **юрисдикційних проваджень** належать ті, у яких існує певний адміністративно-правовий спор,

на вирішення якого спрямоване провадження. Такими є, зокрема, провадження в справах про адміністративні правопорушення; провадження з розгляду скарг тощо. **Неюрисдикційними провадженнями** є провадження щодо розробки та прийняття нормативно-правових актів здійснення різних видів державних реєстрацій (транспортних засобів, нерухомості тощо).

Іноді адміністративні провадження поділяють залежно від органу, який їх здійснює. Частину адміністративних проваджень здійснюють суди (у судовому порядку), однак більшість — несудові державні органи в адміністративному порядку.

Порядок адміністративного провадження регулюють Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України, Закон України «Про звернення громадян» та інші закони.

2. Стадії адміністративного процесу

Адміністративний процес є досить складним і тривалим. Саме тому в ньому визначають певні стадії. Передусім здійснюється *аналіз ситуації*. На цій стадії збирають і фіксують інформацію про стан справи, факти, які мають юридичне значення, у разі необхідності здійснюється формальне порушення адміністративної справи. Другою стадією є *прийняття рішення щодо справи*. Рішення на цій стадії приймають, використовуючи інформацію, яку було зібрано. Третя стадія процесу не є обов'язковою. Особи, зацікавлені в справі, мають можливість *оскаржити* або *опротестувати прийняті рішення*, однак це є їхнім правом, а не обов'язком. Останньою стадією адміністративного процесу є *виконання прийнятого рішення*. Ця стадія є останньою за часом, але не за важливістю. Адже від ефективності реалізації цієї стадії багато в чому залежить результативність усього адміністративного процесу — без точного та швидкого виконання прийнятих рішень утрачають сенс усі попередні стадії процесу.

Необхідно зазначити, що ці етапи є загальними для всіх видів проваджень, однак кожен з них має свою специфіку й особливості. Кожна стадія складається з окремих процесуальних дій, порядок здійснення яких визначено законом.

Обов'язковим наслідком адміністративного процесу є прийняття певного акта. Це може бути рішення суду, рішення органу внутрішніх справ, розпорядження глави місцевої державної адміністрації, наказ чи розпорядження органу виконавчої влади тощо.

Різні адміністративні провадження мають свої особливості.

3. Провадження в справах про адміністративні правопорушення

Одним з найпоширеніших є провадження в справах про адміністративні правопорушення. Його порядок визначено Кодексом України про адміністративні правопорушення.

У разі скоєння особою правопорушення визначені законом посадові особи державних органів, а в окремих випадках — представники громадської організації обов'язково складають протокол у двох екземплярах (один з яких вручають правопорушнику). При складанні протоколу порушник має право зазначити в ньому зауваження, висловити незгоду з викладеними обставинами, дати пояснення.

Іноді, коли йдеться про порушення правил охорони лісів, користування залізницею, автомобільним транспортом, окремі порушення Правил дорожнього

руху пішоходами тощо, закон дозволяє не складати протокол. Однак при цьому обов'язкова умова: якщо порушник не заперечує скоєння порушення й погоджується з накладеним стягненням. У більшості із зазначених випадків стягнення накладається безпосередньо на місці правопорушення.

У всіх інших випадках, а також якщо особа, яка скоїла одне із зазначених правопорушень, заперечує скоєння порушення або накладене стягнення, має бути складено протокол.

Складений протокол та інші зібрані докази в справі правопорушення здебільшого розглядаються за місцем скоєння правопорушення.

Закон визначає досить стислі строки розгляду справ про адміністративні правопорушення. Відлік цього строку розпочинається з часу отримання матеріалів органом, уповноваженим розглядати справи.

За наслідками розгляду справи приймають відповідну постанову, якою може бути передбачено накладення на порушника адміністративного стягнення, застосування заходів впливу, передбачених для неповнолітніх правопорушників, або ж закриття справи (якщо провина порушника не підтверджена чи відсутня).

4. Провадження в справах за зверненнями громадян

Ще одним поширеним різновидом є провадження за зверненнями громадян. Цей порядок визначений Законом України «Про звернення громадян», який передбачає три можливих види звернень громадян. Зверненнями громадян називають викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де подані поради, рекомендації щодо діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, удосконалення правової основи державного й громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави та суспільства.

Заява (клопотання) — звернення громадян з проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією України та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їхньої діяльності.

Клопотання — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Кожен громадянин може оскаржити рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, якими порушено його права й законні інтереси, незаконно накладено певні обов'язки чи притягнуто до відповідальності тощо. Звертаючись до державного органу, необхідно дотримуватися вимог до звернень, передбачених законом.

- *Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про звернення громадян» і визначте основні вимоги до звернень громадян.*

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН»

Стаття 5. Вимоги до звернення

Звернення адресуються органам державної влади й місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Письмове звернення повинне бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати.

Зверніть увагу: якщо цих вимог не буде дотримано, звернення повертається заявникові без розгляду.

Закон також передбачає, що особа може подати скаргу лише протягом року з моменту прийняття рішення, яке оскаржується, але не пізніше одного місяця з моменту, коли громадянин ознайомився з цим рішенням.

Отримавши звернення громадянина, органи державної влади й місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, засоби масової інформації, їхні керівники й інші посадові особи зобов'язані об'єктивно та всебічно перевірити заяву чи скаргу. При цьому громадянин має право бути присутнім при розгляді його звернення. Під час розгляду звернення повинні бути прийняті рішення, які дають можливість вирішити проблеми, що подані в заяві. Про результати перевірки та прийняті при цьому рішення обов'язково мають повідомити заявника.

Відповідно до закону, звернення повинне бути розглянуте протягом місяця, а заявник має отримати відповідь на своє звернення. В окремих випадках, коли необхідна додаткова перевірка, термін розгляду звернення може бути продовжений керівником організації, але не більше ніж 45 днів.

ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ

Вивчаючи адміністративний процес, ви дізналися про порядок розгляду звернень громадян. Однак для того, щоб звернення було ефективним, досягло поставленої мети, необхідно правильно та відповідно до вимог закону його скласти. Крім того, важливо навчитися визначати, до якого органу спрямувати своє звернення, яку форму звернення (скаргу, клопотання, пропозицію тощо) обрати.

Уявімо, що ви вирішили стати мисливцем та отримати дозвіл на придбання й зберігання мисливської зброї. Що для цього потрібно? Насамперед треба визначити, який орган вирішує це питання. Дозвільна система, яка має вирішити це питання, належить до складу органів внутрішніх справ, отже, саме до них за місцем свого проживання треба звернутися. Заява має відповідати вимогам, що викладені в законі.

Зразок*

*Начальнику Барського районного відділу
національної поліції України у Вінницькій
області
Сергієнку М. О.*

Я, Когут Валентина Романівна, 1979 року народження, проживаю за адресою: с. Вишневе Барського району, вул. Свободи, 5. Працюю трактористкою в районному дорожньому управлінні. Є членом Українського товариства мисливців і рибалок, закінчила курси мисливців.

Прошу надати мені дозвіл на придбання, зберігання та використання мисливської рушниці та мисливського ножа.

Відповідь прошу направити письмово за адресою:
с. Вишневе, вул. Свободи, 5,
тел.: (063) 534-12-49, Когут В. Р.

21. 09. 2018 р.

Когут В. Р.

* Зазначимо, що всі назви, прізвища, адреси — умовні, до того ж у багатьох випадках при зверненні з подібними заявами використовують спеціальні бланки заяв, які можна отримати у відповідних органах влади.

5. Електронна петиція

Сучасне суспільство дедалі більше користується електронними засобами спілкування, зв'язку, інформаційні технології проникають у всі сфери суспільного життя. Саме тому у 2015 р. до Закону України «Про звернення громадян» було внесено зміни, які передбачають можливість і порядок подання звернень до органів державної влади в електронній формі — електронних петицій.

Електронна петиція — це колективне звернення в електронній формі до суб'єкта владних повноважень — скарга (протест) та/або пропозиції.

Електронна петиція може бути направлена Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована. Також можливе створення електронної петиції на веб-сайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів для підтримки електронної петиції.

В електронній петиції має бути викладено суть звернення, зазначені прізвище, ім'я, по батькові автора (ініціатора) електронної петиції, адресу його електронної

пошти. Для створення петиції потрібно заповнити спеціальну форму на сайті, вкласти текст петиції. Автор (ініціатор) електронної петиції несе відповідальність за її зміст. Петицію розміщують на сайті, після чого проводиться збір підписів для підтримки звернення.

Залежно від органу, до якого направлено петицію, визначається кількість підписів, які мають бути зібрані для її підтримки, і час, який надається для збору підписів. Так, електронна петиція, адресована Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, підлягає обов'язковому розгляду за умови збору для її підтримки не менше 25 000 підписів громадян протягом не більше 3 місяців з дня оприлюднення петиції.

Після закінчення строку, визначеного для збору підписів, на сайті оголошується результат — чи підтримано петицію. У разі, якщо зібрано достатню кількість підписів, здійснюється розгляд петиції. Результати розгляду з відповідним обґрунтуванням розміщують на сайті органу, до якого було звернено петицію, а також надсилають у письмовій формі автору (ініціатору) електронної петиції та відповідному громадському об'єднанню, яке здійснювало збір підписів для підтримки відповідної електронної петиції.

У разі задоволення петиції порушені в ній питання реалізуються шляхом прийняття відповідних рішень, поданням законопроектів до Верховної Ради України.

6. Адміністративне судочинство

З метою забезпечення захисту прав і свобод громадян, вирішення суперечок між людиною та державою її органами та посадовими особами створено систему спеціалізованих адміністративних судів. Вони розглядають спори між фізичними або юридичними особами та суб'єктами владних повноважень (тобто з органами державної влади чи місцевого самоврядування або їхніми посадовими особами); спори щодо прийняття громадян на державну службу та її проходження; спори, пов'язані з виборами та референдумами. Крім того, адміністративні суди розглядають спори між різними органами державної влади. Отже, саме до адміністративного суду необхідно звертатися для скасування незаконного (з точки зору особи) рішення сільської ради чи районної державної адміністрації, якщо державного службовця незаконно звільнили з роботи, коли особу відмовляються внести до списків для голосування або зареєструвати кандидатом у депутати тощо. Адміністративні суди мають також розглядати суперечки між різними органами влади — наприклад, районною та обласною радою, різними відділами чи управліннями державної адміністрації, податковою адміністрацією та комітетом у справах підприємництва тощо.

- *Пригадайте, які адміністративні суди створено в Україні.*

Кодекс адміністративного судочинства визначає, що суди розглядають справи за місцем знаходження відповідача, а якщо йдеться про рішення чи дії, які порушують права окремої особи, — за місцем її проживання або за місцем знаходження відповідача (за вибором позивача).

В адміністративному процесі сторонами можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, різноманітні юридичні особи, а також органи

державної влади, місцевого самоврядування, їхні службові та посадові особи. Залежно від того, яку позицію займає особа в процесі, вона може бути позивачем (якщо заявила свої вимоги) або відповідачем. Особливістю адміністративних справ є те, що в більшості випадків відповідачем може бути лише орган державної влади чи місцевого самоврядування або його службова чи посадова особа. Інші відповідачі можуть бути лише в справах про примусову ліквідацію або тимчасове припинення діяльності об'єднання громадян, про примусове виворення іноземця з України, про обмеження права на проведення зборів, мітингів, демонстрацій та в деяких інших випадках.

Розгляд справи в адміністративному суді розпочинається з попереднього судового засідання. На ньому суддя з'ясовує можливість урегулювати справу без судового розгляду, а якщо це виявиться неможливим — уточнює позовні вимоги, визначає факти, які необхідно довести, і вивчає докази, якими ці обставини буде доводити кожна сторона.

Безпосередньо судовий розгляд розпочинається з *підготовчих дій* — перевірки з'явлення учасників процесу, свідків тощо, роз'яснення учасникам розгляду їхніх прав та обов'язків тощо. Після цього розпочинається *розгляд справи по суті*: суд вислуховує пояснення сторін, вивчає письмові, речові й інші докази, заслуховує свідків тощо. Після закінчення вивчення обставин справи та їхньої перевірки доказами сторони розпочинають *судові дебати*: кожна сторона викладає свою позицію, використовуючи вивчені докази. Остання стадія судового розгляду адміністративної справи — *прийняття рішення та його оголошення*.

Вирішуючи справу по суті, суд приймає постанову. Якщо ж суд зупиняє провадження в справі, залишає заяву без розгляду або приймає інші процесуальні рішення (не вирішуючи справу по суті), приймається ухвала.

Адміністративне провадження, адміністративне судочинство, звернення громадян, скарга, заява, клопотання, пропозиція, електронна петиція.

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр> — Закон України «Про звернення громадян»;
<https://petition.president.gov.ua/about> — розділ електронних петицій на сайті Президента України.

1. Поясніть поняття «адміністративне провадження», «адміністративне судочинство», «звернення громадян», «скарга», «заява», «клопотання», «пропозиція», «електронна петиція».
2. Які види адміністративних проваджень вам відомі? Визначте особливості відомих вам адміністративних проваджень.
3. Визначте основні стадії
  - А адміністративного провадження в справах за зверненнями громадян
  - Б адміністративного судочинства
  - В подання та розгляду електронної петиції
- 4* Напишіть умовне звернення до одного з органів державної влади.
- 5* Висловте свою думку щодо встановленого порядку визначення підсудності в адміністративних справах.
- 6* Висловте свою думку, якою мірою встановлений законом порядок розгляду звернень громадян відповідає демократичним вимогам.

7. Визначте, яке звернення (скаргу, заяву, клопотання) треба підготувати, до якого органу його направити в запропонованих випадках, і складіть його.
- а) Ви бажаєте отримати ділянку землі для ведення фермерського господарства;
  - б) ви вважаєте доцільним побудувати поблизу вашого будинку спортивний майданчик, використавши для цього кошти місцевого бюджету;
  - в) ви вважаєте неправомірним рішення податкової адміністрації щодо накладення на вас штрафу;
  - г) районна рада вважає рішення, прийняте сусідньою міською радою про будівництво сміттєспалювального заводу й дороги таким, що порушує права й інтереси жителів району;
  - г) група батьків вважає доцільним змінити профіль навчання в школі, де навчаються їхні діти;
  - д) громадянка вважає, що вона має право на статус потерпілої від аварії на Чорнобильській атомній електростанції;
  - е) громадянин вважає неправомірним відмову територіальної виборчої комісії зареєструвати його кандидатом на посаду сільського голови.

Знайдіть інформацію про джерела бюджетів і напрями використання державних коштів у різних країнах світу.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Стадії провадження в справах про адміністративні правопорушення (проступки)

Провадження в справах про адміністративні правопорушення складається з чотирьох стадій: 1) порушення справи про адміністративне правопорушення; 2) розгляд справи про адміністративне правопорушення та прийняття постанови щодо справи; 3) оскарження (або опротестування) постанови щодо справи про адміністративне правопорушення (виникає в тих випадках, коли особа, яка притягується до адміністративної відповідальності, або потерпілий не згодні з винесеною відносно них постановою); постанову щодо справи може опротестувати прокурор; 4) виконання постанови про накладення адміністративного стягнення.

- *Визначте стадію провадження поданих справ.*

1. В адміністративну комісію Галицького району міста Львова надійшли матеріали про притягнення до адміністративної відповідальності громадянки К.
2. Адміністративна комісія розглянула справу про адміністративне правопорушення, яке скоїв громадянин М., і притягнула його до відповідальності, визначивши стягнення оплатне вилучення зброї. М. оскаржив постанову адміністративної комісії в суді.
3. Громадянин В. був притягнутий до адміністративної відповідальності. До нього було застосоване стягнення позбавлення прав на водіння автомобіля на три роки. Офіцер поліції зажадав від В. здати водійське посвідчення.
4. Громадянка Н. була затримана за злісну непокору працівнику поліції. У відділі поліції було складено протокол про адміністративне правопорушення.
5. Суд розпочав розгляд справи про адміністративне правопорушення громадянина К., який скоїв дорожньо-транспортну пригоду.

Тема 6 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІНАНСОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ. ВСТУП ДО БЮДЖЕТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 7. Основи фінансового права

1. Предмет і методи фінансового права

Існування будь-якої держави, територіальної громади, організації, будь-якого колективу людей неможливе без надійних і достатніх джерел існування. Кожна сім'я має джерела надходження коштів і визначає, на що їх витратити; будь-яке підприємство, установа, компанія також розраховують свої прибутки та витрати. Так само визначають джерела коштів і напрями витрат кожне місто, село, район, область тощо, держава в цілому.

Суспільні відносини, які виникають у процесі фінансової діяльності, тобто у сфері мобілізації (надходження), розподілу, використання коштів держави та органів місцевого самоврядування, регулює фінансове право.

Саме суспільні відносини є предметом цієї галузі права. Фінансове право регулює відносини, які стосуються збирання податків та інших доходів держави. Норми фінансового права визначають порядок складання головного фінансового документа держави — державного бюджету, а також місцевих бюджетів. Порядок витрачання коштів держави та місцевого самоврядування, фінансування всіх бюджетних установ, організацій також регулюють норми фінансового права.

Необхідно зазначити, що не всі відносини, пов'язані з використанням грошей, регулює фінансове право. Коли людина отримує заробітну плату на підприємстві, де вона працює, ідеться про трудові відносини, що регулює трудове право. Відносини особи, яка взяла кредит у банку, і цього банку стосуються грошей, але регулює не фінансове, а цивільне право. А от коли із заробітної плати людини вираховують і передають до державного чи місцевого бюджету податки, коли виділяють кошти на роботу школи чи лікарні, відносини регулює саме фінансове право. Отже, фінансовими є лише ті суспільні відносини, які безпосередньо пов'язані з утворенням, використанням і витрачанням державних коштів.

У фінансових відносинах обов'язково беруть участь держава та її органи. Це визначає основний метод правового регулювання, який використовує фінансове право, — **імперативний метод**, або метод субординації, владних приписів. Фінансо-

ві правовідносини виникають на основі норм, які чітко визначають порядок дій учасників правовідносин, їхні права й обов'язки. Порушення цих настанов неможливе, здебільшого не передбачена можливість обрання певних варіантів дій. При цьому сторони не є рівними, лише одна зі сторін — держава чи її орган — має право карати, застосовувати до іншої сторони певні передбачені законом санкції.

Відповідно до відносин, які регулюються фінансовим правом, воно включає ряд *інститутів* — інститути бюджетного устрою, бюджетного процесу, державних доходів, податків, неподаткових платежів тощо.

Норми фінансового права закріплені в різноманітних джерелах. Окремі з них містяться в Конституції України, однак *основними джерелами* фінансового права нині є Бюджетний кодекс України та Податковий кодекс України.

Ураховуючи особливості фінансового права, важливе значення в ньому мають нормативно-правові акти Національного банку України, Міністерства фінансів України.

2. Фінансові правовідносини

Норми фінансового права регулюють фінансові правовідносини. Прикладами фінансових правовідносин є сплата податків фізичною чи юридичною особою; відносини, які виникають у процесі складання державного або місцевого бюджету; відносини, які виникають у процесі використання бюджетних коштів.

Суб'єктами фінансових правовідносин можуть бути різноманітні фізичні та юридичні особи. Вони стають суб'єктами фінансових правовідносин, коли в них виникає обов'язок сплатити податки, коли вони є розпорядниками бюджетних коштів. Особливістю фінансових правовідносин є те, що участь у них беруть органи державної влади або місцевого самоврядування, які формують відповідні бюджети, визначають напрями використання бюджетних коштів. Держава й окремі адміністративно-територіальні утворення — області, райони, міста тощо — беруть участь у фінансових правовідносинах через свої уповноважені органи: Міністерство фінансів, відповідні фінансові відділи й управління областей, районів, Державну казначейську службу та її відділи, Рахункову палату України тощо.

Об'єктом фінансових правовідносин є кошти, які надходять до бюджетів різних рівнів, а в подальшому використовуються для виконання різноманітних функцій держави; гроші та грошові зобов'язання у зв'язку з утворенням, розподілом чи використанням фінансів.

Фінансові правовідносини мають певні особливості, які відрізняють їх від інших. Передусім вони стосуються лише фінансової діяльності держави, пов'язані саме з мобілізацією до бюджету, розподілом і використанням коштів держави або органів місцевого самоврядування. Отже, ці відносини завжди мають грошовий характер. Другою особливістю є обов'язкова участь у них державних органів. У багатьох випадках стороною фінансових правовідносин є спеціальні фінансово-кредитні органи. При цьому державні органи, що беруть участь у фінансових правовідносинах, мають щодо іншого учасника правовідносин владні повноваження. Ці відносини не є рівними. Фінансові правовідносини, на відміну від багатьох інших, виникають, змінюються та припиняються внаслідок особливої категорії юридичних фактів — як правило, унаслідок прийняття певних правових актів — нормативних та індивідуальних, погодження волі сторін не є обов'язковим для виникнення фінансових правовідносин. Так, сплата податків не залежить від

бажання платника, водночас і дії працівників фінансового органу суворо визначені нормами закону.

3. Бюджет. Бюджетна система України

- Що означає поняття «бюджет»?

Будь-яка незалежна держава повинна мати власний бюджет.

Бюджет — це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються державними органами, органами державної влади та місцевого самоврядування.

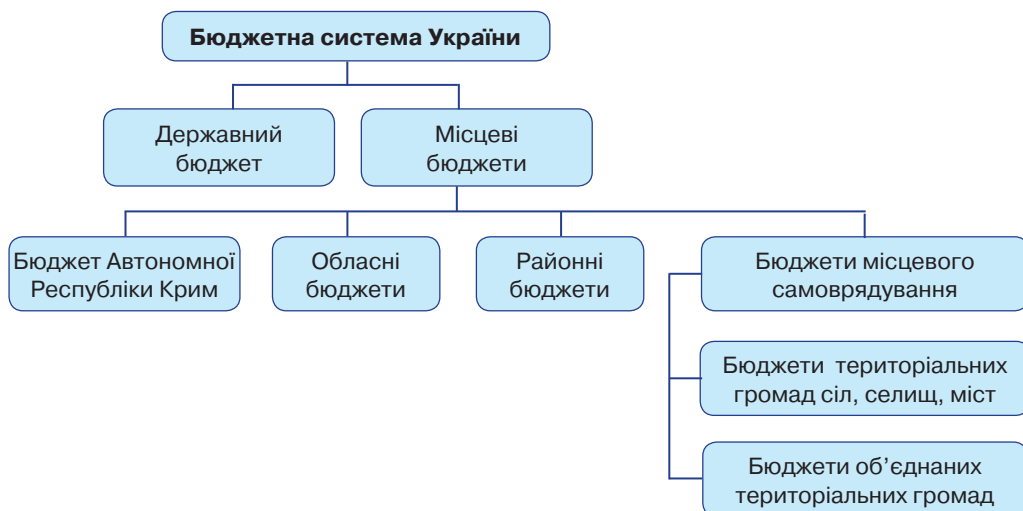
Бюджет — це документ, який визначає джерела формування коштів держави або її складових частин та їхнє витрачання. По суті, у бюджеті визначають доходи й видатки держави. У більшості держав світу бюджет затверджує парламент. У різних державах встановлено різний бюджетний період, тобто період, на який затверджується бюджет. Раніше в більшості держав бюджетний період визначали з 1 жовтня по 30 вересня. Це пов'язано з тим, що основою господарства більшості держав було сільське господарство. Однак з переходом до індустріального господарства бюджетний період у більшості держав був визначений з 1 січня по 31 грудня. Саме такий бюджетний період визначено й Конституцією України.

В Україні разом із загальнодержавним бюджетом складають і затверджують бюджет Автономної Республіки Крим, а також бюджети кожної адміністративно-територіальної одиниці держави.

Сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права, становить бюджетну систему України.

Бюджетну систему України становлять державний бюджет і місцеві бюджети. Місцевими бюджетами є бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні

бюджети та бюджети місцевого самоврядування. До бюджетів місцевого самоврядування належать бюджети територіальних громад сіл, їхніх об'єднань, селищ, міст (зокрема, районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад.

4. Бюджетний процес в Україні

Бюджет — один з найважливіших правових актів, від якості й ефективності якого значною мірою залежить розвиток держави. Порядок його складання, затвердження й виконання визначається Конституцією України й Бюджетним кодексом України.

Регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання державного та місцевих бюджетів, звітування про їхнє виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства називають *бюджетним процесом*.

Законодавство передбачає декілька стадій бюджетного процесу.

Першим етапом бюджетного процесу є складання проектів бюджетів. При складанні Державного бюджету України Кабінет Міністрів України до 1 червня року, який передує тому, на який складається бюджет, подає до Верховної Ради України проект основних напрямів бюджетної політики, котрий розглядає парламент. Цей проект складають з урахуванням прогнозу розвитку економіки. За підсумками розгляду цього проекту Верховна Рада України приймає постанову про схвалення проекту або взяття його до відома — так звану бюджетну резолюцію.

Після цього розпочинається безпосереднє складання проекту бюджету. Для цього міністерства, інші органи центральної виконавчої влади, деякі установи — так звані головні розпорядники бюджету — надають Міністерству фінансів розрахунки своїх потреб — так звані бюджетні запити. Дуже важливою нормою законодавства є вимога, що будь-які нормативні акти, які впливають на обсяг доходів чи видатків бюджету, мають бути оприлюднені не пізніше 15 серпня року, який передує бюджетному. Міністерство фінансів України готує **проект бюджету, його розглядає Кабінет Міністрів України та не пізніше 15 вересня подає до Верховної Ради України.**

Після цього розпочинається *другий етап бюджетного процесу — розгляд і прийняття Закону України «Про Державний бюджет України» і рішень органів місцевого самоврядування про затвердження відповідних місцевих бюджетів.* Міністр фінансів України представляє проект бюджету на пленарному засіданні Верховної Ради, проект також публікують у газеті «Урядовий кур'єр». Проект закону розглядають у комітетах Верховної Ради України, у депутатських фракціях. Після цього відбувається розгляд проекту у Верховній Раді України в першому та другому читанні. Не пізніше 1 грудня парламент повинен прийняти Закон України «Про Державний бюджет України», який набуває чинності після підписання його Президентом України. Бюджетний кодекс України визначає, що протягом двох тижнів після оприлюднення Закону України «Про Державний бюджет України» мають бути прийняті рішення про бюджети областей, м. Києва, Севастополя, Автономної Республіки Крим, а протягом наступних двох тижнів — бюджети районів, міст обласного підпорядкування.

Третій етап бюджетного процесу — найбільш тривалий — *виконання бюджету*. На цьому етапі головні розпорядники бюджету використовують передбачені для них фінансові кошти для виконання своїх завдань і функцій відповідно до затверджених кошторисів і розписів видатків. У процесі виконання бюджетів до них у разі потреби можуть вносити певні зміни. Їхнє внесення здійснює той самий орган, який прийняв відповідний бюджет.

Після закінчення бюджетного року настає *четвертий етап бюджетного процесу* — *підготовка звіту про виконання бюджету, його розгляд відповідною радою й прийняття рішення щодо цього звіту*. Інформацію про виконання бюджету надають його розпорядники. Міністерство фінансів готує зведений звіт, який після затвердження Кабінетом Міністрів подають до Верховної Ради України не пізніше 1 травня року, наступного за бюджетним. Висновки щодо звіту надає Рахункова палата України. Верховна Рада розглядає подані матеріали й на пленарному засіданні приймає рішення щодо звіту. Аналогічна процедура передбачена щодо місцевих бюджетів. Установлена законодавством процедура має забезпечити прийняття обґрунтованих та ефективних бюджетів, а також контроль представницьких органів за його виконанням.

Бюджет, бюджетний процес, бюджетна система, фінансове право.

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> — Закон України «Про державний бюджет України»;

<https://www.minfin.gov.ua/news/bjudzhet> — сторінка «Бюджет» на сайті Міністерства фінансів України.

1. Поясніть поняття «бюджет», «бюджетний процес», «бюджетна система», «фінансове право».
2. Визначте основні етапи бюджетного процесу та складіть календар його здійснення.
3. Знайдіть у Конституції України норми, які регулюють фінансові правовідносини.
4. Охарактеризуйте предмет і методи фінансового права.
5. Наведіть приклади суб'єктів фінансових правовідносин.
6. Які бюджети належать до складу бюджетної системи України?
7. Дізнайтеся, які бюджети приймаються у вашому населеному пункті (районі, області).
8. Визначте, які із зазначених правовідносин регулюють норми фінансового права.
  - а) Громадянка поклала гроші в банк на депозит;
  - б) громадянин сплатив податок за землю, яку отримав в оренду для ведення фермерського господарства;
  - в) підприємство виплатило заробітну плату своїм працівникам;
  - г) районна рада внесла зміни до районного бюджету у зв'язку з підвищенням мінімальної заробітної плати;
  - г) десятикласниця взяла в борг в однокласника гроші;
  - д) школа отримала кошти з бюджету для проведення капітального ремонту;
  - е) громадянка виграла велику суму в державній грошовій лотереї;
  - є) пасажир сплатив штраф за безоплатний проїзд в автобусі.

§ 8. Доходи та видатки державного бюджету

- Пригадайте, що таке бюджет.

1. Доходи державного бюджету

Як ви вже знаєте, державний бюджет — це доходи й видатки держави. Бюджетний кодекс України визначає види доходів бюджету. До них належать податкові та неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти, гранти, дарунки.

Основним джерелом доходів бюджетів усіх рівнів є **податкові надходження**. Про види податків ви дізнаєтеся на наступному уроці.

В Україні існує багато різноманітних податків, закон чітко визначає, які з них зараховують до державного бюджету, а які — до місцевих. Так, до державного бюджету зараховують податок на додану вартість, платежі за користування надрами й лісами загальнодержавного значення, акцизні збори й інші податки та збори.

Другим за величиною джерелом доходів державного бюджету є **неподаткові надходження**. До них належать надходження від приватизації державного майна, рентні платежі за нафту та природний газ, що видобувають в Україні. Держава здійснює господарську діяльність, отже, до бюджету надходять дивіденди, нараховані на частку майна, яке перебуває в державній власності; орендна плата за оренду державного майна; надходження від лотерей. Кожен з нас, отримуючи паспорт, сплачує певні кошти за послуги державних органів. Ці кошти також є неподатковими доходами бюджету. Неподатковими надходженнями є також державне мито, яке сплачують на митниці, при поданні заяв до суду та в багатьох інших випадках. Важливим джерелом неподаткових надходжень є штрафи, які сплачують до державного бюджету як адміністративні стягнення чи кримінальні покарання. Суд має право у визначених законом випадках застосувати конфіскацію майна, тобто безоплатно вилучити його у власника. Кошти від реалізації такого майна також надходять до бюджету.

Доходи від операцій з капіталом нині становлять незначну частку доходів бюджету — здебільшого майже 1 % від загальної суми надходжень. Ці доходи надходять від реалізації майна, визнаного безгосподарним, або скарбів, які надійшли до держави, кошти від продажу землі та деякі інші доходи.

Іноді держава може отримувати дарунки від різних фізичних або юридичних осіб, інших держав тощо — вони також становлять частину доходів бюджету. Можливе поповнення бюджету за рахунок грантів — певної фінансової допомоги від різних, здебільшого міжнародних або іноземних інституцій. Так, наша держава в різні часи отримувала гранти Ради Європи, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, деяких інших інституцій на реформування судової системи, системи освіти тощо.

Кошти, які передають з одного бюджету до іншого, називають **трансфертами**. У разі передання коштів з місцевого бюджету до державного вони стають доходами державного бюджету.

2. Видатки державного бюджету

Видатки державного бюджету — це кошти, які спрямовують на здійснення програм і заходів, що передбачені законом про бюджет на поточний рік. Видатки державного бюджету розподіляють за економічним змістом, за головними розпорядниками державного бюджету, за функціями держави та між бюджетними програмами.

За економічним змістом видатки поділяють на поточні, капітальні та видатки на кредитування. До *поточних видатків* належать ті, що використовують протягом поточного року, — оплата праці, придбання необхідних матеріалів, комунальні послуги тощо. Залежно від особливостей діяльності бюджетної установи, функцій, які виконує орган державної влади, склад цих витрат може суттєво відрізнитися. До *капітальних видатків* бюджету належать насамперед витрати на будівництво, реконструкцію, капітальний ремонт. Також капітальними є витрати на придбання обладнання, машин тощо, які будуть використовуватися протягом тривалого часу. За рахунок капітальних витрат створюють державні резерви, призначені для використання в надзвичайних ситуаціях, у військовий час. Отже, капітальні витрати — це витрати, які використовують протягом тривалого часу — довше, ніж один рік.

Надзвичайно важливим є поділ видатків за *головними розпорядниками бюджетних коштів*. Головними розпорядниками є міністерства, державні комітети, інші центральні органи державної виконавчої влади, Конституційний Суд України та Верховний Суд України, Генеральна прокуратура України, Національна академія наук України тощо — усього майже 90 органів влади й установ. Розпорядниками коштів є різноманітні бюджетні установи й організації — окремі школи, лікарні, театри тощо, які безпосередньо забезпечують виконання певних функцій держави. Кожен головний розпорядник коштів отримує певні обсяги бюджетних асигнувань, у межах яких він може брати на себе певні бюджетні зобов'язання.

Бюджет також передбачає поділ бюджетних коштів за *функціональним призначенням*. Серед різновидів видатків за функціональним призначенням — видатки на оборону, охорону здоров'я, житлово-комунальне господарство, економічну діяльність, освіту тощо. При цьому перелік функціональних призначень може з часом змінюватися, він визначається при прийнятті закону про бюджет на поточний рік.

При прийнятті бюджету кошти в ньому в межах функціональних призначень і головних розпорядників бюджетних коштів розподіляють за *певними бюджетними програмами*. Так, серед програм, які передбачені бюджетом 2018 р. для Міністерства освіти і науки України, — підготовка кадрів у професійно-технічних навчальних закладах за професіями загальнодержавного значення, надання освіти в загальноосвітніх навчальних закладах державної форми власності, надання позашкільної освіти державними позашкільними навчальними закладами, заходи з позашкільної роботи, підготовка кадрів вищими навчальними закладами, проведення всеукраїнських і міжнародних олімпіад у сфері освіти тощо.

3. Контроль за використанням державних коштів

Законодавство передбачає суворий контроль за використанням бюджету. Повноваження щодо контролю має ряд державних органів.

Верховна Рада України має право контролю за бюджетом на всіх етапах бюджетного процесу. Вона бере участь у його підготовці, заслуховує звіти про виконання Державного бюджету України, контролює відповідність бюджетному законодавству законопроектів, поданих до парламенту. Серед комітетів парламенту — комітет з питань бюджету. Аналогічні функції щодо відповідних місцевих бюджетів належать органам місцевого самоврядування.

Спеціальним органом парламентського контролю за бюджетом є Рахункова палата. Від імені Верховної Ради України вона здійснює контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їхнім використанням, за утворенням і погашенням державного боргу України, ефективністю використання коштів державного бюджету.

Важлива роль у контролі за дотриманням бюджетної дисципліни належить Міністерству фінансів України та його органам на місцях — фінансовим відділам та управлінням. Контроль за дотриманням бюджетного законодавства є однією з основних функцій Державної казначейської служби України.

Крім того, бюджетну дисципліну контролює Державна контрольно-ревізійна служба України. Її органи перевіряють ефективність використання державних коштів, дотримання їхнього цільового призначення, правильність ведення обліку. Контрольно-ревізійні органи створюють не лише у фінансових органах Міністерства фінансів, а й в окремих відомствах — для перевірки установ та організацій, що належать до цього відомства.

Контроль за дотриманням бюджетного законодавства України забезпечує економне й ефективне використання державних коштів.

Доходи та видатки бюджету, державне казначейство, головний розпорядник бюджету.

1. Поясніть поняття «доходи та видатки бюджету», «державне казначейство», «головний розпорядник бюджету».
2. Назвіть основні джерела доходів державного бюджету.
3. Назвіть основні види видатків державного бюджету.
4. Визначте, які бюджетні програми передбачені для різних головних розпорядників бюджетних коштів Законом «Про Державний бюджет України» на поточний рік.
- 5*: Висловте свою думку щодо пріоритетних напрямів витрачання бюджетних коштів.
- 6*: Висловте свою думку, чи достатньою мірою забезпечено контроль за використанням бюджетних коштів.
- 7*: Ознайомтеся з бюджетом вашого міста, району, села та висловте свою думку щодо доцільності використання його коштів.

Зберіть інформацію про податки, які існують у нашій державі, а також про податки, які існували в різні історичні періоди.

Тема 7 ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

§ 9–10. Податкова система

1. Поняття та принципи системи оподаткування

Однією з ознак будь-якої держави є податки, які забезпечують кошти для виконання державою її функцій, функціонування органів державної влади. Виконання цього завдання має забезпечити система оподаткування.

Система оподаткування — це сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів і внесків до бюджету й державних цільових фондів, які діють у встановленому законом порядку, а також правових механізмів їхнього справляння.

Система оподаткування діє на основі закріплених у законодавстві принципів.

• *Ознайомтеся з витягом з Податкового кодексу України. Визначте, які принципи оподаткування ним установлені.*

3 ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 4. Основні засади податкового законодавства України

4.1. Податкове законодавство України ґрунтується на таких принципах:

4.1.1. загальність оподаткування — кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені цим Кодексом, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є згідно з положеннями цього Кодексу;

4.1.2. рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації — забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної належності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

4.1.3. невідворотність настання визначеної законом відповідальності в разі порушення податкового законодавства;

4.1.4. презумпція правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

4.1.5. фіскальна достатність — установлення податків і зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

4.1.6. соціальна справедливість — установлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків;

4.1.7. економічність оподаткування — установлення податків і зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

4.1.8. нейтральність оподаткування — установлення податків і зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків;

4.1.9. стабільність — зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можуть вноситися пізніше, як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, у якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;

4.1.10. рівномірність і зручність сплати — установлення строків сплати податків і зборів, виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;

4.1.11. єдиний підхід до встановлення податків і зборів — визначення на законодавчому рівні всіх обов'язкових елементів податку.

2. Платники податків та об'єкти оподаткування

Платниками податків і зборів (обов'язкових платежів) є юридичні та фізичні особи, які мають, одержують, передають об'єкти оподаткування або провадять діяльність, що є об'єктом оподаткування згідно із законодавством України, і на яких покладено обов'язок щодо сплати податків і зборів. Кожний з платників податків може бути платником податку за одним або декількома податками та зборами. При цьому платниками податків можуть бути як ті, хто живуть і працюють в Україні (*резиденти*), так і ті, хто мешкають поза межами нашої держави (*нерезиденти*). Платниками податків є кожна людина, яка отримує доходи в нашій державі; підприємства, які отримують в Україні доходи, мають майно, яке обкладається податками тощо.

Об'єктами оподаткування називають майно, товари, дохід (прибуток) або його частину, обіги з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення в платника податкового обов'язку — обов'язку сплатити податки або збори.

Закон визначає обов'язки платників податків. Розпочинаючи підприємницьку діяльність, будь-яка особа зобов'язана стати на облік у податкових органах. Платники податків мають вести бухгалтерський облік, складати звітність про фінансово-господарську діяльність і забезпечувати її зберігання протягом визначеного законом строку. Вони повинні вчасно подавати до державних податкових органів та інших державних органів документи, пов'язані з нарахуванням і сплатою податків і зборів (обов'язкових платежів). Так, кожна юридична особа регулярно подає до податкових органів звіти й інші документи щодо своєї діяльності та податків, які має сплачувати. Важливим обов'язком платників податків є своєчасна сплата належних сум податків і зборів. Податкові органи мають право проводити перевірки, а платники податків зобов'язані забезпечувати їм умови для цього — допускати в приміщення, пов'язані з отриманням доходів (офіси, цехи, склади тощо); надавати необхідні документи.

Водночас закон визначає права платників податків і зборів. Відповідно до закону, вони мають право подавати документи про податкові пільги й отримувати ці пільги та необхідні роз'яснення від податкових органів. У разі проведення перевірок платники податків мають право ознайомлюватися з актами перевірок, оскаржувати прийняті податковими органами рішення та дії посадових осіб.

3. Податки та збори

Основою будь-якої податкової системи є податок.

Податок — це встановлений органом законодавчої влади обов'язковий платіж до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, що здійснюється платниками в порядку й на умовах, які визначені законами України про оподаткування.

Податок в Україні встановлює лише Верховна Рада України. Характерною умовою податку є те, що його сплачують тільки до бюджету. У цьому полягає відмінність податку від збору, який може спрямовуватися до інших цільових державних фондів.

Податок є обов'язковим платежем. За порушення встановленого порядку сплати, його строків передбачена відповідальність, можливе примусове стягнення несплаченого податку.

Податок є регулярним платежем, тобто його сплачують не одноразово, а в строки, установлені законодавством, з певною періодичністю — раз на місяць, на квартал чи на рік.

Характерною ознакою податку є його індивідуальна безоплатність. Це означає, що, стягуючи податок, держава не бере на себе зобов'язань надати платникові певні державні послуги на відповідну суму.

Податок виконує дві основні функції — фіскальну та регулюючу. *Фіскальна* функція полягає в забезпеченні доходів бюджету, основним джерелом яких є податки. Друга функція податків — *регулююча*. Держава, установлюючи ставки податків, а в окремих випадках навіть звільняючи платника від сплати податків, виявляє свою зацікавленість у розвитку тих чи інших галузей господарства, а отже, забезпечує регулювання економічних процесів. Так, установлюючи високі податкові ставки, держава робить не вигідною діяльність у певних галузях, а податкові пільги, навпаки, сприяють розвитку в певних виробництвах, благодійності, захисту вразливих верств населення тощо.

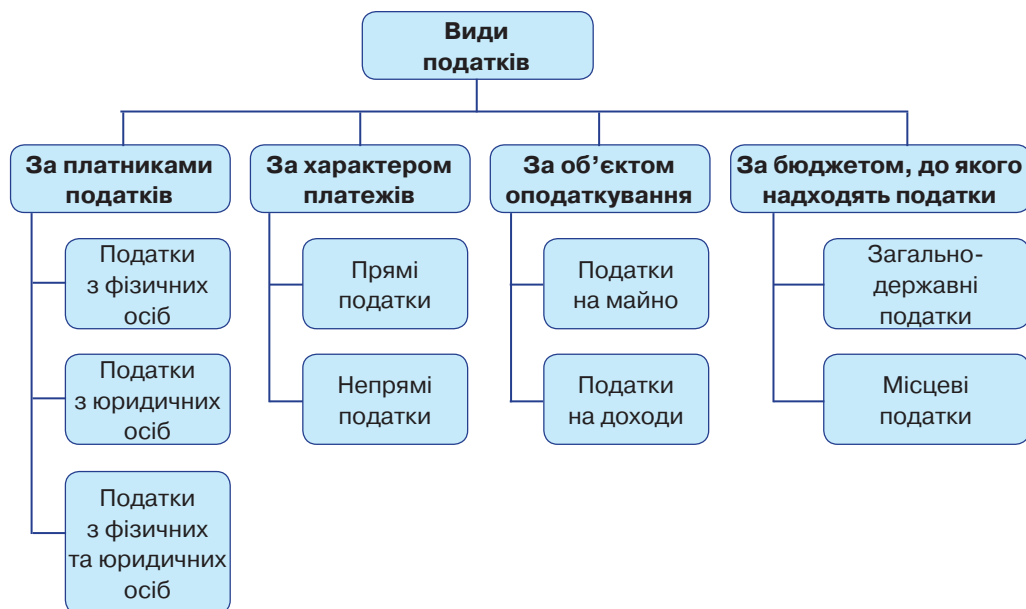
Збір — обов'язковий платіж, який має відплатний компенсаційний характер і сплачується фізичними та юридичними особами за надані їм державою послуги чи права, надходить до бюджету або в спеціальні фонди.

Такими є збір за першу реєстрацію транспортного засобу, збір за спеціальне використання лісових ресурсів, збір за використання радіочастотного ресурсу України тощо.

4. Види податків

Законодавство України передбачає існування великої кількості податків, тому їх поділяють на певні категорії.

Платниками податків є юридичні особи: підприємства, організації, як правило, ті, які отримують прибуток від своєї підприємницької чи іншої господарської діяльності. Податки сплачують і фізичні особи. Основним податком для громадян є податок на доходи фізичних осіб. А податок на землю, податок на додану вартість і деякі інші сплачують як фізичні, так і юридичні особи.

Частину податків особа чи підприємство безпосередньо віддають зі своїх доходів: отримуючи заробітну плату чи інший дохід, особа має віддати державі 18 % від нього — це податок на доходи; підприємство сплачує державі зі свого прибутку 18 %. Податки, які сплачує той, хто отримав прибуток або має своє майно, називають **прямими** — платник безпосередньо (прямо) платить їх до бюджету. А коли в магазині покупець на фіскальному документі — чеку — бачить напис «20 % ПДВ», то це означає, що, крім ціни, він сплачує ще й 20 % податку на додану вартість. Ці кошти продавець, отримавши від покупця, одразу перераховує державі. Такі податки називають **непрямими**, адже вони потрапляють до бюджету через посередника (непрямо), до того ж вони «приховані» у ціні. Ще одним непрямим податком є **акцизний податок**, який сплачують ті, хто купує товари розкоші, які не є першою необхідністю, наприклад алкоголь, тютюнові вироби, шоколад, ювелірні вироби тощо.

Крім того, податки поділяють залежно від того, що обкладається, — отримані платником доходи чи певне майно, власником якого є платник.

- *Висловте свою думку, які з податків можна назвати податками на доходи, а які — податками на майно.*

Податки є джерелом формування як бюджету України, так і місцевих бюджетів. Серед податків є такі, що встановлені Верховною Радою України для всієї держави, — їх називають **загальнодержавними податками**, — і ті, які для певної місцевості, населеного пункту встановлюють органи місцевого самоврядування, — **місцевими податками**.

• Проаналізуйте витяг з Податкового кодексу України, порівняйте місцеві та загальнодержавні податки й збори та висловіть свою думку, чому їх розподілено саме так.

З ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 8. Види податків та зборів

- 8.1. В Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори.
- 8.2. До загальнодержавних належать податки та збори, що встановлені цим Кодексом і є обов'язковими до сплати на всій території України, крім випадків, передбачених цим Кодексом.
- 8.3. До місцевих належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених цим Кодексом, рішеннями сільських, селищних, міських рад і рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, у межах їх повноважень і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Стаття 9. Загальнодержавні податки та збори

- 9.1. До загальнодержавних належать такі податки та збори:
  - 9.1.1. податок на прибуток підприємств;
  - 9.1.2. податок на доходи фізичних осіб;
  - 9.1.3. податок на додану вартість;
  - 9.1.4. акцизний податок;
  - 9.1.5. екологічний податок;
  - 9.1.6. рентна плата;
  - 9.1.7. мито;

Стаття 10. Місцеві податки

- 10.1. До місцевих податків належать:
  - 10.1.1. податок на майно;
  - 10.1.2. єдиний податок.
- 10.2. До місцевих зборів належать:
  - 10.2.1. збір за місця для паркування транспортних засобів;
  - 10.2.2. туристичний збір.
- 10.3. Місцеві ради обов'язково установлюють єдиний податок і податок на майно (у частині транспортного податку та плати за землю).
- 10.4. Місцеві ради в межах повноважень, визначених цим Кодексом, вирішують питання відповідно до вимог цього Кодексу щодо встановлення податку на майно (у частині податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки) та встановлення збору за місця для паркування транспортних засобів, туристичного збору.
- 10.5. Установлення місцевих податків і зборів, не передбачених цим Кодексом, забороняється.

5. Податок на доходи фізичних осіб

Найпоширенішим податком, який сплачують фізичні особи, є податок на доходи фізичних осіб. Платниками цього податку є фізичні особи (як громадяни України, так і іноземці), які проживають як в Україні, так і за її межами. При цьому особи, які проживають в Україні, сплачують податок з будь-яких доходів — отри-

маних і в Україні, і за її межами. А ті, хто проживає за межами України, сплачують податки лише з доходів, отриманих на території України.

При нарахуванні податку беруть до уваги майже всі види доходів громадян — заробітну плату, авторську винагороду, подарунки, доход, отриманий від оренди майна. Доходом вважають навіть отримані працівником від роботодавця чи інших осіб безоплатне житло, майно, харчування, навіть знайдений скарб та отриманий хабар.

Водночас не вважають доходом державну матеріальну та соціальну допомогу — житлові й інші субсидії або дотації, компенсації, винагороди та страхові виплати, державні премії України, державні стипендії та нагороди. Не обкладається податком пенсія або щомісячне довічне утримання; виплати, отримані як відшкодування шкоди, завданої аварією на Чорнобильській атомній електростанції; кошти, які отримує працівник для відрядження.

Крім того, платник податку на доходи фізичних осіб має право отримати так званий податковий кредит. Це означає, що людина може повернути частину податків, зокрема, із сум, які вона сплатила за своє навчання, лікування, внесла до благодійних фондів чи неприбуткових організацій, витратила на придбання (будівництво) доступного житла. Для отримання податкового кредиту платник має протягом року, наступного за тим, коли він здійснив зазначені виплати, подати до податкової адміністрації декларацію про доходи, документи, які підтверджують виплати, і заяву про повернення податкового кредиту.

Для забезпечення обліку платників податків, належних платежів, контролю за правильністю сплати податків та отриманням передбачених законодавством пільг запроваджено Єдиний реєстр фізичних осіб. Будь-яка особа, яка проживає на території України, незалежно від свого віку, громадянства й інших обставин, має можливість звернутися до податкової адміністрації, пред'явити паспорт чи свідоцтво про народження та отримати ідентифікаційний код. Він є унікальним для кожної людини: потрібен при влаштуванні на роботу чи вступі в інститут, відкритті банківського рахунку чи депозиту тощо.

Римський імператор Веспасіан (69–79) запровадив податок на туалети (звідси походить відомий вислів «гроші не пахнуть»).

Правитель Галлії Ліциній Ліціан (308–324) розділив рік на 14 місяців, щоб кожного року отримувати два додаткових податки з підданих — податок сплачували щомісяця.

У Китаї в II тис. до н. е. запровадили податок на сіль. Пізніше за допомогою цього податку римський консул Марк Лівій (254–204 рр. до н. е.) повністю покрити видатки на Другу пунічну війну. А в Індії британці довели ставку цього податку до 4 тисяч (!) відсотків від вартості товару.

У Візантії платили податок залежно від величини будинку. Тому його називали податком на повітря.

У середньовічній Німеччині існував податок на вбивство: що більше вбивств не розкрила громада на своїй території за певний строк, то вищою була сума податку.

З 1660 р. мешканці Великої Британії майже 300 років сплачували податок на утримання королівського замку Філінгхем, який насправді ніколи не існував. Такий податок придумав Карл II.

У Великій Британії в 1797–1798 рр. усі власники годинників щорічно сплачували в казну 5 шилінгів.

На початку XVIII ст. в Башкирії було запроваджено податок на очі. Сума залежала від кольору очей: сірі оцінювали у 8 алтинів, чорні — 2–3 алтини (алтин у той час — 3 копійки).

6. Спрощені системи оподаткування

У багатьох державах малий та середній бізнес є важливим чинником формування бюджету, стабільності економіки та забезпечення зайнятості працівників. Саме тому передбачаються спеціальні заходи щодо підтримки малого та середнього бізнесу. У нашій країні також розуміють необхідність такої підтримки. Одним із заходів щодо підтримки малого та середнього бізнесу стало запровадження спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності для суб'єктів малого підприємництва — єдиного податку та фіксованого сільськогосподарського податку.

Закон визначає вимоги для зарахування суб'єктів підприємницької діяльності до платників єдиного податку.

Залежно від обсягів доходів і сфери діяльності для сплати єдиного податку підприємців поділяють на чотири групи.

Група єдиного податку	Обсяг доходу, обмеження доходу	Вид діяльності
Перша	Фізичні особи–підприємці, обсяг доходу протягом календарного року не перевищує 300 000 грн; не використовують працю найманих осіб.	Здійснюють лише роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або господарську діяльність щодо надання побутових послуг населенню.
Друга	Фізичні особи–підприємці, обсяг доходу протягом календарного року не перевищує 1 500 000 грн, не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними в трудових відносинах, одночасно не перевищує 10 осіб.	Здійснюють господарську діяльність щодо надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку та/або населенню, виробництво та/або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства.
Третя	Фізичні особи–підприємці та юридичні особи–суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, у яких протягом календарного року обсяг доходу не перевищує 5 000 000 грн.	—
Четверта	—	Сільськогосподарські товаровиробники, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 %.

Закон також установлює ряд обмежень щодо сфер діяльності, у яких не можуть працювати підприємці, які бажають сплачувати єдиний податок.

Фіксований сільськогосподарський податок повинен сприяти розвитку сільськогосподарських підприємств. Сплачувати такий податок мають право підприємства, що займаються виробництвом (виращуванням), переробленням і збутом сільськогосподарської продукції, а також підприємства, які займаються розведенням, виращуванням і виловом риби у внутрішніх водоймах, у яких не менше 75 % доходу отримано саме від сільськогосподарського виробництва. Фіксований сільськогосподарський податок замінює податок на прибуток підприємств, плату (податок) за землю та деякі інші. При цьому сума фіксованого податку встановлюється залежно від земельної ділянки, якою користується платник, і не змінюється протягом року незалежно від результатів господарської діяльності.

7. Відповідальність за порушення податкового законодавства

Кожен платник податків самостійно повинен обчислювати й сплачувати належні податки та звітувати податковій адміністрації в установленому законом порядку. Особи, які не сплатили податки, можуть бути притягнуті до адміністративної, кримінальної та фінансової відповідальності за податкові правопорушення.

Адміністративна відповідальність за податкові правопорушення передбачена як штраф, застосовується податковими органами й накладається як на фізичних осіб (громадян) — окремих платників податків, так і на керівників і бухгалтерів платників податків — юридичних осіб. Справи про порушення податкового законодавства, які є адміністративними правопорушеннями, розглядає начальник державної податкової інспекції чи його заступник за місцем скоєння правопорушення.

У разі скоєння більш тяжких правопорушень, які Кримінальним кодексом України визначено як злочини, особа підлягає кримінальній відповідальності.

• *Ознайомтеся з витягами з Кодексу про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України. Визначте податкові правопорушення, передбачені цими нормативними актами, і порівняйте їх.*

3 КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття 163-1. Порушення порядку ведення податкового обліку, надання аудиторських висновків

Відсутність податкового обліку, порушення керівниками й іншими посадовими особами підприємств, установ, організацій встановленого законом порядку ведення податкового обліку (...) тягне за собою накладення штрафу в розмірі від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за те ж порушення, тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 163-2. Неподання або несвоєчасне подання платіжних доручень на перерахування належних до сплати податків і зборів (обов'язкових платежів)

Неподання або несвоєчасне подання посадовими особами підприємств, установ та організацій платіжних доручень на перерахування належних до сплати податків

і зборів (обов'язкових платежів) тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб у розмірі від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за те ж порушення, тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб у розмірі від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 163-3. Невиконання законних вимог посадових осіб органів доходів і зборів Невиконання керівниками й іншими посадовими особами підприємств, установ, організацій, уключаючи установи Національного банку України, комерційні банки й інші фінансово-кредитні установи, законних вимог посадових осіб органів доходів і зборів тягне за собою попередження або накладення штрафу в розмірі від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за те ж порушення, тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 163-4. Порушення порядку утримання та перерахування податку на доходи фізичних осіб і подання відомостей про виплачені доходи

Неутримання або неперерахування до бюджету сум податку на доходи фізичних осіб при виплаті фізичній особі доходів, перерахування податку на доходи фізичних осіб за рахунок коштів підприємств, установ і організацій (крім випадків, коли таке перерахування дозволено законодавством), неповідомлення або несвоєчасне повідомлення державним податковим інспекціям за встановленою формою відомостей про доходи громадян тягне за собою попередження або накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій, а також на громадян — суб'єктів підприємницької діяльності в розмірі від двох до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за те ж порушення, тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій, а також на громадян — суб'єктів підприємницької діяльності в розмірі від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 212. Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)

1. Умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять у систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою, яка займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах, — карається штрафом від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах, — караються штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах, — караються штрафом від п'ятнадцяти тисяч до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна.

4. Особа, яка вчинила діяння, передбачені частинами першою, другою, або діяння, передбачені частиною третьою (якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах) цієї статті, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона до притягнення до кримінальної відповідальності сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня) (...)

Примітка. Під значним розміром коштів слід розуміти суми податків, зборів та інших обов'язкових платежів, які в тисячу і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, під великим розміром коштів слід розуміти суми податків, зборів та інших обов'язкових платежів, які в три тисячі і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, під особливо великим розміром коштів слід розуміти суми податків, зборів, інших обов'язкових платежів, які в п'ять тисяч і більше разів перевищують установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Важливо зазначити, що податкові порушення, зокрема неповна сплата податків, зборів, інших обов'язкових платежів, передбачають відповідальність навіть тоді, якщо вони сталися через помилкове застосування законодавства, недбалість, недосвідченість чи розрахункову помилку.

У цьому випадку особу може бути притягнуто до фінансової відповідальності. При цьому суб'єктом фінансової відповідальності є не лише фізичні, а й юридичні особи. Порядок накладання фінансових санкцій регулюється законами України. Захід фінансової відповідальності має на меті не лише покарання правопорушників, а й компенсацію майнових втрат бюджетів і державних цільових фондів унаслідок ненадходження або несвоєчасного надходження податків і зборів.

Така відповідальність передбачена, зокрема, за несвоєчасну реєстрацію особи, яка зобов'язана зареєструватися як платник податків, за порушення платником податків правил оподаткування тощо.

Як захід фінансової відповідальності, законодавство передбачає плату у фіксованій сумі як відсоток від суми податкового зобов'язання або пеню, що сплачується в разі несвоєчасної сплати податків.

Ці санкції застосовують контролюючі органи, а в окремих випадках їх самостійно нараховують і сплачують платники податків. Рішення про застосування та стягнення фінансових санкцій за наслідками розгляду матеріалів перевірки приймає керівник податкового органу або його заступник.

Бюджетна система, бюджет, податок.

1. Поясніть поняття «бюджетна система», «бюджет», «податок».
2. Наведіть приклади податків, які належать до різних видів.
3. Які права й обов'язки мають платники податків?

- 4* Висловіть свою думку щодо позитивних і негативних наслідків зменшення або, навпаки, збільшення податків.
- 5* Висловіть свою думку щодо доцільності скасування чи зміни існуючих податків або запровадження нових.
6. Дізнайтеся, які податки сплачують ваші батьки, родичі чи знайомі.
7. Які місцеві податки встановлено у вашому населеному пункті?
8. Обґрунтуйте важливість податків для існування держави. Висловіть думку щодо можливих наслідків скасування податків.
9. Які види відповідальності передбачено для порушників податкового законодавства?

Тема 8 ЗАКОНОДАВСТВО ПРО БАНКИ ТА БАНКІВСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

§ 11. Банківське право України

1. Банківська система України

Важливу роль в економіці будь-якої сучасної держави відіграють банки. Без них неможливе нормальне функціонування грошової системи, вони забезпечують рух фінансів, взаєморозрахунки підприємств, організацій та установ.

Порядок функціонування банків в Україні визначає Закон України «Про банки та банківську діяльність».

В Україні існує розвинута банківська система. До її складу входять Національний банк України й інші банки, філії іноземних банків, які створені та діють на території України відповідно до законодавства.

Особливе місце в банківській системі України посідає Національний банк України. Його діяльність регулює спеціальний Закон «Про Національний банк України».

Національний банк України є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління.

На відміну від інших банків, отримання прибутку не є метою діяльності Національного банку України. Відповідно до Конституції України, основною

Національний банк України. м. Київ

функцією Національного банку України є забезпечення стабільності грошової одиниці України. Крім того, саме Національний банк України здійснює емісію українських грошей, тобто **випускає в обіг гроші** (у цьому він є монополістом), **установлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку та звітності, захисту інформації, коштів і майна; здійснює нагляд за діяльністю всіх інших банків. Саме Національний банк України накопичує та зберігає золотовалютні резерви України.**

Національний банк України відіграє важливу роль у розвитку економіки держави. При ньому функціонує Рада Національного банку України, половину складу якої призначає Президент України, а половину обирає Верховна Рада України строком на 7 років. Безпосереднє повсякденне управління діяльністю Національного банку України здійснюють правління банку та його голова. Голову Національного банку України призначає Верховна Рада України за поданням Президента України строком на 7 років, він може обіймати цю посаду не більше ніж два строки поспіль. Саме голова Національного банку України керує діяльністю банку та несе одноосібну відповідальність за його діяльність перед парламентом і Президентом України.

Банкнота з найбільшим номіналом (у правому верхньому куті — підпис голови Національного банку України)

2. Банки в Україні

Основною ланкою банківської системи України є комерційні банки.

Банк — це юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виняткове право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків.

Банки мають право здійснювати залучення у вклади грошових коштів фізичних та юридичних осіб і розміщення цих коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкривати та вести банківські рахунки фізичних та юридичних осіб.

Серед банків, які існують в Україні, є універсальні та спеціалізовані. **Універсальні банки** мають право проводити різноманітні фінансові операції, а **спеціалізовані банки** здійснюють операції переважно в одному з напрямів фінансової діяльності — ощадні, інвестиційні, іпотечні, розрахункові.

Чимало банків випускають пластикові платіжні картки, якими власники можуть розраховуватися в магазинах, закладах харчування, на автозаправних станціях, через мережу Інтернет тощо. Банк здійснює так зване касове обслуговування підприємств та організацій: у передбачених законом випадках за заявками клієнтів видає готівкові кошти та приймає їх, зокрема в підприємств торгівлі здійснює інкасацію.

Банк самостійно визначає напрями своєї діяльності й спеціалізацію за видами операцій. Банки в Україні підлягають обов'язковій реєстрації, яку здійснює Національний банк України, а розпочинати здійснювати банківські операції мають право лише після отримання ліцензії на них.

Банк має право проводити різноманітні операції. Основні з них — ведення поточних рахунків клієнтів, переказ грошових коштів з цих рахунків і зарахування

Обслуговування клієнтів через банкомат

Робота з клієнтами банку

коштів на них. Важливе значення має прийняття депозитів (вкладів) від юридичних і фізичних осіб. При цьому особа укладає договір з банком, віддає йому гроші на зберігання та отримує передбачені відсотки.

Банки мають право здійснювати операції з валютними цінностями (іноземними грошима), випускати власні цінні папери або купувати та продавати цінні папери за дорученням клієнтів. У багатьох банках існують сейфи для зберігання цінностей та документів, які може орендувати будь-яка особа.

Водночас закон забороняє банкам здійснювати торгівлю (крім реалізації пам'ятних, ювілейних монет), займатися виробництвом, здійснювати страхову діяльність.

3. Банківська таємниця

Традиційним правилом діяльності банків у більшості держав світу є збереження банківської таємниці. Банки не мають права розголошувати відомості про клієнтів, які стали відомими в процесі їхнього обслуговування. Так, вони не мають права розголошувати відомості про стан банківських рахунків клієнтів та операцій, що здійснювалися. Банківською таємницею також є інформація про систему охорони банків, про коди, які застосовуються для захисту інформації, тощо.

Збереження банківської таємниці є не лише правом, а й обов'язком кожної банківської установи. Працівники банків, улаштовуючись на роботу, беруть на себе зобов'язання про нерозголошення банківської таємниці.

Водночас закон передбачає випадки, коли банківська таємниця може бути розкрита банком. До таких випадків, зокрема, належать вимога чи рішення суду, органів, які проводять слідство (поліція, СБУ, прокуратура). Отримати інформацію, яка є банківською таємницею, можуть податкові органи, а також державні виконавці (які забезпечують виконання рішень судів з майнових питань). При цьому інформація, як правило, надається про конкретну особу, у разі проведення щодо неї розслідування чи перевірки.

4. Банківський нагляд. Ліквідація банків

Банківські сейфи для зберігання документів і коштовностей

Для того щоб забезпечити вклади клієнтів банків та їхні кошти, що знаходяться на банківських рахунках, забезпечити стабільність банківської системи, в Україні створено систему банківського нагляду. Його здійснює Національний банк України щодо всіх банків нашої держави. У разі виявлення порушень законодавства банківською установою до банку може бути застосовано засоби впливу. Національний банк України має право зробити письмове застереження та вимагати від банку чи його посадових осіб припинити пору-

шення та вжити необхідні заходи для виправлення ситуації. Національний банк України може вимагати скликати загальні збори учасників або керівних органів банку, розробити та прийняти програму фінансового оздоровлення чи план реорганізації банку. В окремих випадках Національний банк може встановити для банку підвищені економічні нормативи (норма резервування коштів, обмеження обсягів кредитів, які може надавати банк, тощо), заборонити або обмежити здійснення банком окремих операцій або накласти штраф на банк чи його керівників. Національний банк має право тимчасово відсторонити зі своїх посад працівників банку.

Крайніми заходами впливу на банк є примусова реорганізація банку чи призначення в банк тимчасової адміністрації, навіть відкликання ліцензії, що автоматично призводить до початку процедури ліквідації банку. Можливе також запровадження в банку особливого режиму контролю за його діяльністю.

Тимчасову адміністрацію призначають у банк тоді, коли виникає загроза його діяльності, банкрутства, коли він не має можливості виконувати свої функції. Тимчасовим адміністратором призначають спеціаліста банківської справи, який має відповідну ліцензію, але не має стосунку до банку, у якому виникли проблеми. Після призначення тимчасового адміністратора саме він здійснює керівництво банком. Завдання тимчасового адміністратора — ужити всі можливі заходи для фінансового оздоровлення банку, відновлення його платоспроможності та нормальної роботи.

На час, коли в банку призначено тимчасову адміністрацію, запроваджується мораторій для задоволення вимог тих, перед ким банк має певні фінансові зобов'язання (зокрема, вкладників).

Як і будь-яка організація, банк може бути ліквідований з ініціативи його власників або Національного банку України. Крім того, рішення про ліквідацію може бути прийнято в судовому порядку в разі неплатоспроможності банку.

У разі ліквідації банку й неможливості виконання ним своїх зобов'язань перед фізичними особами, які мали вклади в цьому банку, їм повертають кошти з Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Цей фонд формується з внесків банків і має гарантувати збереження коштів громадян.

Банківська система України, банківська таємниця, банк, тимчасова адміністрація.

1. Поясніть поняття «банківська система України», «банківська таємниця», «банк», «тимчасова адміністрація».
2. Визначте основні елементи банківської системи України.
3. Які функції виконує Національний банк України?
4. Назвіть основні операції, які виконують банки.
5. Які заходи впливу можуть бути вжиті до банку, який порушує вимоги законодавства?
6. Які банківські операції ви здійснювали? Які з них ви вважаєте найбільш необхідними?
- 7*: Висловіть думку щодо того, яку роль відіграють банки в житті держави.
- 8*: Уявіть, що в Україні призначено референдум щодо скасування банківської таємниці. Висловіть аргументи «за» чи «проти» її скасування.

У засобах масової інформації знайдіть повідомлення про злочини, які сталися у вашій місцевості.

Тема 9 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 12. Поняття кримінального права та принципи кримінального права

1. Поняття «кримінальне право»

Історія людства знає чимало прикладів страшних злочинів — убивств, зрад, пограбувань, терористичних актів тощо. З давніх-давен суспільство та держава намагалися карати людей, які їх скоїли, визначали міру відповідальності за скоєні злочини. Поступово ці норми створили цілу галузь права.

Кримінальне право — галузь права, норми якої визначають підстави та принципи кримінальної відповідальності, а також установлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх скоїли.

Ця галузь права належить до публічного права. Більшість норм цієї галузі є нормами-заборами й викладені в Кримінальному кодексі України, який є джерелом кримінального права в нашій державі. Головним завданням кримінального права є виконання охоронної функції — захист та охорона людини, її життя й здоров'я, прав і свобод, суспільного ладу держави, власності, громадського порядку тощо. Водночас кримінальне право виконує функцію попередження (превенції), регулятивну та виховну функції.

Предметом регулювання кримінального права є суспільні відносини, які виникають унаслідок скоєння злочину та відповідальності за нього. Провідним методом кримінального права є імперативний метод, який передбачає нерівність учасників правовідносин, участь у них державних органів, можливість застосування примусу, абсолютну визначеність

І. Білібін. Суд за часів «Руської правди»

норм поведінки учасників правовідносин. Особливістю методу кримінального права є застосування щодо правопорушника кримінальних покарань.

Як і будь-яке право, кримінальне право регулює відповідні правовідносини. Особливістю кримінальних правовідносин є те, що одним з учасників кримінальних правовідносин обов'язково є держава, іншим — особа, яка скоїла злочин.

2. Кримінальний кодекс України

Кримінальний кодекс України — систематизований законодавчий акт, що визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинними та які покарання застосовують до осіб, які їх скоїли.

Нинішній Кримінальний кодекс України набрав чинності з 1 вересня 2001 р. Він складається з двох частин — Загальної та Особливої.

У *Загальній частині* містяться характеристика принципів кримінального права, його завдання, загальні положення про злочин та його склад, перелік видів покарань, визначаються поняття: «співучасть», «множинність злочинів», «обставини, які виключають злочинність діяння». При цьому положення Загальної частини Кримінального кодексу стосуються будь-якого злочину.

В *Особливій частині* систематизовано характеристику окремих злочинів і визначено покарання, які можуть бути за них призначені. Особлива частина має двадцять розділів, у кожному з яких характеризуються злочини, що посягають на певний вид суспільних відносин. Серед них є злочини, спрямовані проти життя та здоров'я особи, основ національної безпеки України, проти виборчих, трудових та інших особистих прав людини й громадянина, громадського порядку та моральності тощо.

Відповідно до статті 1 Кримінального кодексу України, його завданнями є «правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку й громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам».

3. Принципи кримінального права

Принципи кримінального права можна поділити на загальні та спеціальні. *Загальними* є ті, які притаманні не лише кримінальному, а й іншим галузям права, — законність, рівність громадян перед законом, невідворотність відповідальності, справедливості, гуманізму та демократизму.

Разом з ними діють *спеціальні*, притаманні саме кримінальному праву принципи.

Принцип **законодавчого визначення злочину** передбачає, що кримінальна відповідальність може настати тільки за дії, передбачені Кримінальним кодексом України. При цьому використання аналогії в кримінальному праві заборонено.

Принцип **особистої відповідальності** передбачає, що особа відповідає лише за власні дії, які порушують закон.

Відповідно до принципу **винної відповідальності**, необхідною умовою притягнення до кримінальної відповідальності є наявність вини — умисної або не-

обережної. За відсутності вини йтиметься про казус, який не передбачає відповідальності.

Особа може відповідати лише за ті дії, які вона усвідомлювала, — у цьому полягає принцип **суб'єктивної осудності**.

Якщо особа скоїла декілька правопорушень, їх мають їй пред'явити й вони будуть враховані при призначенні покарання. Саме це передбачає принцип **повної відповідальності**.

Іноді при розгляді кримінальної справи в діях правопорушника виявляють як пом'якшуючі, так і обтяжуючі обставини. У цьому випадку діє принцип **переваги обставин, що пом'якшують відповідальність**.

Принцип **більшої караності групового злочину** означає, якщо в скоєнні злочину беруть участь декілька осіб, відповідальність підвищується, адже такий злочин вважається більш суспільно небезпечним.

Принципом кримінального права є також принцип **повного відшкодування заподіяної злочином шкоди**. Правопорушник має не лише відбутися призначене судом покарання, а й відшкодувати завдану потерпілим державі шкоду в повному обсязі.

Важливим, з точки зору гуманності права, є **принцип економії кримінальної репресії**, згідно з яким винуватцю злочину має бути призначено покарання, необхідне та достатнє для його виправлення. Крім того, цей принцип передбачає криміналізацію лише найнебезпечніших правопорушень і декриміналізацію (визнання такими, що не є кримінальними злочинами) тих діянь, небезпека яких суттєво зменшилася та не потребує застосування засобів кримінального права.

4. Чинність Кримінального кодексу України

Важливе значення має визначення меж дії Кримінального кодексу України. Ці межі визначаються в просторі, за часом дії та за колом осіб, які можуть бути притягнуті до відповідальності.

• *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте межі дії Кримінального кодексу України в часі та просторі.*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 4. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі

1. Закон про кримінальну відповідальність набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.
2. Злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння.
3. Часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності.

Стаття 5. Зворотна дія закону про кримінальну відповідальність у часі

1. Закон про кримінальну відповідальність, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію в часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість.

2. Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, не має зворотної дії в часі (...).

Стаття 6. Чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених на території України

1. Особи, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом.

2. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України.

3. Злочин визнається вчиненим на території України, якщо його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України.

Стаття 7. Чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених громадянами України або особами без громадянства за межами України

1. Громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

2. Якщо особи, зазначені в частині першій цієї статті, за вчинені злочини зазнали кримінального покарання за межами України, вони не можуть бути притягнені в Україні до кримінальної відповідальності за ці злочини.

Стаття 8. Чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених іноземцями або особами без громадянства за межами України

Іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають в Україні відповідальності за цим Кодексом у випадках, передбачених міжнародними договорами, або якщо вони вчинили передбачені цим Кодексом тяжкі або особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Отже, дії особи оцінюються відповідно до закону, який діяв на час здійснення злочину. Кримінальний закон не має зворотної сили, тобто не може застосовуватися щодо дій, які були скоєні раніше, ніж його прийняли, у випадку, коли він запроваджує кримінальну відповідальність за нові діяння, посилює відповідальність, в інший спосіб погіршує стан особи, яка вчинила правопорушення. Проте у випадку, коли кримінальний закон пом'якшує відповідальність або ж скасовує її, такий закон має зворотну силу. Так, у чинному Кримінальному кодексі України, на відміну від Кримінального кодексу 1960 р., наклеп та образа не визнаються злочином, отже, з набуттям ним чинності було припинено всі кримінальні справи щодо цих дій, а особи, засуджені за ці дії раніше, були звільнені від покарання — закону було надано зворотну силу. І, навпаки, хоча в новому Кодексі було передбачено кримінальну відповідальність за перешкоджання законній діяльності журналістів, ті, хто скоїв подібне

На українському військовому кораблі, де б він не знаходився, діє Кримінальний кодекс України

На українському цивільному судні, що знаходиться в територіальних водах України або в нейтральних водах, діє Кримінальний кодекс України

На території українського посольства діє Кримінальний кодекс України (*Посольство України в Казахстані, м. Астана*)

діяння до набуття Кодексом чинності, не могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності.

Кримінальний кодекс визначає, що до відповідальності притягають осіб, які скоїли злочин на території України. При цьому важливо зазначити, що територією нашої держави вважаються не лише суша, надра та повітряний простір у межах державних кордонів України, а й так звані територіальні води — морський простір у межах 12 миль від українського узбережжя, невійськові судна та літаки під прапором України, коли вони знаходяться в нейтральних водах — поза межами територіальних вод іноземних держав, а також військові кораблі та літальні апарати України, де б вони не знаходилися. Кримінальний кодекс України діє також на території українських дипломатичних представництв в іноземних державах.

З іншого боку, дія Кримінального кодексу України поширюється на невійськові судна інших держав, які знаходяться в територіальних водах України.

До кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті як громадяни України, так і громадяни інших держав та особи без громадянства, які скоїли злочини на території України. Виняток становлять дипломати іноземних держав, які мають так званий дипломатичний імунітет. За скоєні діяння дипломати відповідають за законами своєї держави. Єдине, що може бути застосоване до дипломатів в Україні, — оголошення їх персонами нон-грата (небажаними особами), після чого вони мають залишити державу.

В окремих випадках можливе притягнення до кримінальної відповідальності за злочини, скоєні за межами нашої держави. Уявімо, що громадянин України під час перебування в Польщі разом зі своєю приятелькою — громадянкою Польщі — скоїли крадіжку, після чого вони виїхали в Україну. Пізніше польська поліція розкрила злочин і повідомила про це українських колег, які й затримали винних. У цьому випадку громадянин України може бути притягнутий до відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України (адже громадянин України не може бути виданий іншій державі, а крадіжка визнається злочином не лише в Польщі, а й в Україні), а от його співниця — громадянка Польщі — може бути видана Польщі для притягнення там до відповідальності.

Кримінальне право, Кримінальний кодекс України, зворотна сила закону.

1. Дайте характеристику предмету та методу кримінального права.
2. Доведіть, що кримінальне право належить до галузей публічного права.
3. Назвіть і поясніть принципи кримінального права.
4. Дайте загальну характеристику Кримінального кодексу України.
5. Визначте основні завдання Кримінального кодексу України.
6. Хто, згідно з Кримінальним кодексом України, не може бути притягнутий до відповідальності за злочини, скоєні на території нашої держави?
7. Порівняйте кримінальний злочин та адміністративний проступок.
8. Охарактеризуйте чинність Кримінального кодексу України за територією, часом і колом осіб.
9. Визначте, у яких із зазначених випадків винних буде притягнуто до відповідальності за Кримінальним кодексом України.
  - а) Громадяни України та Молдови скоїли крадіжку в м. Одесі (Україна) і були затримані поліцією;
  - б) громадянка Вірменії на території Туреччини скоїла вбивство та була затримана поліцією України;
  - в) дипломат американського посольства в Україні в центрі Києва порушив Правила дорожнього руху — збив пішохода, завдавши йому тяжких тілесних ушкоджень;
  - г) на борту українського круїзного судна, яке стояло в Пірейському порту (Греція), скоєно вбивство.

Тема 10 ЗЛОЧИН

§ 13. Поняття та склад злочину

1. Поняття та ознаки злочину

Одним з найважливіших понять кримінального права є поняття «злочин».

Злочин — це суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України, скоєне особою, яка може нести відповідальність за нього (суб'єктом злочину).

Злочин має певні ознаки. Передусім злочин — це діяння, передбачене Кримінальним кодексом України, яке є **протиправним**. Якщо скоєне особою діяння не збігається з описом, що міститься в Кодексі, воно не може вважатися злочином. При цьому Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за скоєне діяння, можливість застосування кримінального покарання. Іншими словами, ознакою злочину є **караність**. Злочин є **суспільно небезпечним діянням**. Це означає, що скоєне діяння завдає певної шкоди або ж створює потенційну небезпеку такої шкоди. При цьому обов'язковою ознакою є **винність** особи. Це означає, що злочином є лише діяння, у якому наявна вина правопорушника. Якщо певні дії завдали шкоди суспільним відносинам, однак вони стали наслідком не винних дій певної особи, а наслідком стихійного лиха, непередбачуваних обставин тощо, то немає самого злочину. Уявімо, що внаслідок тривалих дощів пошкоджено залізничну колію, при цьому пошкодження сталося після щоденної

перевірки колії працівниками залізниці. Машиніст не мав можливості вчасно побачити пошкоджені колії. Унаслідок цього потяг зійшов з рейок, вагони та локомотив були пошкоджені, а декілька людей отримали тілесні ушкодження. Хоча завдано шкоду, однак вини жодної особи в тому, що сталося, немає — отже, і злочину в цьому випадку не було.

Зверніть увагу на те, що злочин може бути скоєний як шляхом дії, так і бездіяльності. Скажімо, крадіжку чи зґвалтування скоюють лише шляхом активних дій, а от ухилення від сплати податків чи залишення в небезпеці можуть бути скоєні шляхом бездіяльності, коли людина не робить дій, які мала б зробити. Саме тому у визначенні злочину застосовується поняття «діяння».

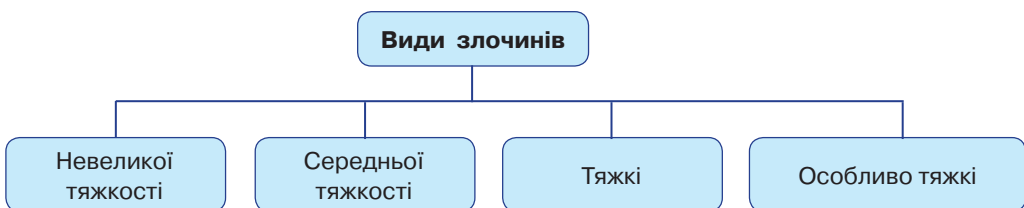
Ще однією ознакою злочину є те, що він виникає лише тоді, коли **скоєний особою, яка може нести за нього відповідальність**. Отже, якщо злочин скоєний особою, яка за віком чи іншими обставинами не може бути притягнута до відповідальності, то й про злочин не йдеться. У статті 11 Кримінального кодексу України визначено, що «не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла й не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі». Навіть якщо в діянні є всі формальні ознаки злочину, але він є малозначним, не несе суттєвої небезпеки, то винний не буде притягнутий за нього до відповідальності.

Злочини й адміністративні правопорушення є дуже подібними за багатьма ознаками. Основною відмінністю між ними є ступінь суспільної небезпеки. Хоча в обох випадках суспільним відносинам завдається шкода — моральна, матеріальна, фізична, однак унаслідок злочину завдається набагато більша шкода, суспільна небезпека набагато вища. Так, крадіжка залежно від розміру завданої шкоди є або адміністративним правопорушенням (дрібною крадіжкою), або злочином (крадіжкою). Так само порушення Правил дорожнього руху залежно від наслідків може вважатися або адміністративним правопорушенням, або злочином.

2. Види злочинів

Нині Кримінальний кодекс України передбачає понад 200 різних злочинів. Виникає необхідність класифікації злочинів за певними ознаками.

Кримінальний кодекс України передбачає класифікацію злочинів за *рівнем їхньої тяжкості*.

Критерієм належності злочину до певного рівня тяжкості є можливе покарання за нього. При цьому йдеться не про реально призначене покарання за конкретний злочин конкретній особі, а про максимальне покарання, передбачене Кодексом за цей злочин. Злочин, за який може бути призначене покарання не більше 2 років

позбавлення волі або інші менш суворі покарання, вважається злочином **невеликої тяжкості**. Якщо за злочин може бути призначене покарання не більше 5 років позбавлення волі, він вважається злочином **середньої тяжкості**; не більше 10 років — **тяжким** злочином. Якщо за злочин може бути призначене покарання понад 10 років позбавлення волі або довічне позбавлення волі, він вважається **особливо тяжким**. Належність злочину до певної категорії залежно від його тяжкості має велике значення для визначення режиму покарання, можливості призначення покарання з випробуванням, дострокового звільнення, застосування амністії тощо.

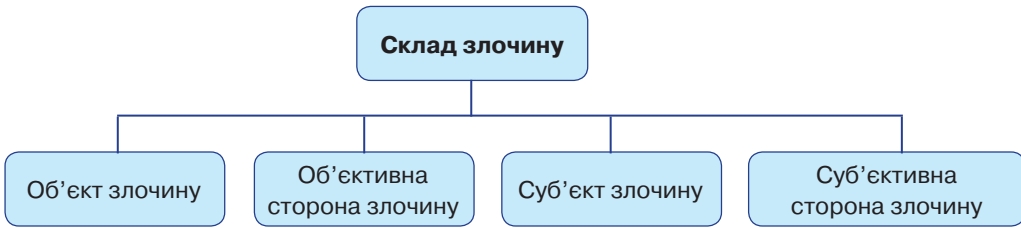
Крім того, злочини поділяють залежно від того, на які суспільні відносини вони посягають. Саме за цим критерієм здійснено розподіл злочинів за розділами Особливої частини Кримінального кодексу України.

Кримінальний кодекс України передбачає такі види злочинів за об'єктами посягання:

1. Злочини проти основ національної безпеки України.
2. Злочини проти життя та здоров'я особи.
3. Злочини проти волі, честі та гідності особи.
4. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи.
5. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина.
6. Злочини проти власності.
7. Злочини у сфері господарської діяльності.
8. Злочини проти довкілля.
9. Злочини проти громадської безпеки.
10. Злочини проти безпеки виробництва.
11. Злочини проти безпеки руху й експлуатації транспорту.
12. Злочини проти громадської безпеки та моральності.
13. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів та інші злочини, які завдають шкоди здоров'ю населення.
14. Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації.
15. Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян.
16. Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж.
17. Злочини у сфері службової діяльності.
18. Злочини проти правосуддя.
19. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини).
20. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.
Існують і деякі інші варіанти класифікації злочинів.

3. Склад злочину. Суб'єкт та об'єкт злочину

Одним з важливих понять кримінального права є «склад злочину». Це поняття допомагає визначити, який злочин скоєно, дати кваліфікацію діяння. Склад злочину включає чотири елементи — **суб'єкт злочину, об'єкт злочину, суб'єктивна сторона злочину, об'єктивна сторона злочину**.

Суб'єкт злочину – фізична осудна особа, яка скоїла злочин у віці, коли може наставати кримінальна відповідальність.

Зверніть увагу: суб'єктом злочину в Україні може бути тільки фізична особа — громадянин України, іноземець, особа без громадянства. Кримінальний кодекс України визначає, що суб'єктом злочину не може бути юридична особа.

Обов'язковою умовою для суб'єкта злочину є досягнення віку, з якого можливе притягнення до кримінальної відповідальності. Вік притягнення до відповідальності визначає Кримінальний кодекс України.

- *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте, з якого віку особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за різні види злочинів.*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

1. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.
2. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (статті 115–117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 і 349), зґвалтування (стаття 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153), крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини друга, третя статті 289), хуліганство (стаття 296).

Водночас закон вимагає, щоб суб'єкт злочину в момент його скоєння міг розуміти значення своїх дій та керувати ними, тобто був осудним. **Якщо особа в момент скоєння діяння не може розуміти значення своїх дій, усвідомлювати їх або керувати ними внаслідок психічного захворювання, тимчасового психічного розладу, недоумства, вона вважається неосудною та не може бути притягнута до кримінальної відповідальності.** До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, передбачені Кримінальним кодексом України.

Для визначення стану неосудності використовують медичний та юридичний критерії. *Медичний критерій* передбачає наявність в особі одного з передбачених законом психічних захворювань — хронічної психічної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. *Юридичний критерій* передбачає, що внаслідок однієї із зазначених хвороб особа не може розуміти значення своїх дій або не може ними керувати. Лише за наявності обох зазначених критеріїв особа визнається неосудною та не може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Якщо особа скоїла злочин унаслідок вживання алкоголю, наркотичних речовин, інших одурманюючих речовин, вона підлягає кримінальній відповідальності.

Закон передбачає існування як загального, так і спеціального суб'єкта. **Загальним суб'єктом** може бути будь-яка осудна особа, яка досягла відповідного віку. **Спеціальний суб'єкт** злочину обов'язково повинен мати додаткові ознаки, передбачені відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України. Це може бути обіймання певної посади, виконання якихось функцій тощо. Так, суб'єктом хабарництва може бути тільки особа, яка має статус службової особи, військові злочини може скоїти лише військовослужбовець тощо.

Другий елемент складу злочину — об'єкт злочину.

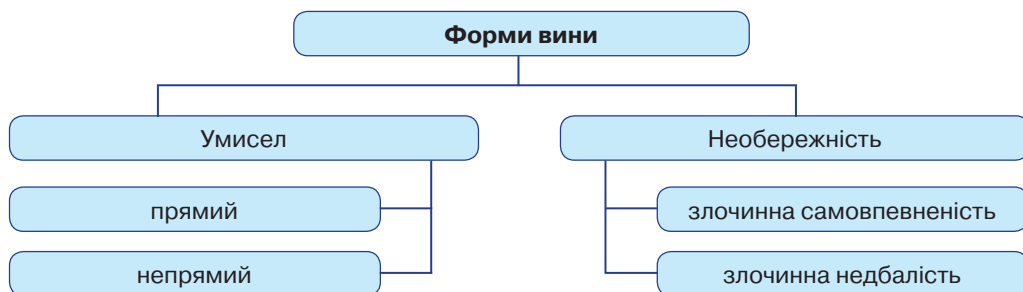

Об'єкт злочину — блага, суспільні відносини, яким злочином завдається шкода або створюється загроза завдання такої шкоди.

Як уже зазначалося, саме за об'єктом злочину класифікують злочин в Особливій частині Кримінального кодексу України.

4. Суб'єктивна сторона злочину

Обов'язковим елементом складу злочину є **суб'єктивна сторона**. Цей елемент характеризує ставлення суб'єкта злочину до своїх протиправних дій та їхніх наслідків. Обов'язковим елементом суб'єктивної сторони злочину є **вина**. До факультативних (необов'язкових) належать мотив і мета злочину.

Вина – психічне ставлення особи до здійснених нею протиправних дій чи бездіяльності та їхніх наслідків.

Кримінальний кодекс України передбачає дві основні форми вини – умисел і необережність. **Умисел** передбачає, що суб'єкт злочину розуміє, що він скоює протиправне діяння та небезпеку настання шкідливих наслідків. У разі наявності *прямого умислу* особа передбачає їх і бажає їхнього настання, при *непрямому умислі* допускає можливість настання цих наслідків. Коли кишеньковий злодій краде гаманець, він розуміє протиправність своїх дій та бажає настання шкідливих наслідків – завдання матеріальної шкоди потерпілому – ідеться про прямий умисел. Якщо ж особа, скоюючи злочин, хоча й допускала настання шкідливих наслідків, але не бажала цього, – ідеться про непрямий умисел. Якщо особа робить неприцільні постріли в перехожого, унаслідок чого той отримує тяжкі тілесні ушкодження, то йдеться саме про непрямий умисел.

Другою формою вини є **необережність** – суб'єкт злочину не бажає настання шкідливих наслідків. При цьому можливі дві форми злочинної необережності. Якщо водій перевищує швидкість руху на слизькій дорозі, унаслідок чого втрачає контроль над автомобілем і стає винуватцем загибелі людини, він не бажає цих наслідків, однак розуміє небезпеку своїх дій та їхню протиправність, але сподівається уникнути шкідливих наслідків, – ідеться про необережність у формі **злочинної самовпевненості**. А от працівники Чорнобильської атомної електростанції, які стали винуватцями катастрофи 26 квітня 1986 р., навіть не передбачали можливих шкідливих наслідків своїх дій, хоча за своїми службовим становищем, освітою, кваліфікацією могли й повинні були їх передбачити, – це **злочинна недбалість**.

Крім вини, у деяких випадках суб'єктивну сторону злочину характеризує також **мета** – те, чого особа хоче досягнути, і **мотив** – те, що безпосередньо спонукає до скоєння злочину. Так, до скоєння крадіжки чи шахрайства особу спонукають корисливі мотиви, а метою є заволодіння чужою власністю, збагачення. Мотивами вбивства можуть бути помста, ревності, побутові проблеми тощо, а метою буде позбавлення життя іншої особи.

5. Об'єктивна сторона злочину

Останнім елементом складу злочину є **об'єктивна сторона**. Обов'язковими елементами об'єктивної сторони злочину є протиправне діяння, шкідливі наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між ними. Крім того, об'єктивна сторона злочину включає також час, місце, спосіб та інші обставини скоєння злочину. Ці обставини є факультативними.

При цьому, як зазначалося у визначенні злочину, суспільно небезпечне протиправне діяння може полягати як у діях, так і в бездіяльності. Завдана шкода може бути **матеріальною** (коли вона полягає в певних грошових втратах або втратах певного майна), **фізичною** (коли особі завдано тілесних ушкоджень або її позбавлено життя) чи **моральною**.

Між протиправним діянням і шкідливими наслідками має бути встановлено причинно-наслідковий зв'язок, тобто доведено, що саме внаслідок протиправних дій суб'єкта злочину настали шкідливі наслідки. Коли ж такий зв'язок відсутній, коли шкідливі наслідки є результатом дії стихії, інших непередбачуваних обставин, — відсутній і склад злочину.

Для притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідне встановлення в її діях усіх елементів складу злочину відповідно до опису, поданого в статті Кримінального кодексу України.

Злочин, склад злочину, суб'єкт злочину, об'єкт злочину, суб'єктивна сторона злочину, об'єктивна сторона злочину, неосудність, критерії неосудності.

1. Поясніть поняття «злочин», «склад злочину», «суб'єкт злочину», «об'єкт злочину», «суб'єктивна сторона злочину», «об'єктивна сторона злочину», «неосудність».
2. Що таке *злочин*?
3. Наведіть приклади злочинів з фільмів чи книжок.
4. Які форми вини в злочині передбачено Кримінальним кодексом України?
5. Поясніть, що таке *юридичний* та *медичний критерії неосудності*.
6. Висловте свою думку, які злочини — умисні чи з необережності — становлять більшу суспільну небезпеку.
7. Порівняйте
А прямиї та непрямий умисел
Б злочинну самовпевненість і злочинну недбалість
В матеріальну, фізичну та моральну шкоду
8. Визначте склад злочину в наведених випадках.
  - а) 17-річна Н. та 13-річна Г. за попередньою змовою вночі, зламавши замок, пограбували магазин, викравши товари на суму більш ніж 250 000 грн;
  - б) водій мікроавтобуса Н. перевищив швидкість на слизькій дорозі та, втрапивши керування, скоїв аварію, у якій загинули й отримали тяжкі тілесні ушкодження декілька пасажирів.

§14. Стадії скоєння злочину. Співучасть

1. Стадії скоєння злочину

Уявіть, що громадянин вирішив пограбувати банк. Для цього він дізнався про систему охорони банку, знайшов спільників, підготував зброю та автомобіль і лише після цього розпочав безпосереднє здійснення свого задуму. У цьому випадку скоєння злочину розтягується на досить тривалий час, тому виникає потреба визначити стадії скоєння злочину, які відрізняються за ступенем його реалізації.

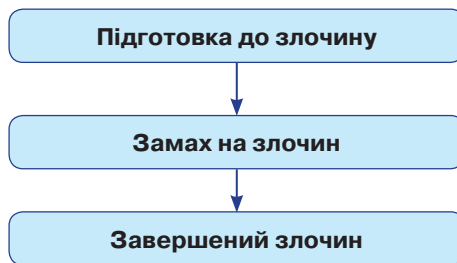
Першою стадією скоєння злочину є *підготовка до злочину*. Кримінальний кодекс України визначає, що підготовкою до злочину є: «підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на скоєння злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для скоєння злочину». Тобто підготовка до злочину — це залучення співучасників,

придбання зброї чи спеціальних пристроїв, відключення сигналізації в банку чи магазині тощо. Однак зверніть увагу на те, що на цій стадії злочину ще не скоюється безпосереднє діяння, яке передбачене відповідною статтею Кримінального кодексу України.

Коли ж особа розпочинає діяння, яке безпосередньо спрямоване на скоєння злочину, але з причин, що не залежать від неї, не доводить його до кінця, ідеться про *замах на злочин*. При цьому замах може бути *завершений*, якщо зроблено все, що злочинець вважав необхідним, але не досягнув мети (наприклад, убивця стріляє в жертву, однак не влучає в неї або жертва була в бронежилеті, який врятував її), чи *незавершений замах* на злочин, якщо зробити все заплановане не вдалося (злочинець не зміг відкрити сейф з грішми, відмовила зброя тощо).

Важливим питанням є визначення моменту закінчення злочину. За цією ознакою злочини поділяють на злочини з формальним, матеріальним та «усіченим» складом злочину. Злочини з *матеріальним складом* вважаються завершеними в момент, коли настали шкідливі наслідки, передбачені законом. Такими є, наприклад, крадіжка, убивство тощо. Злочини з *формальним складом* вважаються завершеними вже тоді, коли здійснене діяння, визначене Кримінальним кодексом, незалежно від того, чи настали шкідливі наслідки. Такими є, наприклад, створення злочинної організації, одержання хабара тощо. Існують також злочини з так званім *«усіченим» складом* злочину. Такими є злочини, які вважаються завершеними до того, як злочин доведено до кінця. Так, розбій та вимагання, якщо навіть досягнути мети злочинцю не вдалося, вважатимуться завершеними в момент, коли злочинець застосував силу або погрожував жертві.

Особа, яка здійснила підготовку до злочину або замах на злочин, підлягає кримінальній відповідальності. При цьому суд має врахувати ступінь тяжкості скоєного, причини, за яких злочин не доведено до кінця, і ступінь завершеності

злочину. За підготовку до злочину строк або міра покарання не можуть перевищувати половини максимального строку або міри найбільш суворого виду покарання, передбаченого за цей злочин, а за скоєння замаху на злочин строк або міра покарання не можуть перевищувати двох третин максимального строку найбільш суворого виду покарання.

2. Добровільна відмова від злочину

Порівняймо дві ситуації. У першому випадку злочинець спробував убити жертву, але охоронці не дали йому це зробити. У другому — убивця сам відмовляється від скоєння злочину, побачивши, що жертва — немічний інвалід, хоча йому ніхто й ніщо не заважає завершити справу. У першому випадку злочин не здійснено через причини, які не залежали від злочинця, у другому — злочинець сам, за власною волею, припинив скоєння злочину. Відмова від завершення злочину має бути добровільною та остаточною (тобто безповоротною), до того ж відмова має бути своєчасною — на стадії підготовки або замаху.

Якщо ці умови дотримано, тобто відбулася саме добровільна відмова від завершення злочину, то злочинець звільняється від кримінальної відповідальності. Відповідальність у цьому випадку може настати лише тоді, коли в скоєному є певний самостійний склад злочину. Наприклад, злочинець, задумав убивство, придбав вогнепальну зброю, але потім добровільно відмовився від скоєння злочину. Від відповідальності за вбивство він звільняється, однак за незаконне придбання та зберігання вогнепальної зброї може бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

3. Співучасть у злочині

Пригадаймо приклад, який було наведено на початку параграфа. Навряд чи злочинець зможе виконати задумане самостійно — імовірно доведеться діяти групою.

Умисну спільну участь двох або більше осіб у скоєнні злочину називають *співучастью*.

• *Який злочин, на вашу думку, більш небезпечний — скоєний однією особою чи групою осіб?*

Про співучасть може йтися за наявності декількох умов. Передусім у скоєнні злочину бере участь більше, ніж одна, особа, при цьому кожен з учасників поінформований про дії інших учасників, у них є спільний план дій, єдина мета. Важливо зазначити, що співучасть можлива лише за скоєння умисного злочину. При цьому об'єднання зусиль декількох злочинців дає можливість завдати більшу шкоду, створює умови для здійснення того, що не могло б бути скоєно одним злочинцем. Скоєння злочину групою (група в кримінальному праві — будь-яка кількість, більша за одну особу, навіть двоє) вважається обставиною, яка обтяжує відповідальність.

Законодавство передбачає чотири види співучасників.

Виконавець — особа, яка безпосередньо скоїла діяння, що передбачене статтею Кримінального кодексу, яке безпосередньо є сутністю злочину.

У наведеному прикладі (с. 59) — це той, хто безпосередньо проникає в банк і викрадає гроші.

Той, хто організовує злочин і планує дії інших, є **організатором**. У випадку, про який йшлося, це той, хто провів розвідку, розподілив обов'язки серед інших учасників скоєння злочину тощо.

Той, хто залучив до скоєння злочину інших осіб, є **підбурювачем**. При цьому для кваліфікації його дій несуттєво, як він залучив інших до участі в злочинній діяльності. Це можуть бути підкуп, шантаж, залякування тощо.

Іноді окремі особи не беруть безпосередньої участі в злочині. Слюсар виготовляє інструмент для відкриття сейфа (розуміючи його призначення). Працівник банку повідомляє день, коли в сейфі буде велика сума грошей, а інший відключає систему сигналізації. Водій чекає виконавця з викраденими грошми біля банку, а ще один учасник пропонує свою дачу для переховування викраденого й учасників злочину. Усі ці особи є **пособниками** — не беручи безпосередньої участі в злочині, вони сприяють його скоєнню: дають поради, дають чи виготовляють необхідні для злочину інструменти, обіцяють допомогти в переховуванні злочинця тощо.

Усі співучасники злочину несуть відповідальність за здійснений групою злочин. Звичайно, суд, призначаючи покарання, враховує ступінь участі кожного, їхній «внесок» у спільну справу.

При цьому можливі проста або складна форма співучасті. При **простій формі** всі учасники злочину є співучасниками, немає розподілу ролей між ними. При **складній формі** співучасті можна визначити роль кожного учасника, ким — організатором, виконавцем, пособником, підбурювачем — є кожна особа.

4. Причетність до злочину

Іноді виникає ситуація, коли особа не є співучасником злочину, але її дії безпосередньо пов'язані з його скоєнням, сприяють його здійсненню або приховуванню. Такі ситуації — це причетність до злочину.

Уявіть, що, незаконно заволодівши чужим автомобілем, злочинець приїжджає на ньому на дачу до приятеля й той ховає машину у своєму гаражі. При цьому він усвідомлює, що машина не належить товаришеві, а вірогідно, набута незаконним шляхом. Водночас він не обіцяв допомогу до того, як машину було викрадено (інакше йшлося б про пособництво). У цьому випадку йдеться не про співучасть, а про **причетність до злочину** у формі заздалегідь не обіцяного переховування злочинця, знарядь і засобів здійснення злочину, предметів, здобутих

злочинним шляхом. Відповідальність за такі дії особа несе в передбачених законом випадках як за самостійний злочин, а не як за співучасть у злочині.

Причетністю до злочину визнається також обіцянка не повідомляти про злочин, який готується або скоюється, але ще не завершений, навіть якщо особа напевно знає про нього.

Ще однією формою причетності до злочину є потурання йому. Це відбувається тоді, коли особа має можливість і повинна перешкодити здійсненню злочину, але не перешкоджає йому, хоча може це зробити. Скажімо, працівник охорони не вживає заходи щодо припинення злочину, зупинення злочинців. У цьому випадку співучасті немає, однак такі дії можуть отримати кваліфікацію як самостійний злочин.

Підготовка до злочину, замах на злочин, добровільна відмова від здійснення злочину, співучасть, виконавець, організатор, підбурювач, пособник.

1. Поясніть поняття «підготовка до злочину», «замах на злочин», «добровільна відмова від здійснення злочину», «співучасть», «виконавець», «організатор», «підбурювач», «пособник».
2. Використовуючи повідомлення із засобів масової інформації та мережі Інтернет, наведіть приклади незавершених злочинів, а також злочинів, скоєних у співучасті.
3. Порівняйте
А замах на злочин і підготовка до злочину
Б різні види співучасті
В* співучасть у скоєнні злочину та причетність до злочину
- 4.* Висловте свою думку щодо справедливості норм, які визначають порядок притягнення до відповідальності за незавершений злочин.
5. Висловте свою думку щодо причин скоєння злочинів в Україні.
- 6.* Запропонуйте, які заходи попередження злочинів у вашому селі, місті чи районі ви вважаєте доцільними.
7. Визначте стадію злочину, про яку йдеться в кожному із зазначених випадків.
а) Громадянин В., погрожуючи ножем, вимагав гроші в дівчини, але був затриманий поліцейським, який опинився поруч;
б) громадянка К. у супермаркеті побутової техніки сховала в кишеню телефон і намагалася вийти, не оплативши його, але була затримана охороною;
в) громадянин У., плануючи пограбування банку, дізнався, як працює система охорони, і залучив декількох громадян до участі в злочині.

Тема 11 КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 15–16. Кримінальна відповідальність

1. Поняття та підстави кримінальної відповідальності

• Пригадайте, які види юридичної відповідальності вам відомі, які стягнення та покарання можуть бути при цьому застосовані.

Коли особа скоїла злочин, постає питання про правові наслідки — кримінальну відповідальність.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає в застосуванні судом від імені держави до особи, яка скоїла злочин, державного примусу у формі покарання.

При цьому особа, яка притягнута до кримінальної відповідальності, повинна відчувати певні обмеження. Кримінальна відповідальність має суттєві відмінності від інших видів юридичної відповідальності.

Передусім кримінальній відповідальності підлягає особа, яка скоїла злочин. Рішення про притягнення до неї має право прийняти тільки суд, ухваливши його як обвинувальний вирок. Притягнення до кримінальної відповідальності передбачає покарання та судимість.

Підставою для кримінальної відповідальності є **скоєння особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину**. Ця обставина є **фактичною підставою кримінальної відповідальності**.

Однак самого факту злочину недостатньо для застосування кримінальної відповідальності щодо особи, яка притягується до неї. Конституція України закріплює **принцип презумпції невинуватості**.

- Пригадайте, що означає цей принцип, у чому полягає його сутність.

Ураховуючи, що без вироку суду особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, іноді **винесення в установленому порядку обвинувального вироку** називають другою — **процесуальною** — підставою для кримінальної відповідальності.

2. Обставини, що виключають злочинність діяння

Юнак, на якого злочинці здійснили напад, застосував прийоми рукопашного бою та відбив напад, зламавши одному з нападників ногу. Рятуючи село від повені, сапери підірвали ділянку автомобільної дороги. Льотчик під час випробувального польоту вимушений був катапультуватися, а новий літак розбився.

- Що спільного в усіх цих випадках?

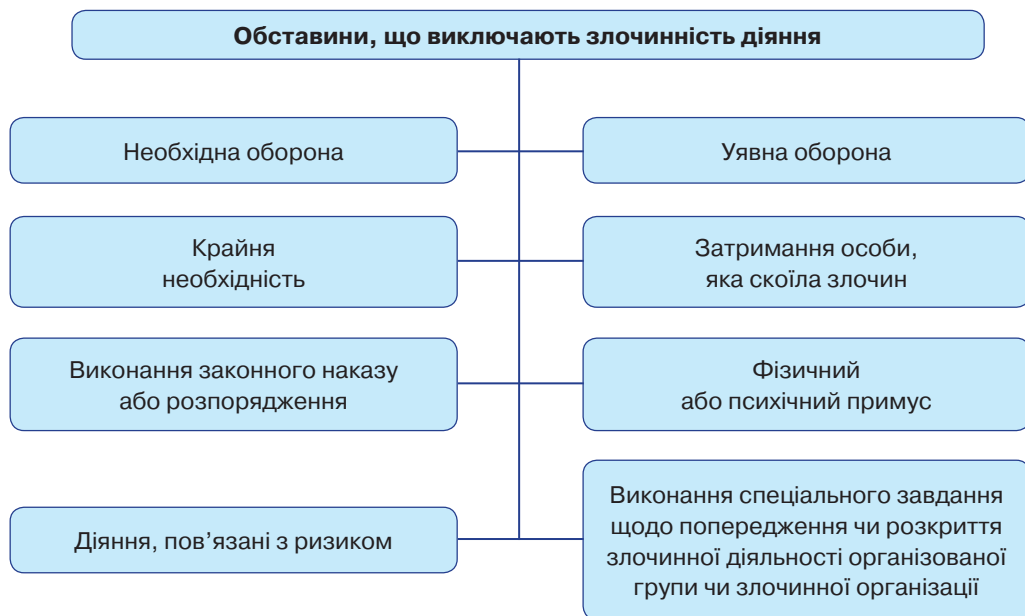
Перша спільна ознака в усіх цих випадках — завдано певної, подекуди суттєвої шкоди. Однак, з іншого боку, незважаючи на завдану шкоду, усі ці вчинки не є злочинними. До того ж суспільство вважає ці вчинки суспільно корисними, навіть необхідними.

Кримінальний кодекс України визначає перелік обставин, які виключають злочинність діяння.

3. Необхідна оборона та затримання особи, яка скоїла злочин

Конституція України визначає, що «кожен має право захищати своє життя та здоров'я, життя й здоров'я інших людей від злочинних посягань». Саме ця конституційна норма є підставою для визнання необхідної оборони обставиною, що виключає злочинність.

• *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте основні ознаки необхідної оборони.*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

1. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.
2. Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.
3. Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. (...).
4. Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.
5. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Отже, необхідна оборона можлива тільки в разі захисту від реального суспільно небезпечного посягання. При цьому необхідна оборона може застосуватися лише в момент злочинного посягання, якщо воно ще не завершилося.

Дії особи, яка застосовує необхідну оборону, можуть завдавати шкоду лише нападнику, тому, хто посягає на особу, а не третім (непричетним до посягання) особам. Засоби, які застосовують при необхідній обороні, інтенсивність і сила мають відповідати характеру посягання. Якщо під час захисту від неповнолітньої кишенькової крадійки, яка намагалася витягнути гаманець з незначною сумою грошей, дорослий сильний чоловік завдасть правопорушниці тяжких тілесних ушкоджень, його дії можуть визнати перевищенням меж необхідної оборони та він буде притягнутий до кримінальної відповідальності. Однак потрібно зазначити, що відповідальність за перевищення меж необхідної оборони настає лише у випадку, коли при цьому завдано тяжких тілесних ушкоджень або заподіяно смерть.

Застосування необхідної оборони від нападника

Також не визнають злочинними дії будь-яких осіб, якщо вони безпосередньо після скоєння посягання намагалися затримати особу, яка скоїла злочин, і при цьому завдали їй шкоду. При затриманні особи, яка скоїла злочин, існує важлива вимога — не повинно бути допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

4. Уявна оборона

Пізно ввечері дівчина поверталася додому. Протягом останніх тижнів у цьому районі сталося декілька нападів на дівчат, тому темна постать, яка раптом з'явилася з-за рогу будинку, її злякала. А коли незнайомец із сокирою наблизився до неї, дівчина, схопивши із землі важкий камінь, кинула його в чоловіка, унаслідок чого той упав, знепритомнів. Дівчина викликала поліцію та «швидко допомогу». Лікарі встановили в потерпілого струс мозку та черепно-мозкову травму. Поліція ж з'ясувала, що чоловік, який жив поруч, ішов до сусіда допомогти рубати дрова, тому й ніс сокиру в руках.

- *Висловте думку, чи йдеться в цьому випадку про необхідну оборону.*

Зверніть увагу: реальної небезпеки, реального посягання на дівчину не було. Однак чи були в неї підстави вважати, що їй загрожує небезпека? Напевно, ситуація, яка склалася, давала для цього підстави. У таких випадках ідеться про **уявну оборону**.

- *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте основні ознаки уявної оборони. Обґрунтуйте, чи відповідають дії дівчини в наведеній ситуації визначенню уявної оборони, які наслідки для неї настануть.*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 37

1. Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, й особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

2. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.
3. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності, як за перевищення меж необхідної оборони.
4. Якщо в обставинці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

5. Крайня необхідність

Ще однією обставиною, яка виключає злочинність діяння, закон визнає **крайню необхідність**.

Водій автобуса, який перевозив групу дітей, під час руху помітив, що в машини відмовили гальма. Розуміючи небезпеку та намагаючись передусім урятувати дітей, водій направив автобус на узбіччя, де стояли легкові машини. Декілька автомобілів було вщент розбито, випадковий перехожий отримав легкі ушкодження, однак автобус зупинився, жодна дитина не отримала травм.

• *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте основні ознаки крайньої необхідності. Чи діяв водій в умовах крайньої необхідності, чи підлягатиме він кримінальній відповідальності?*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 39

1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обставинці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.
2. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.
3. Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

Отже, крайня необхідність виникає в разі захисту від дій людини, стихійного лиха, тварин тощо, при цьому шкода завдається особам, які не винні у виникненні небезпеки, — третім особам. Надзвичайно важлива вимога для визнання дій правомірними — неможливість уникнути небезпеки іншим шляхом. Крім того, шкода, яку завдано, має бути меншою, ніж відвернена, ніж та, якій вдалося запобігти. Повернемося до наведеного прикладу. Розбиті машини — це, звичайно, погано, однак можлива загибель чи тяжкі травми в дітей-пасажирів — шкода набагато

більша. Отже, якщо буде доведено, що іншої можливості уникнути небезпеки у воєдн не було, то його дії будуть вважати скоєними в стані крайньої необхідності, він не буде притягнутий до кримінальної відповідальності.

6. Фізичний та психічний примус. Виконання наказу чи розпорядження

Іноді виникає ситуація, коли людина скоєє діяннн, що має ознаки злочину, однак вона діє внаслідок застосування щодо неї примусу. Як оцінити такі дії, чи повинна людина нести відповідальність за них? Кримінальний кодекс дає відповідь на ці запитання. Насамперед необхідно розрізнати фізичний та психічний примус. Грабіжники, раптово нападши, зв'язали сторожа, який ретельно й відповідно до вимог інструкції охороняв об'єкт. Він перебував під впливом **фізичного примусу**, був позбавлений можливості керувати своїми діями, тому кримінальна відповідальність особи виключена, адже будь-яка його вина відсутня.

Застосування фізичного примусу, який позбавляє можливості керувати своїми діями, звільняє від кримінальної відповідальності.

Якщо ж нападники вимагають від касира віддати гроші, погрожуючи пістолетом, — це **психічний примус**. У цьому випадку касир має можливість керувати своїми діями, приймати певні рішення. Тому рішення про притягнення до кримінальної відповідальності приймають відповідно до правил про крайню необхідність. У наведеному прикладі, якщо касир віддасть гроші, то його не притягатимуть до відповідальності, адже він рятував своє життя, а цінність людського життя набагато вища, ніж будь-яка сума грошей.

Досить складною є оцінка дій особи, яка виконує наказ чи розпорядження й при цьому завдає шкоди. У цьому випадку можливі декілька варіантів. Якщо наказ був законним, то дії особи, яка його виконала, не підлягають кримінальній відповідальності, навіть якщо внаслідок виконання наказу було завдано шкоди. Так само не підлягає відповідальності особа, яка виконала незаконний наказ, але не мала можливості зрозуміти його протиправний характер. У цьому випадку до кримінальної відповідальності має бути притягнута особа, яка віддала незаконний наказ.

Якщо ж шкода завдана внаслідок виконання злочинного наказу чи розпорядження й виконавець мав змогу зрозуміти його протиправність, то він буде притягнутий до кримінальної відповідальності разом з тим, хто віддав наказ.

Застосування фізичного примусу

Застосування психічного примусу

7. Діяння, пов'язані з ризиком. Виконання спеціального завдання щодо попередження чи розкриття злочинної діяльності

У роботі працівників різних спеціальностей існує певний ризик. Це рятувальники, льотчики, моряки, сапери. Іноді внаслідок діяльності цих людей завдається шкода іншим людям, державі. Так відбувається, коли льотчик під час випробувального польоту внаслідок пожежі літака був вимушений катапультиватися, а літак розбився. Моряки рятувального судна вийшли в море під час шторму, щоб допомогти пасажирському судну, однак шторм виявився сильнішим — рятувальний буксир потонув. Чи можлива кримінальна відповідальність у цих випадках?

• *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте, які наслідки матимуть ці випадки. Чи нестимуть льотчик і моряки кримінальну відповідальність?*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 42

1. Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.
2. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.
3. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

І нарешті, ще однією обставиною, яка виключає злочинність діяння, є виконання спеціального завдання щодо попередження чи розкриття злочинної діяльності. Для розкриття злочинних організацій чи організованих злочинних груп правоохоронним органам держави іноді доводиться направляти своїх працівників для проникнення в ці організації чи групи. Поліцейський, удаючи злочинця, проникає в банду з метою припинити її діяльність, а потім разом з бандитами їде на місце, де має бути скоєний злочин. Чи повинен він відповідати за участь у злочині? Закон дає відповідь: «Не є злочином вимушене заподіяння шкоди особою, яка, відповідно до закону, виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їхньої злочинної діяльності».

8. Звільнення від кримінальної відповідальності

Кримінальний кодекс України передбачає також ситуації, коли особа, яка скоїла злочин унаслідок певних обставин, може бути звільнена від кримінальної відповідальності. При цьому необхідно зазначити, що рішення про звільнення від відповідальності приймає тільки суд. Крім цього, застосування щодо особи звільнення від кримінальної відповідальності передбачає згоду особи на застосування цієї процедури, адже при цьому вона має визнати свою вину.

Більшість підстав, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності, допомагають урахувати особливості особи злочинця, обставини, за яких скоєно злочин, і дають можливість виявити гуманізм.

Здебільшого звільнення від кримінальної відповідальності передбачено для осіб, які вперше скоїли злочини невеликої або середньої тяжкості. Ця умова передбачена для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дієвим каяттям, у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, з переданням особи на поруки та у зв'язку із зміною обстановки.

Дієве каяття передбачає, що винуватець злочину визнав свою провину, щиро кається в скоєнні злочину та, крім того, відшкодував завдані збитки та допоміг розкрити злочин.

Іноді потерпілий, якому злочинець відшкодував збитки, усунув наслідки злочину, погоджується **примиритися зі злочинцем**, вибачити його, тобто відкликати свою заяву про скоєний злочин або звернутися з проханням про звільнення винуватця від кримінальної відповідальності. У цьому випадку суд також має право звільнити винуватця від відповідальності.

Підприємство або навчальний заклад (при цьому не лише ті, де особа працює або навчається) можуть узяти участь у вирішенні долі особи, яка скоїла злочин. Якщо колектив підприємства, організації вважає можливим перевиховати особу, яка скоїла злочин, без застосування щодо неї покарання, то він може звернутися до суду з проханням **узяти її на поруки**. При цьому колектив бере зобов'язання проводити щодо особи виховну роботу, а сама особа має дати згоду на застосування цих заходів. Важливо зазначити, що звільнення від відповідальності за цією підставою є умовним: якщо протягом року з моменту прийняття рішення особа порушуватиме громадський порядок, ухилятиметься від виховних заходів, то рішення про звільнення від відповідальності може бути скасовано та вона буде притягнута до відповідальності.

Ще одна підстава можливого звільнення — **зміна обстановки**. Вона може полягати як у зміні об'єктивних обставин у державі чи окремій місцевості, так і в змінах, що стосуються самого злочинця. Селянин притягнутий до відповідальності за незаконне вирубування лісу, яке здійснив на ділянці, що невдовзі після цього була

використана для будівництва. Змінилася ситуація — суттєво знизилася й суспільна небезпека діяння, що може врахувати суд. Або ж співучасник злочину ще до його розкриття був призваний до армії й на момент розгляду справи не лише не підтримував жодних зв'язків зі своїми кримінальними приятелями, а й виявив мужність, захищаючи Батьківщину, отримав державну нагороду. Навряд чи в цьому випадку доцільно карати його за помилку, яку він свого часу допустив, — юнак довів, що вже не становить небезпеки для суспільства. При цьому не забуваймо, що йдеться лише про вперше скоєні злочини невеликої чи середньої тяжкості.

Не завжди правоохоронні органи можуть швидко розкрити злочин, знайти злочинця. Після багатьох років провести якісне розслідування злочину, забезпечити його об'єктивний розгляд у суді навряд чи можливо. До того ж надто багато змін відбувається в суспільстві та зі самим злочинцем. Саме тому закон передбачає **обмеження строків давності** притягнення правопорушника до кримінальної відповідальності.

Поняття «покарання» відоме з давніх часів. Найдавнішим покаранням була кровна помста. Вона не знала обмежень, не завжди була пропорційна завданій шкоді. В історії відомі випадки кровної помсти племені гіляків ведмедю, який убив людину. Кровна помста іноді й донині трапляється в окремих державах Азії, Африки, у деяких місцевостях Кавказу (хоча це й суперечить офіційним законам, що діють у більшості держав).

Пізніше кровну помсту замінив принцип рівної помсти, або таліону, — «око за око, зуб за зуб». На відміну від кровної помсти, таліон передбачає максимально можливу еквівалентність шкоди. Так, традиція одного з африканських племен вимагає, щоб помста здійснювалася лише тоді, коли винуватець досягне віку того, кого він образив, кому завдав шкоди. У V ст. в Ірландії з'явилася збірка правових норм, якою передбачено грошові виплати за скоєні злочини. При цьому мірою цінності спочатку була рабіння, а потім — три кози. Цікаво, що ця збірка без значних змін діяла аж до XVII ст.

Найдавніша збірка законів Київської держави — «Руська правда» — передбачала здебільшого грошові покарання за скоєні злочини. При цьому сума відшкодування суттєво залежала від соціального статусу особи, яка стала жертвою злочину. Так, за вбивство селянина-холопа потрібно було сплатити 5 гривень, за вбивство ремісника — 12 гривень, а за вбивство «княжого отрока, або конюха, чи кухаря» — 40 гривень.

• *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте, які строки давності встановлено для різних злочинів. Висловте свою думку щодо причин установаження різних строків давності для різних злочинів.*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 49. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

1. Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

- 1) два роки — у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;
- 2) три роки — у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання — обмеження або позбавлення волі;

- 3) п'ять років — у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
 4) десять років — у разі вчинення тяжкого злочину;
 5) п'ятнадцять років — у разі вчинення особливо тяжкого злочину.
2. Перебіг давності зупиняється, якщо особа, яка вчинила злочин, ухилилася від досудового слідства або суду. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання. У цьому разі особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з часу вчинення злочину минуло п'ятнадцять років.
3. Перебіг давності переривається, якщо до закінчення зазначених у частинах першій та другій цієї статті строків особа вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин. Обчислення давності в цьому разі починається з дня вчинення нового злочину. При цьому строки давності обчислюються окремо за кожний злочин.
4. Питання про застосування давності до особи, що вчинила особливо тяжкий злочин, за який, згідно із законом, може бути призначено довічне позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі не може бути призначене й заміняється позбавленням волі на певний строк.
5. Давність не застосовується в разі вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114-1, проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437–439 і частині першій статті 442 цього Кодексу.

Обставини, що виключають злочинність діяння; необхідна оборона; уявна оборона; крайня необхідність.

1. Поясніть поняття «обставини, що виключають злочинність діяння», «необхідна оборона», «уявна оборона», «крайня необхідність».
2. Назвіть обставини, які виключають злочинність діяння.
3. Назвіть підстави звільнення від кримінальної відповідальності.
4. За допомогою таблиці порівняйте крайню необхідність і необхідну оборону.

	Крайня необхідність	Необхідна оборона
Джерело небезпеки, від якої здійснюється захист		
Можливість уникнути небезпеки або відвернути її іншим способом		
Кому завдано шкоду		
Сума завданої шкоди		

5. Порівняйте
  - А** обставини, які виключають злочинність діяння, і підстави звільнення від кримінальної відповідальності
  - Б** крайню необхідність і діяння, пов'язане з ризиком
- 6* Висловіть свою думку щодо доцільності закріплення в законі інституту необхідної оборони та його значення для попередження злочину.
7. Наведіть приклади ситуацій, де йтиметься про обставини, які виключають злочинність діяння.

Тема 12 КРИМІНАЛЬНЕ ПОКАРАННЯ

§ 17. Кримінальне покарання

1. Поняття та мета покарання

Наслідком притягнення особи до кримінальної відповідальності є, як правило, застосування щодо неї покарання, передбаченого Кримінальним кодексом України.

Покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною в скоєнні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання завжди призначають від імені держави. Першими словами вироку суду, без якого не може бути призначене покарання, є слова «іменем України». Після того як вирок набрав законної сили, він стає обов'язковим для всіх.

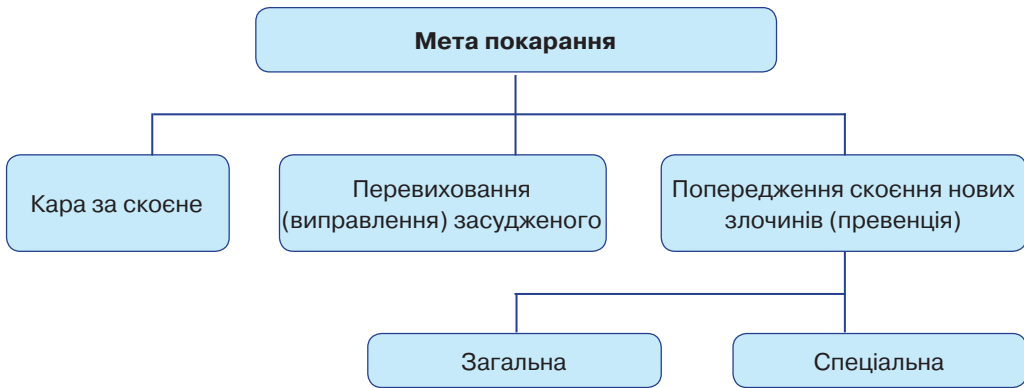
Покарання може бути застосоване тільки до особи, яка скоїла злочин, і є для неї карою за скоєне. На особу, до якої застосоване покарання, накладають певні обмеження фізичного, морального та матеріального характеру. При цьому покарання має лише особистий характер — законодавство України виключає колективну відповідальність.

Покарання передбачає судимість і є правовою оцінкою скоєного злочину й особи злочинця.

Покарання має певну мету. *Першою метою* покарання, як уже зазначалося, є **кара (відплата)** за скоєний особою злочин. Отже, покарання певною мірою відновлює соціальну справедливість. Суспільство й держава зацікавлені в тому, щоб особа, яка скоїла злочин, змінила своє ставлення до закону, його дотримання та порушень. Саме тому *другою метою* покарання є **виправлення, перевиховання злочинця**. Цьому мають сприяти визначений законом режим відбуття покарання, праця, до якої залучають засудженого, виховна робота, яку з ним проводять, тощо. І нарешті, *третьою метою* — покарання **має запобігати скоєнню нових злочинів** як засудженим (спеціальна превенція), так і іншими особами (загальна превенція).

Спеціальна превенція передбачає створення умов, які запобігатимуть скоєнню нових злочинів засудженим. Адже навряд чи, перебуваючи в місцях позбавлення волі, злочинець зможе продовжувати свою злочинну діяльність. Особі, щодо якої застосоване покарання, буде заборонено обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, також вона буде позбавлена можливості скоювати нові злочини, подібні до попередніх. Водночас чимало інших людей, не причетних до злочину,

утримуються від скоєння злочинів, знаючи про можливі їхні наслідки, – у цьому полягає **загальна превенція**.

У Кримінальному кодексі України зазначено, що «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність».

2. Види кримінальних покарань

Кримінальний кодекс України передбачає систему покарань, тобто обов'язковий для суду вичерпний перелік видів покарань, розмічених у певному порядку, залежно від ступеня їхньої тяжкості (від менш тяжких до більш тяжких видів покарань).

Усі покарання, передбачені законом, поділяють на основні, додаткові й ті, що можуть використовуватися як основні та додаткові.

Основними покараннями є: громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі.

Ці покарання призначають незалежно від інших, однак при цьому за один злочин може бути призначено лише одне основне покарання.

Додаткові покарання можуть бути призначені лише додатково до основних, вони не можуть бути застосовані самостійно, без основних. До додаткових покарань належать: позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Додаткові покарання приєднують до основного, їх може бути декілька.

Штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовувати і як **основні покарання**, і як **додаткові**.

3. Громадські та виправні роботи

Громадські роботи є одним з порівняно нових для України видів покарань. Громадські роботи полягають у тому, що засуджений зобов'язаний

безоплатно виконати у вільний від навчання чи роботи час певний обсяг робіт, які будуть визначені органом місцевого самоврядування. Це здебільшого роботи з благоустрою, прибирання, на будівництві. Тривалість громадських робіт — від 60 до 240 годин, не більше, ніж 4 години на день.

Як правило, громадські роботи призначають за злочини невеликої тяжкості. Це покарання не може бути призначене інвалідам 1-ї або 2-ї груп, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Виправні роботи — більш суворий вид покарання — полягають у примусовому залученні засудженого до праці на строк, визначений вироком, з відрахуванням у доход держави визначеного судом відсотка його заробітку. Строк покарання — від 6 місяців до 2 років з відрахуванням до 20 % заробітку. Особа виконує виправні роботи за місцем своєї роботи, отже, непрацююча особа не може бути засуджена до такого покарання. Також виправні роботи не застосовують до вагітних жінок і жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, які не досягли 16 років, і тих, хто досяг пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

4. Штраф і конфіскація майна

Штраф є одним з видів покарань, яке може бути застосоване як основне та додаткове покарання.

Штраф є грошовим стягненням, що накладається судом.

Розмір штрафу визначає суд з врахуванням тяжкості скоєного, особи злочинця та його майнового стану. Він може становити від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. В окремих випадках можливе призначення більшого штрафу, якщо це передбачено Особливою частиною Кримінального кодексу України.

У житті можлива ситуація, коли особа, на яку накладено штраф, не в змозі його сплатити. У такому випадку суд може замінити несплачену суму штрафу громадськими або виправними роботами.

Закон передбачає також покарання конфіскація майна.

Конфіскація майна — це примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого, за скоєння тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Зверніть увагу: це покарання застосовують лише в разі скоєння злочинів, у яких є корисливий мотив. Конфіскація може бути повною (коли вилучають усе майно, яке належить засудженому, крім необхідного для повсякденного життя за визначеним законом переліком), або частковою (визначену вироком частку або конкретно вказані у вирокі предмети).

Конфіскація є додатковою мірою покарання й може бути застосована лише тоді, коли прямо передбачена санкцією статті Особливої частини Кримінального кодексу.

При цьому треба мати на увазі, що зняття й засоби скоєння злочину та майно, здобуте злочинним шляхом, можуть бути вилучені при розгляді судом будь-якої кримінальної справи й така конфіскація не є видом покарання.

5. Арешт, обмеження волі, позбавлення волі, довічне позбавлення волі

Кримінальний кодекс України передбачає декілька покарань, пов'язаних з обмеженням права особи на свободу. Вони мають певні спільні ознаки, однак водночас мають і суттєві відмінності.

Арешт полягає в порівняно нетривалому утриманні засудженого в умовах ізоляції від суспільства. У випадку скоєння злочинів невеликої та середньої тяжкості суд може прийняти рішення про застосування арешту на строк від 1 до 6 місяців. Особа відбуває це покарання в спеціальних установах в умовах суворої ізоляції. При цьому арешт не може бути застосований до осіб віком до 16 років, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 7 років. Ще одним видом покарання є **обмеження волі**. Це утримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства із забезпеченням постійного нагляду за засудженими з обов'язковим залученням їх до праці. Строк обмеження волі — від 1 до 5 років. При цьому засуджені проживають у спеціальних установах, але без суворої ізоляції, користуються власним одягом, працюють за межами території установи, можуть необмежено спілкуватися з родичами.

Це покарання не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 14 років, до осіб, які досягли пенсійного віку, військово-службовців строкової служби й інвалідів 1-ї та 2-ї груп.

На відміну від обмеження волі особи, засуджені до **позбавлення волі** відбувають покарання в умовах суворої ізоляції від суспільства. Особа, позбавлена права вийти за межі установи виконання покарань, може спілкуватися з родичами й сім'єю лише під час побачень. Строк позбавлення волі — від 1 до 15 років, а в разі призначення покарання за сукупністю вироків — до 25 років.

Найтяжчий вид покарання, передбачений чинним Кримінальним кодексом України, — **довічне позбавлення волі**. Це покарання передбачене лише за скоєння особливо тяжких злочинів, якщо суд визнає неможливим виправлення злочинця за допомогою застосування позбавлення волі на певний строк. Кримінальний кодекс передбачає, що таке покарання не застосовують до осіб, які скоїли злочини у віці до 18 років, і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були вагітними під час скоєння злочину або на момент встановлення вироку.

6. Інші види покарань

Як основне й додаткове покарання може бути застосоване **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю**. Це покарання застосовують у випадку, коли особа скоїла злочин, пов'язаний зі службовою, професійною діяльністю. Наприклад, водій унаслідок грубого порушення Правил дорожнього руху заподіяв смерть кільком людям; лікар унаслідок професійної помилки став винуватцем загибелі пацієнта; касир, скориставшись службовим становищем, присвоїв значну суму грошей з каси тощо. Строк покарання залежить від того, основним чи додатковим у цьому випадку є покарання. Як основне покарання, воно може становити від 2 до 5 років, як додаткове — від

1 до 3 років. Треба зазначити, що строк відбування цього покарання як додаткового триває протягом відбування строку основного покарання й на визначений вироком строк після закінчення строку основного покарання.

У разі призначення цього покарання особу, яка займається діяльністю, котра заборонена їй вироком суду, звільняють з посади й у подальшому вона не може бути прийнята на таку посаду до завершення строку покарання.

Позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу застосовують як додаткове покарання в разі засудження за тяжкі або особливо тяжкі злочини. При цьому це покарання може бути застосоване навіть у тому випадку, коли воно не зазначене в санкції статті Особливої частини Кримінального кодексу. Застосування цього покарання є не лише моральним впливом на засудженого, а й передбачає суттєві втрати матеріального характеру: позбавлення права на пенсію військовослужбовця, суттєве скорочення виплат, які передбачені за наявність звання, чину, рангу, а іноді навіть і неможливість продовження попередньої професійної діяльності.

Два покарання, передбачені українським законодавством, можуть застосовуватися лише до військовослужбовців.

Так, військовослужбовці строкової служби та курсанти військових навчальних закладів можуть бути засуджені до **утримання в дисциплінарному батальйоні**. Дисциплінарний батальйон — це особлива військова частина, у якій забезпечується необхідний режим відбування покарання. Це покарання може бути застосоване за скоєння злочинів проти порядку проходження військової служби тільки до осіб, які раніше не відбували покарання позбавлення волі. Строк цього покарання — від 6 місяців до 2 років. Важливо й те, що строк перебування військовослужбовця в дисциплінарному батальйоні не зараховується йому до строку служби, а після закінчення строку покарання військовослужбовець повертається для продовження строкової служби.

Службові обмеження для військовослужбовців — порівняно новий для України вид покарання, значною мірою він нагадує виправні роботи. Його застосовують щодо військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової служби). У разі засудження до цього покарання військовослужбовець продовжує викону-

вати службові обов'язки, однак від 10 до 20 % його грошового забезпечення утримується в доход держави, при цьому під час відбування покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому до вислуги років для присвоєння чергового військового звання. Строк покарання від 6 місяців до 2 років.

Покарання, громадські роботи, виправні роботи, штраф, конфіскація, обмеження волі, позбавлення волі, арешт.

1. Поясніть поняття «покарання», «громадські роботи», «виправні роботи», «штраф», «конфіскація», «обмеження волі», «позбавлення волі», «арешт».
2. Назвіть відомі вам види покарань.
3. Визначте, які покарання належать до основних, додаткових і таких, що можуть використовуватися як основні та додаткові.
4. Назвіть мету покарання.
- 5*: Складіть перелік чи таблицю категорій осіб, щодо яких не можуть застосовуватися окремі види покарань.
- 6*: Висловіть свою думку, якою є мета покарання.
- 7*: Чи відповідає, на вашу думку, передбачена законодавством система покарань принципу гуманізму?
- 8*: Порівняйте
  - А позбавлення волі, обмеження волі й арешт
  - Б службові обмеження для військовослужбовців і виправні роботи
  - В громадські роботи та виправні роботи

§ 18. Порядок призначення покарань

1. Обставини, які має врахувати суд при призначенні покарання

У кожному конкретному випадку, розглядаючи справу, суд повинен прийняти рішення щодо призначення покарання. Кожна стаття Особливої частини Кримінального кодексу України передбачає перелік можливих видів покарань за конкретні злочини.

- *Які обставини мають бути враховані судом при призначенні покарання?*

Призначаючи покарання, суд повинен врахувати чимало різноманітних обставин. Насамперед потрібно врахувати ступінь тяжкості скоєного злочину. Адже зрозуміло, що покарання за нанесення легких тілесних ушкоджень і за вбивство мають бути різними, будуть різними й покарання за крадіжку 100 грн і 100 000 грн. Суд обов'язково повинен врахувати особу винного: чи притягався він раніше до кримінальної відповідальності. Крім того, суд враховує обставини, які пом'якшують та обтяжують відповідальність.

При цьому суд діє в межах санкції, передбаченої для скоєного злочину статтею Особливої частини Кримінального кодексу України. Закон вимагає, щоб призначене покарання було необхідним і достатнім для виправлення особи. При цьому більш суворий вид покарання може бути призначений лише у випадку, коли менш суворий буде визнано недостатнім для досягнення мети покарання.

Кримінальний кодекс України визначає обставини, що обтяжують і пом'якшують покарання, які суд повинен врахувати.

• *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України. Визначте обставини, які обтяжують і пом'якшують відповідальність винного, і порівняйте їх.*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 66. Обставини, які пом'якшують покарання

1. При призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, визнаються:
  - 1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
  - 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
  - 2-1) надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину;
  - 3) вчинення злочину неповнолітнім;
  - 4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
  - 5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;
  - 6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;
  - 7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;
  - 8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
  - 9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених цим Кодексом.
2. При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Стаття 67. Обставини, які обтяжують покарання

1. При призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються:
  - 1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;
  - 2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (частина друга або третя статті 28);
  - 3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;
  - 4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
  - 5) тяжкі наслідки, завдані злочином;
  - 6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;
  - 7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності;
  - 8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;
  - 9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;
  - 10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;
  - 11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;
  - 12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;
  - 13) вчинення злочину особою, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння або в стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.
2. Суд має право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнати будь-яку із зазначених у частині першій цієї статті обставин, за винятком обставин, зазна-

чених у пунктах 2, 6, 7, 9, 10, 12, такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вирокі.

3. При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

2. Множинність злочинів

Серед осіб, які скоюють злочини, є чимало тих, хто робить це неодноразово. Саме тому законодавство передбачає особливості в разі скоєння декількох злочинів.

Досить часто злочинець не обмежується скоєнням одного злочину. Кишеньковий чи квартирний злодій скоює одну крадіжку за іншою й лише через певний час його затримують. Якщо особа скоїла декілька злочинів, які передбачені однією статтею Кримінального кодексу України (декілька крадіжок, декілька вбивств, декілька заволодінь транспортним засобом), при цьому всі вони скоєні до того, як особа притягнута до кримінальної відповідальності за них, ідеться про **повторність злочинів**. Цю обставину суд враховує при винесенні вироку, однак покарання виносить за всі злочини разом.

Інша ситуація виникає, коли особа скоює декілька злочинів, передбачених різними статтями Кримінального кодексу України. Скоюючи хуліганство, порушник використовує вогнепальну зброю, якою він володіє незаконно, і вбиває одного з учасників подій. Скоєно одночасно три різних злочини — хуліганство, убивство, незаконне поводження з вогнепальною зброєю. У цьому випадку йдеться про **сукупність злочинів**, особа буде відповідати за кожен із злочинів окремо, однак вирок буде один.

Якщо виникає сукупність злочинів, то суд, розглянувши справу, спочатку призначає покарання за кожний скоєний злочин окремо, а потім приймає рішення про **остаточне покарання**. При цьому суд може застосовувати принципи повного чи часткового складання покарань або поглинання менш суворого покарання більш суворим. У разі застосування принципу поглинання, суд залишає лише одне — більш суворе покарання. Так, якщо винесено рішення про довічне позбавлення волі, то воно автоматично поглинає будь-які інші покарання.

Вид множинності	Повторність злочинів	Сукупність злочинів
Кількість злочинів	Декілька злочинів	Декілька злочинів
Які злочини скоєні	Усі скоєні злочини передбачені однією статтею (частиною статті) Кримінального кодексу України.	Скоєні злочини передбачені різними статтями (частинами статті) Кримінального кодексу України.
Коли злочини скоєні	До притягнення особи до кримінальної відповідальності за ці злочини.	До притягнення особи до кримінальної відповідальності за ці злочини.
Кількість вироків	Один за всі злочини разом.	Один, у якому визначено відповідальність за кожний злочин, а потім за всі разом — остаточне покарання.

У разі застосування принципу *повного складання* покарань суд підсумовує всі покарання й призначає остаточний вирок як суму покарань за окремі злочини. При

частковому складанні суд призначає остаточне покарання так, щоб воно було більше, ніж покарання за кожний окремих злочин, але менше, ніж усі покарання за всі злочини. При цьому призначене покарання не може перевищувати максимальне покарання, передбачене Кримінальним кодексом України за найбільш тяжкий зі скоєних злочинів.

Іноді виникає ситуація, коли особа, яка вже засуджена й має не відбуте покарання, скоює новий злочин. Якщо в цій ситуації буде винесено новий вирок, ітиметься про сукупність вироків. У такому випадку суд, оголошуючи новий вирок, приєднує до нього не відбуту частину попереднього покарання. При цьому загальний обсяг покарання обмежений не максимальною санкцією статті (як при сукупності злочинів), а максимальним обсягом для цього виду покарання, передбаченим загальною частиною Кодексу. Коли ж ідеться про позбавлення волі, то максимальний строк його може становити 25 років, якщо хоча б один зі злочинів, за які призначається покарання, є особливо тяжким.

3. Амністія та помилування

Крім цього, особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності або відбуття покарання, якщо щодо неї прийнято акт амністії чи помилування. Амністія оголошується законом, прийнятим Верховною Радою України. У законі визначаються не окремі особи, а категорії осіб за віком, скоєними злочинами тощо, щодо яких застосовують амністію. Амністія поширюється не лише на осіб, які вже засуджені, а й на тих, хто перебуває під слідством. Її оголошують, як правило, не частіше, ніж один раз на рік. Законом визначено, що амністія не може бути застосована до осіб, яким смертну кару в порядку помилування замінено на позбавлення волі; до осіб, яких засуджено до довічного позбавлення волі; до осіб, які мають дві та більше судимостей за скоєння умисних тяжких (або) особливо тяжких злочинів; до осіб, яких засуджено за злочини проти основ національної безпеки України, бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; до осіб, яких засуджено за скоєння умисного тяжкого або особливо тяжкого злочину, які відбули менше половини призначеного вироком суду основного покарання.

Помилування стосується лише осіб, які вже засуджені, оголошується указом Президента України щодо окремих чітко визначених в указі осіб і може оголошуватися необмежену кількість разів. Для застосування помилування особа повинна звернутися до Президента України з відповідним клопотанням. Помилування засуджених полягає в заміні довічного позбавлення волі на певний строк, повному або частковому звільненні від відбування як основного, так і додаткового покарання, або заміни покарання, або не відбутої його частини більш м'яким покаранням.

4. Судимість

Якщо особа засуджена за скоєння злочину, її вважають такою, що має судимість. Наявність судимості враховується в разі скоєння особою нового злочину, визначення режиму відбуття покарання, а також застосовують до особи певні обмеження.

• *Пригадайте, які обмеження, що застосовуються до особи, яка має судимість, вам відомі.*

Строк, протягом якого особа вважається судимою, визначається залежно від тяжкості скоєного злочину й відповідно до призначеного покарання.

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 89. Строки погашення судимості

Такими, що не мають судимості, визнаються:

(...) 5) особи, засуджені до основного покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт або арешту, якщо вони протягом року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

6) особи, засуджені до обмеження волі, а також засуджені за злочин невеликої тяжкості до позбавлення волі, якщо вони протягом двох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

7) особи, засуджені до позбавлення волі або основного покарання у вигляді штрафу за злочин середньої тяжкості, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

8) особи, засуджені до позбавлення волі або основного покарання у вигляді штрафу за тяжкий злочин, якщо вони протягом шести років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

9) особи, засуджені до позбавлення волі або основного покарання у вигляді штрафу за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом восьми років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

В інших випадках особу вважають такою, що не має судимості після відбуття покарання.

Передбачено також, що з особи, яка відбула покарання (обмеження чи позбавлення волі) і після звільнення сумлінно працює, бездоганно себе поводить і цим підтверджує своє виправлення, суд може зняти судимість достроково — раніше строків, визначених Кримінальним кодексом України.

5. Примусові заходи медичного характеру

• *Пригадайте, що таке неосудність. Які наслідки має скоєння злочину особою, яка перебуває в стані неосудності?*

Психічно хвора людина скоїла злочин. Притягнути її до кримінальної відповідальності неможливо, адже вона не розуміла значення своїх дій або не могла керувати ними, однак ця особа становить небезпеку для суспільства. Тому виникає потреба застосувати щодо неї примусові заходи медичного характеру. Їх можуть застосовувати щодо осіб, які скоїли злочини в стані неосудності або обмеженої осудності або ж які захворіли на психічну хворобу після скоєння злочину.

Примусовими заходами медичного характеру є надання зазначеним особам амбулаторної психіатричної допомоги, розміщення особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, що має ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу, у спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання скоєнню нею суспільно небезпечних діянь.

Залежно від характеру та тяжкості захворювання, тяжкості скоєного діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб, суд може застосувати різні примусові заходи медичного характеру. Це надання

амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку або госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним, посиленим чи суворим наглядом.

Якщо до особи застосовано примусові заходи медичного характеру, кожні шість місяців вона підлягає обов'язковому огляду комісією лікарів-психіатрів, яка визначає, чи є підстави звернення до суду про припинення чи зміну примусового заходу або подання клопотання про продовження примусових заходів на наступні шість місяців.

6. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб

У 2014 р. до Кримінального кодексу України були внесені зміни, що передбачали можливість застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Якщо вповноважена особа від імені та в інтересах юридичної особи «відмивала» доходи, отримані незаконним шляхом, використовувала кошти, отримані внаслідок обігу наркотичних засобів, пропонувала незаконну вигоду, здійснювала підкуп службових осіб, заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані до підприємств, установ чи організацій, крім державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними в установленому порядку, що повністю утримуються за рахунок державного чи місцевого бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій.

Якщо ж уповноважена особа від імені та в інтересах юридичної особи братиме участь у терористичній діяльності (у тому числі фінансування тероризму), захопленні заручників, діях, спрямованих на повалення конституційного ладу, на порушення територіальної цілісності України, на планування або ведення війни, диверсії, геноциду, у найманстві, то заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані до будь-яких юридичних осіб.

До юридичних осіб можуть бути застосовані штраф і ліквідація (як основні заходи кримінально-правового характеру) і конфіскація майна (як додатковий). При застосуванні заходів кримінально-правового характеру юридична особа також зобов'язана відшкодувати нанесені збитки в повному обсязі, а також компенсувати неправомірну вигоду, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою.

Сукупність злочинів, амністія, помилування, судимість, примусові заходи медичного характеру, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

1. Поясніть поняття «сукупність злочинів», «амністія», «помилування», «судимість», «примусові заходи медичного характеру».
2. Які обставини повинен врахувати суд при призначенні покарання?
3. Назвіть особливості призначення покарання за сукупністю злочинів.
4. Який порядок застосування примусових заходів медичного характеру передбачено Кримінальним кодексом України?
5. Назвіть кримінально-правові заходи щодо юридичних осіб і вкажіть, у яких випадках вони можуть бути застосовані.
6. Назвіть обставини, які обтяжують і пом'якшують відповідальність.

7. Порівняйте
А амністію та помилування
Б сукупність і повторюваність злочинів
В погашення та зняття судимості
- 8*: Висловіть думку, які обставини, крім передбачених статтею 66 Кримінального кодексу України, суд мав би враховувати як пом'якшуючі.
- 9*: Визначте, які норми Кримінального кодексу України щодо призначення та відбуття покарання сприяють реалізації принципу гуманізму.
- 10*: Висловіть думку щодо доцільності запровадження обмежень на застосування амністії щодо окремих категорій осіб.

Знайдіть міжнародно-правові акти, які захищають права дітей в особливих ситуаціях, зокрема в скоєнні ними злочинів, та щодо їхнього притягнення до кримінальної відповідальності.

Тема 13 ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

§ 19. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

• Пригадайте, у якому віці особа вважається неповнолітньою, з якого віку можливе притягнення до кримінальної відповідальності.

1. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх

Якщо неповнолітні скоюють злочини, постає питання про їхню відповідальність. Зважаючи на вікові особливості неповнолітніх, їхній недостатній життєвий досвід, встановлено певні особливості притягнення їх до відповідальності та відбування покарання.

Насамперед передбачено, що до неповнолітніх застосовують не всі зафіксовані Кримінальним кодексом України покарання. Як основні покарання, до неповнолітніх можуть бути застосовані: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт і позбавлення волі на певний строк, а як додаткові, можуть бути використані штраф і позбавлення права займатися певною діяльністю або обіймати певні посади.

При застосуванні цих покарань встановлені певні особливості.

• Ознайомтеся з таблицею та визначте, як відрізняються можливі покарання та умови їхнього застосування щодо неповнолітніх від покарань для дорослих.

Вид покарання	Розміри можливого покарання	Умови застосування
Штраф	До 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.	Якщо неповнолітній має самостійний доход, власні кошти або майно, на які може бути звернуто стягнення.
Громадські роботи	Від 30 до 120 год, не більше ніж по 2 год на день.	У віці від 16 до 18 років.

Виправні роботи	Від 2 місяців до 1 року з вирахуванням у дохід держави від 5 до 10 % заробітку.	У віці від 16 до 18 років.
Арешт	Від 15 до 45 діб.	З 16 років.
Позбавлення волі на певний строк	До 10 років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, — до 15 років.	З 14 років.

При цьому максимальна тривалість позбавлення волі залежить від скоєного злочину. Якщо злочин невеликої тяжкості скоєний уперше, неповнолітній узагалі не може бути засуджений до позбавлення волі.

Якщо такий злочин скоєний повторно, строк позбавлення волі не може перевищувати 1 року 6 місяців, при скоєнні злочину середньої тяжкості — 4 років, за тяжкий злочин — 7 років, а за особливо тяжкий — 10 років. Усі неповнолітні відбувають покарання в спеціальних установах — окремо від дорослих.

Призначаючи покарання, суд, крім обставин, передбачених для дорослих підсудних, обов'язково враховує рівень розвитку неповнолітнього, умови його життя та вплив дорослих.

2. Примусові заходи виховного характеру

Крім особливостей призначення покарань, Кодекс передбачає можливість в окремих випадках обійтися взагалі без кримінального покарання неповнолітнього, застосувавши замість покарання примусові заходи виховного характеру.

• *Ознайомтеся з витягом з Кримінального кодексу України та визначте, за яких умов можливе застосування примусових заходів виховного характеру та які заходи можуть бути застосовані.*

З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу.

2. Примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу, суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу.

3. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності.

Стаття 105. Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру

1. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.
2. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:
  - 1) застереження;
  - 2) обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
  - 3) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
  - 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
  - 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років (...).
3. До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру, що передбачені в частині другій цієї статті. Тривалість заходів виховного характеру, передбачених у пунктах 2 та 3 частини другої цієї статті, установлюється судом, який їх призначає.

Якщо суд оголошує застереження неповнолітньому, він попереджає про неприпустимість порушення закону, пояснює можливі наслідки повторення злочинної поведінки. Також суд має попередити неповнолітнього про наслідки, які передбачає його ухилення від вжитих щодо нього примусових виховних заходів.

Суд має право заборонити неповнолітньому перебувати поза квартирою чи будинком, де він живе, у певний час доби (найчастіше пізно ввечері чи вночі), відвідувати певні місця — дискотеки, бари, місця масового зібрання людей тощо. Його можуть зобов'язати отримувати згоду органу, який здійснює за ним нагляд, на зміну місця проживання, навчання чи роботи, виїзд в іншу місцевість. Неповнолітньому може бути поставлено вимогу продовжити навчання, пройти курс лікування від алкоголізму чи наркотичної залежності тощо.

Неповнолітній, який досяг п'ятнадцятирічного віку й має майно, кошти або заробіток, повинен відшкодувати заподіяні майнові збитки лише за умови, коли він своїми діями завдав майнову шкоду й погоджується відшкодувати суму заподіяних майнових збитків у строки, визначені судом, розуміючи, що це є умовою його звільнення від покарання.

Найсуворішим примусовим заходом виховного характеру є направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для його виправлення. Направлення здійснюється, незважаючи на бажання неповнолітнього та його батьків. Цей захід застосовується щодо неповнолітніх, які не піддаються виховному впливу батьків чи навчального закладу.

3. Умовно-дострокове звільнення неповнолітнього від відбування покарання

Неповнолітні, так само як і дорослі злочинці, можуть бути умовно-достроково звільнені від відбування покарання. При цьому для неповнолітніх, на відміну від дорослих, немає обмежень щодо тяжкості скоєного злочину.

Цей захід застосовується до неповнолітніх, які сумлінно ставляться до роботи або навчання та добре поведуться. Однак потрібно зазначити, що умовно-дострокове звільнення від покарання застосовується лише у випадку, коли особа засуджена до позбавлення волі. Якщо неповнолітнього засуджено до інших покарань, умовно-дострокове звільнення не застосовується.

Водночас закон визначає, що неповнолітній повинен хоча б частково відбутися призначене йому покарання. Залежно від тяжкості скоєного ним злочину ця частина покарання може становити від 1/3 призначеного строку (якщо скоєно злочин невеликої чи середньої тяжкості або неумисний злочин) до 2/3 призначеного строку в разі, якщо скоєно особливо тяжкий злочин.

Також для неповнолітніх встановлено скорочені строки давності для притягнення до кримінальної відповідальності та відбування покарання, а також скорочені строки погашення судимості.

Примусові заходи виховного характеру.

1. Які примусові заходи виховного характеру вам відомі?
- 2* Визначте, які положення Кримінального кодексу України забезпечують реалізацію принципу гуманізму щодо неповнолітніх, які скоїли злочини.
3. Порівняйте покарання, які застосовуються до неповнолітніх і дорослих злочинців.
4. Порівняйте порядок умовно-дострокового звільнення від відбування покарання неповнолітніх і дорослих.
- 5* У засобах масової інформації та Інтернеті знайдіть повідомлення про злочини, скоєні неповнолітніми, і покарання, які були їм призначені.
- 6* Висловіть пропозиції щодо заходів, які можуть бути вжиті для зменшення злочинності неповнолітніх у вашій місцевості.

Тема 14 ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ОКРЕМІ ВИДИ ЗЛОЧИНІВ

§ 20–21. Окремі види злочинів

1. Злочини проти основ національної безпеки України

До злочинів проти основ національної безпеки України належить порівняно невелика кількість злочинів. Це: посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, державна зрада, шпигунство, диверсія, посягання на життя державного чи громадського діяча та дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади.

Діями, спрямованими на *насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади*, є створення з цією метою воєнізованих або збройних формувань чи груп, захоплення й утримання будівель парламенту,

Адміністрації Президента України, уряду. Так само кваліфікується створення незаконних — самопроголошених — вищих органів державної влади тощо. Важливо зазначити: якщо дії, спрямовані на зміну чи повалення конституційного ладу, є злочинними лише в разі застосування насильства, то захоплення державної влади може бути здійснене й без насильства.

Який порядок зміни території України передбачає Конституція України?

Конституція України передбачає можливість зміни території України, але якщо для цього будуть здійснені дії, які не відповідають установленому в Основному Законі порядку, тоді можливе притягнення до відповідальності за відповідною статтею Кримінального кодексу України.

Досить суворе покарання — до 15 років позбавлення волі — закон передбачає для осіб, які здійснили *державну зраду* або *шпигунство*. При цьому суб'єктом державної зради може бути лише громадянин України, а суб'єктом шпигунства — іноземець чи особа без громадянства. Така ж кара чекає особу, яка скоїла *диверсію*, тобто з метою ослаблення держави здійснила вибухи, підпали, спрямовані на знищення людей, руйнування об'єктів, отруєння людей чи зараження тварин тощо.

Важливою є заохочувальна норма, передбачена статтею про *зраду Батьківщини*: якщо громадянин України ніяких дій для виконання завдання іноземної організації чи її представника не здійснив і добровільно заявив українським державним органам про свій зв'язок з ними й отримане завдання, його звільняють від кримінальної відповідальності.

Найсуворіше покарання — довічне ув'язнення — може бути застосоване в разі *посягання на державного чи громадського діяча*. Об'єктами цього злочину можуть бути: Президент України, народні депутати, члени Кабінету Міністрів України, судді Конституційного Суду та Верховного Суду України, Генеральний прокурор України, уповноважений Верховної Ради України з прав людини, а також керівники політичних партій.

2. Злочини проти життя та здоров'я особи

Одним з перших розділів Кримінального кодексу України є розділ про злочини проти життя та здоров'я особи, серед яких — *убивство*. Якщо вбивство скоєно умисно, винного може бути покарано позбавленням волі від 7 до 15 років. Якщо ж скоєно вбивство двох або більше осіб, малолітньої дитини, заручника, убивство з особливою жорстокістю, з корисливих або хуліганських мотивів, убивство на замовлення та в деяких інших випадках, то винний може бути засуджений до довічного позбавлення волі.

Закон передбачає випадки скоєння вбивства за обставин, які суттєво пом'якшують відповідальність, — убивство в стані сильного душевного хвилювання, убивство при перевищенні меж необхідної оборони, а також убивство матір'ю своєї новонародженої дитини. При цьому сильне душевне хвилювання є пом'якшуючою обставиною, якщо воно виникло раптово та є наслідком протиправних дій потерпілого. У цих випадках кара є набагато меншою — до 2 років позбавлення волі при перевищенні меж необхідної оборони та до 5 років в інших зазначених випадках. Передбачена відповідальність і за вбивство через необережність і навіть за погрозу вбивством.

Кримінальна відповідальність настає й у випадку завдання тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості — від легких до тяжких. Залежно від тяжкості передбачений різний рівень відповідальності.

Умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть.	Позбавлення волі на строк від 7 до 10 років.
Умисне тяжке тілесне ушкодження.	Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років.
Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження.	Виправні роботи до 2 років, обмеження волі до 3 років, позбавлення волі до 3 років.
Умисне легке тілесне ушкодження без втрати працездатності.	Штраф до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів, громадські роботи до 200 год, виправні роботи до 1 року.
Умисне легке тілесне ушкодження з короткочасним розладом здоров'я.	Громадські роботи від 100 до 240 год, виправні роботи до 1 року, арешт до 6 місяців, обмеження волі до 2 років.

Також передбачена відповідальність за залишення в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані; неналежне виконання своїх обов'язків медичними працівниками; працівниками, які відповідають за життя та здоров'я неповнолітніх; порушення порядку трансплантації органів людини тощо.

3. Злочини проти волі, честі та гідності особи

Конституція України гарантує захист не лише життя та здоров'я, а й честі та гідності кожного, хто перебуває на території України.

- *Визначте, на які права людини посягає кожен з названих нижче злочинів.*

Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за *незаконне позбавлення волі або викрадення людини*. Отже, якщо людину проти її волі утримували в кімнаті чи сараї, якщо її силоміць примусили виїхати до іншого міста чи держави, якщо людину було викрадено — винні будуть покарані. До цього виду злочину належать також торгівля людьми (зокрема, з метою втягнення до злочинної діяльності, сексуальної експлуатації, використання у військових конфліктах тощо) і захоплення заручників.

Декілька статей цього розділу Кримінального кодексу України передбачають відповідальність за скоєння злочинів проти дітей. Так, відповідальність настає в разі *здійснення підміни дитини*, якщо це було зроблено не через помилку, а з корисливих чи інших особистих мотивів (наприклад, ревнощів). Найчастіше цей злочин скоюють у пологовому будинку щодо новонародженої дитини.

Також передбачена кримінальна відповідальність за *експлуатацію дітей*. Суть цього злочину — використання праці дітей, які ще не досягли віку, з якого дозволено працювати, з метою отримання прибутку.

- *Пригадайте, з якого віку закон дозволяє працевлаштування неповнолітніх.*

4. Злочини проти прав людини та громадянина

Об'єктами багатьох злочинів є різноманітні права та свободи людини й громадянина — це пояснюється великою кількістю самих прав і свобод.

Існують злочини, спрямовані проти виборчих прав людини. Серед них — перешкоджання здійсненню виборчих прав, неправомірне використання бюлетенів, неправильний підрахунок голосів або неправильне оголошення результатів виборів, порушення таємниці голосування тощо. При цьому скоїти деякі з цих злочинів може не лише член виборчої комісії, а й виборець. Ці злочини призводять до викривлення дійсної волі людей, їхнього справжнього вибору, порушення загальноновизнаних принципів проведення виборів. Саме за цими статтями несуть відповідальність особи, які винні в наданні виборцю більше, ніж одного, бюлетеня, підробленні будь-якого виборчого документа, умисному викривленні результатів виборів тощо.

Конституція України гарантує недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов тощо. За порушення цих гарантій передбачене кримінальне покарання.

Закон передбачає охорону прав неповнолітніх дітей у різних ситуаціях. Так, передбачене покарання за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей, так само, як і ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків. Як батьки, так і опікуни та піклувальники зобов'язані забезпечувати належний догляд за дитиною. Якщо неналежний догляд призвів до тяжких наслідків — загибелі чи завдання тілесних ушкоджень дитині, передбачене покарання — позбавлення волі. Закон охороняє й таємницю усиновлення: розголошення її всупереч волі усиновлювача тягне за собою покарання.

Злочином є й порушення права на здобуття освіти, зокрема незаконна відмова в прийнятті до навчального закладу або незаконна вимога оплати за навчання в державних чи комунальних навчальних закладах. Треба звернути увагу на слово *незаконна*, адже відмова в прийнятті до навчального закладу у зв'язку з відсутністю місць, недостатньою кількістю набраних на вступних іспитах балів, тобто на законних підставах, відповідно до встановленого порядку тощо, у жодному разі не може вважатися злочином. Так само створення благодійного фонду допомоги школі з добровільними внесками до нього є правомірним, а от установлення обов'язкових внесків до такого фонду під загрозою певних санкцій може вважатися злочином.

5. Злочини проти власності

Серед найпоширеніших злочинів є злочини проти власності. При цьому для кваліфікації злочину не має значення форма власності, на яку здійснено посягання, — державна, комунальна чи приватна. Різниця між видами злочинів полягає в різному способі їхнього здійснення. Відповідно до закону, *крадіжка* — це *таємне заволодіння чужим майном*. Саме про крадіжку йдеться тоді, коли злодій витягає гаманець з кишені чи сумки перехожого, коли злочинці за відсутності господарів ламають двері квартири або будинків і крадуть звідти речі або вночі викрадають гроші з приміщення банку.

Якщо ж чужим майном злодій *заволодів відкрито, однак без насильства, небезпечного для життя та здоров'я людей або загрози такого насильства*, то йдеться про *грабіж*. Так кваліфікують, наприклад, дії злочинця, який вихоплює сумку чи зриває

фотоапарат з плеча власника, хапає з прилавка магазину коштовну річ, знімає дорогу хутрянну шапку з голови перехожого.

Якщо ж з метою заволодіння майном злочинець застосовує *насильство, небезпечне для життя та здоров'я потерпілого* або хоча б *загрозу такого насильства*, то йдеться про **розбій**. Отже, застосування під час заволодіння майном ножа, пістолета, сокири тощо автоматично перетворює злочин на *розбійний напад*.

Ще одним видом злочину проти власності є **вимагання**. Воно *передбачає вимогу передання майна чи прав на нього під загрозою застосування насильства над потерпілим чи його близькими, знищення майна, розголошення відомостей, які потерпілий бажає зберегти в таємниці*. На відміну від розбою, вимагання не передбачає безпосереднього застосування насильства, йдеться про загрозу застосування такого насильства в майбутньому.

Важливо наголосити, що крадіжка та грабіж вважаються завершеними тоді, коли особа реально заволоділа викраденим і має можливість реально розпорядитися цим майном. А от розбій та вимагання вважаються завершеними не тоді, коли злочинець заволодів майном потерпілого, а тоді, коли він погрожував, застосував насильство.

Ще один вид злочину проти власності — **шахрайство** — *заволодіння чужим майном чи правом на нього шляхом обману або зловживання довірою*.

Крім злочинів, унаслідок яких відбувається незаконне заволодіння чужим майном, злочинами проти власності є також *знищення, пошкодження майна або погроза таких дій*. При цьому за умисне знищення закон передбачає кримінальну відповідальність: заподіяна шкода у великих розмірах, загибель людей або інші тяжкі наслідки, а необережне знищення майна або пошкодження майна може призвести до покарання лише тоді, коли внаслідок цього загинули люди чи отримали тяжкі тілесні ушкодження.

6. Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку

Серед злочинів, які значно поширені в Україні, є хуліганство, що полягає в грубому порушенні громадського порядку й супроводжується особливою зухвалістю та цинізмом. При цьому мотивом злочинця є неповага до суспільства.

- *Пригадайте, з якого віку можлива відповідальність за хуліганство.*

Хуліганство — це умисні дії, що грубо порушують громадський порядок, зокрема бійка на вулиці, перешкодження проведенню масового заходу, порушення нормальної діяльності транспорту, демонстративне оголення тощо.

Більш суворе покарання застосовують у разі вчинення хуліганства групою осіб або особою, яку раніше вже притягували до відповідальності за подібні вчинки, а також якщо в процесі скоєння злочину було вчинено опір правоохоронцю або будь-якій іншій особі, яка намагалася припинити хуліганські дії. Найбільш суворе покарання за хуліганство застосовують у випадку, коли воно скоєно із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї або ж інших предметів, що пристосовані для нанесення тілесних ушкоджень (наприклад, металевий прут, розбита пляшка тощо).

Досить часто трапляються випадки явно *неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження власності*. Саме так кваліфікують, наприклад, дзвінок про мінування школи чи магазину, якщо насправді ніякого мінування не було. Небезпека цього злочину полягає в тому, що порушується нормальна робота установи, нормальне життя та існування громадян, витрачаються значні кошти на роботу спеціальних служб — поліції, «швидкої допомоги», пожежної охорони, вибухотехніків тощо, які виїжджають для перевірки сигналу.

Злочином проти громадської безпеки є також *бандитизм, терористичний акт, незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибухівкою*. При цьому важливо зазначити, що **особа, яка добровільно здала зброю, що в неї була незаконно, до органів внутрішніх справ, звільняється від кримінальної відповідальності**.

Серед злочинів, які посягають на громадський порядок і моральність, є: наруга над могилою, жорстоке поводження з тваринами, злочини, які пов'язані з поширенням, виготовленням, завезенням в Україну творів порнографічного характеру, проституція, утягнення неповнолітніх осіб у злочинну діяльність, пияцтво, жебрацтво, азартні ігри.

7. Інші види злочинів

Ми кожного дня користуємося різними видами транспорту — автомобільним, залізничним, авіаційним, водним. Однак транспортні засоби забезпечують не лише переміщення людей та вантажів, але є також джерелом можливої небезпеки в разі порушення правил руху, експлуатації. Саме тому Кримінальний кодекс України передбачає покарання за ряд злочинів, пов'язаних з порушенням установлених правил. Серед цих злочинів — пошкодження шляхів сполучення й транспортних засобів, блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства, самовільне без нагальної потреби зупинення поїзда, незаконне заволодіння транспортним засобом, порушення Правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом.

Кримінальний кодекс України передбачає чимало інших злочинів. Так, покарання передбачене як для тих, хто дає хабар, так і для тих, хто його отримує. **Хабаром** вважають *отримання службовою особою грошей, майна, будь-яких пільг або переваг у зв'язку з виконанням чи невиконанням певних дій в інтересах того, хто дав хабар*. При цьому дії службової особи можуть бути як законними, так і такими, що суперечать законодавству. Особа, яка дала хабар, може бути звільнена від відповідальності, якщо щодо неї має місце вимагання хабара (тобто її ставили в умови, коли вона вимушена була його дати, щоб забезпечити свої законні права). Наприклад, якщо особа має право на зарахування до вищого навчального закладу, а керівник закладу дає їй зрозуміти, що питання буде вирішено позитивно лише в разі отримання ним певної винагороди, — тоді йдеться про **вимагання хабара**. Однак зверніть увагу: про це йдеться лише тоді, коли особа має законне право на те, за що вимагають хабар.

Убивство, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство, хабар.

1. Наведіть приклади злочинів різних видів залежно від об'єкта.
2. Порівняйте різні види злочинів проти власності.
3. Висловте свою думку щодо співвідношення відповідальності за різні види злочинів.
4. У яких випадках передбачено звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які зрадили батьківщину, давали хабар, незаконно поводитися з вогнепальною зброєю?
5. Висловте свою думку щодо справедливості норм для звільнення від відповідальності в окремих випадках осіб, які скоїли певні види злочинів.
6. Висловте свою думку щодо небезпеки злочинів, пов'язаних з обігом наркотичних речовин.
7. Визначте, до якого виду злочинів за об'єктом посягання належать злочини, про які йдеться нижче, і з'ясуйте їхній склад.
  - а) Група осіб здійснила вбивство одного із суддів Верховного Суду України, який свого часу, працюючи в районному суді, розглядав справу одного з нападників;
  - б) громадянин В. украв гроші з філії іноземного банку в м. Києві;
  - в) громадянка П. заклала вибухівку в будинку районної адміністрації, вимагаючи звільнення своїх друзів, які були затримані поліцією;
  - г) громадянин Р. з метою прискорення оформлення виділеної йому квартири на вимогу начальника квартирного відділу райвиконкому передав йому 500 доларів США.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Розв'язання правових ситуацій

Ви ознайомилися з різними видами злочинів. Одне із завдань цього розділу — навчитися визначати, який злочин скоєно. При цьому вам важливо буде не лише визначити вид злочину, а й склад злочину, стадію його скоєння, обставини, які обтяжують і пом'якшують відповідальність. Зважте на те, що в багатьох випадках можлива наявність в описаній ситуації декількох злочинів — у цьому випадку ви маєте визначити їх і зазначити вид множинності злочинів — сукупність, повторність чи рецидив.

Розглянемо ситуацію.

15-річний хлопець М. заскочив до ліфта, двері якого вже зачинялися, і, погрожуючи ножем, вимагав у жінки гроші й коштовності. Жінка закричала, крик почув її чоловік. Коли двері ліфта відчинилися на 8 поверсі, де живе жінка, нападник одразу отримав сильний удар в обличчя від чоловіка та знепритомнів. Поліція затримала порушника, який невдовзі прийшов до тями.

Передусім розглянемо дії підлітка. У його діях є ознаки розбійного нападу. Об'єктом цього злочину є життя та здоров'я особи (у цьому випадку — жінки) і право власності (гроші та коштовності жінки). Суб'єкт злочину — загальний, відповідальність настає з 14 років. У цьому випадку безпосередньо суб'єктом злочину є 15-річний хлопець М. *Суб'єктивна сторона злочину* — прямий умисел, злочин скоєно з корисливою метою. *Об'єктивна сторона злочину* — спроба заволодіння чужою власністю за допомогою погрози насильством, небезпечним для життя та здоров'я потерпілої (про небезпеку свідчить застосування погрози ножем), унаслідок чого завдано моральну шкоду потерпілій (матеріальна шкода не завдана завдяки втручанням її чоловіка). Хоча довести до кінця задумане хлопець не зміг через незалежні від нього причини (його зупинило втручання чоловіка), однак злочин є завершеним, адже моментом завершення розбійного нападу є не заволодіння чужою власністю, а здійснення нападу, пред'явлення погрози та вимоги. При розгляді справи буде враховано пом'якшуючу обставину — неповноліття злочинця.

У діях чоловіка є всі ознаки необхідної оборони. Він своїми діями захищав життя, здоров'я та законні права своєї дружини від злочинного посягання. При цьому чоловік завдав шкоду нападнику, його дії повністю відповідали характеру та небезпеці посягання. Отже, чоловік, хоча й завдав певну шкоду нападнику, не буде притягнутий до відповідальності.

Розглядаючи запропоновані приклади, намагайтеся не обмежуватися матеріалом підручника, а використовувати текст Кримінального кодексу України.

У наведених прикладах визначте наявність злочину, його склад, дайте кваліфікацію подій, визначте стадію скоєння злочину, наявність співучасників.

1. Громадяни П. (23 роки, слюсар, раніше засуджений за крадіжку), Р. (27 років, водій, раніше не судимий) і Т. (15 років, школяр) з метою отримання коштів для придбання наркотиків домовилися пограбувати сусіда Т. — підприємця Ф., — вихопивши в нього сумку з грошима. Для цього П. сховався на сходах житлового будинку біля квартири підприємця. Т., знаходячись на вулиці біля будинку, мав повідомити про те, що Ф. увійшов до під'їзду, Р. чекав їх у машині неподалік. Через годину П. побачив громадянина із сумкою, який підійшов до квартири підприємця. П. спробував вихопити в нього сумку, але, зіткнувшись з опором, завдав громадянину ножове поранення, від якого той помер. П., Т. і Р. утекли з місця пригоди, але через 2 дні були затримані. Пізніше з'ясувалося, що потерпілим став суддя місцевого суду, а в сумці були його особисті папери та наукова стаття.

2. Пізно ввечері раніше засуджений за хуліганство громадянин Ч. (32 роки) ішов вулицею додому з роботи. У темному місці вулиці він наздогнав громадянку Л. (19 років). Його швидка хода здалася їй підозрілою, вона злякалася, запідозривши його в переслідуванні й, узявши на дорозі камінь, кинула ним у Ч. з відстані кількох метрів. Камінь потрапив Ч. у шию, і він, побоюючись нових нападів жінки, схопив її за руки, заподіявши легкі тілесні ушкодження. Громадянин М. (59 років), який у цей час проходив, побачивши це, схопив уламок труби й ударив ним Ч. по голові, завдавши тяжкі тілесні ушкодження. Коли Ч. упав, утративши свідомість, Л. з місця пригоди зникла. М., по-

бачивши наслідки удару, побіг викликати «швидку допомогу» і поліцію (за декілька хвилин він повернувся й надав Ч. першу медичну допомогу). У той час, як біля Ч. нікого не було, до нього підбіг 15-річний С. і витягнув у нього гаманець і мобільний телефон.

3. Громадяни Е. (25 років) і П. (17 років), проходячи ввечері по вулиці, почули звуки магнітофона й побачили, що на першому поверсі будинку в кімнаті на столику біля відкритого вікна грає магнітофон, а хазяїн квартири О. спить. П., намагаючись не розбудити хазяїна, заліз у вікно, узяв магнітофон, передав його Е., який стояв біля вікна, і вистрибнув на вулицю. Магнітофон перестав грати, і хазяїн О. прокинувся, помітив зникнення магнітофона й кинувся за Е. і П. Через квартал О. наздогнав Е., який спробував ударити О. ножем, але О. зумів обеззброїти його, зламавши руку Е. Пізніше був затриманий П., який віддав магнітофон і розповів про те, що трапилось.

4. Після звільнення з установи виконання покарань громадянин Т. задумав пограбувати магазин. Він залучив до цього неповнолітнього В. й водія машини Р. Увечері Т. і В. прибули до магазину, зламали двері й увійшли до приміщення. Однак у касі грошей не було, а сейф вони не зуміли відкрити — придбана Т. відмичка виявилася непридатною. Поки В. намагався знайти цінності у вітринах, Т. вийшов з магазину та виявив, що Р. не прибув на місце злочину (він, як пізніше виявилось, злякався). Тоді Т. зупинив таксі й заздалегідь придбаним обрізом вистрілив у водія. Коли В. вийшов з магазину, побачив таксі та пораненого водія, він відмовився їхати з місця злочину, залишився на місці та викликав «швидку допомогу», завдяки чому життя водія було врятовано.

5. Група хлопців поблизу міського готелю протягом тривалого часу порушувала громадський порядок, було завдано побої чоловікові, який зробив зауваження. Під час припинення цих дій нарядом поліції, який прибув за викликом, нетверезий юнак В. кинув під ноги поліцейським бойову гранату із зірваною чекою. Здавалося, ще мить — і станеться непоправне. Проте патрульний зумів відкинути гранату в безпечне місце, де вона й вибухнула, не завдавши нікому шкоди.

6. До квартири громадянки М. увірвалися три злочинці. Погрожуючи пістолетом, вони почали вимагати гроші та коштовності. Раптом жінка зробила блискавичний рух, вибила зброю, важко поранивши при цьому одного з нападників, а інші, шоковані такою ситуацією, позадкували до дверей та кинулися тікати. Коли прибула поліція, М. передала охоронцям порядку свій трофей — пістолет ТТ, відібраний у нападників.

7. Касир підприємства Л. звернулася в поліцію із заявою про те, що в неї викрадено 2 млн гривень. Виявилось, що приблизно о 12-й годині до неї завітав її знайомий В. Двері до каси були відчинені, але в кімнаті нікого не було (касир на декілька хвилин вийшла до бухгалтерії). Скориставшись цим, В. прихопив гроші, що лежали на столі. Через деякий час В. було затримано, він повернув гроші, які заховав у своєму дворі.

8. До поліцейського, який чергував на станції метро, звернувся 15-й річний хлопець, у якого перед цим у тролейбусі вкрали гаманець. Хлопець назвав прикмети підозрюваного й через декілька хвилин поліцейський упізнав його та затримав. У затриманого було вилучено гаманець, а також декілька доз наркотиків. Затриманий виявився тричі раніше засудженим.

Тема 15 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС**§ 22. Засади й учасники кримінального провадження****1. Загальні засади кримінального провадження**

Кримінальне право визначає злочини та передбачає покарання за них, але для захисту прав людей, як тих, хто постраждав від злочину, так і тих, кого обвинувачують в його скоєнні, необхідно забезпечити певний, чітко визначений порядок розгляду злочинів, тобто кримінального провадження. Порядок кримінального провадження визначає кримінально-процесуальне законодавство, основним нормативним актом якого є кримінальний процесуальний кодекс України, прийнятий у 2012 р. Він застосовується до кримінальних проваджень на території України, незалежно від того, де було скоєно злочин. Будь-які процесуальні дії проводяться, а рішення приймаються відповідно до процесуального законодавства, яке діє на момент цих дій та прийняття рішень.

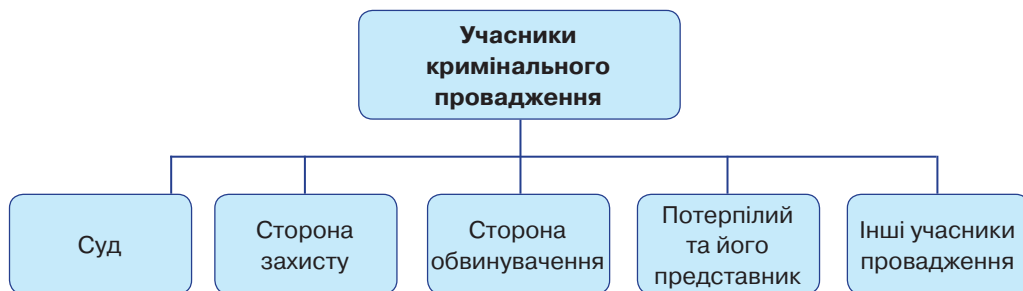
Під час кримінального провадження має бути забезпечене дотримання загальних засад, до яких, зокрема, належать верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, повага до людської гідності, забезпечення права на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, недоторканність права власності, презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення, забезпечення права на захист, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, змагальність сторін і свобода в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності та ряд інших.

- *Пригадайте, що означають ці принципи.*

2. Учасники кримінального провадження. Суд. Сторона обвинувачення

У кримінальному провадженні беруть участь чимало осіб та органів.

Суд є єдиним органом, який має право здійснювати кримінальне правосуддя. Кримінальне провадження в суді першої інстанції здебільшого здійснюється

суддею одноособово. Однак, якщо йдеться про злочини, за вчинення яких передбачене покарання — позбавлення волі на строк більше десяти років, здійснюється колегіально судом у складі трьох суддів, а щодо злочинів, за вчинення яких передбачене довічне позбавлення волі, — колегіально судом у складі трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого — судом присяжних у складі двох суддів і трьох присяжних. Кримінальне провадження в апеляційному порядку здійснюється колегіально судом у складі не менше трьох суддів, у касаційному порядку — колегією суддів кримінального касаційного суду Верховного Суду в складі трьох або більшої непарної кількості суддів. Передбачено також особливості розгляду окремих категорій справ — щодо неповнолітніх; осіб, які займають особливо відповідальну посаду, і деяких інших.

До сторони обвинувачення належать прокурор та органи досудового розслідування. Органами досудового розслідування є слідчі підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів державного бюро розслідувань, органів Державної кримінально-виконавчої служби України та підрозділи детективів і внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України. У цих органах працюють слідчі, які безпосередньо здійснюють досудове розслідування — починають його, проводять слідчі, розшукові та негласні розшукові дії, повідомляють про підозру, за результатами розслідування складають обвинувальний акт тощо.

За проведенням досудового розслідування здійснює нагляд прокурор, який має право давати доручення органам досудового розслідування, скасовувати їхні рішення та приймати процесуальні рішення. Прокурор здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, а в подальшому саме прокурор представляє державу в судовому процесі, підтримуючи обвинувачення, може подавати апеляційну та касаційну скарги.

3. Сторона захисту

До сторони захисту належать підозрюваний, обвинувачений та захисник. Право на захист гарантовано Конституцією України, порушення цього права є підставою для скасування вироку.

Особа, якій у встановленому законом порядку повідомлено про підозру у вчиненні злочину або підготовлено таку підозру й не вручено через невстановлення місцезнаходження особи, є підозрюваним. Коли ж досудове розслідування завершено й до суду передано обвинувальний акт, ця особа стає обвинуваченим.

Підозрюваному (обвинуваченому) гарантовані права, що мають забезпечити право на захист. Він має право знати, у вчиненні якого кримінального правопору-

шення його підозрюють, обвинувачують; збирати й подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; брати участь у проведенні процесуальних дій; оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді. Важливо зауважити, що давати свідчення, пояснення з приводу підозри проти нього, обвинувачення проти нього — це право, а не обов'язок підозрюваного, він може відмовитися їх давати.

Водночас підозрюваний (обвинувачений) зобов'язаний прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості прибути за викликом у призначений строк — заздалегідь повідомити їх про це; виконувати законні вимоги і розпорядження слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Після завершення судового розгляду обвинувачений, залежно від вироку, стає *виправданим* (якщо суд виголосив виправдувальний вирок) або *засудженим* (якщо набрав законної сили обвинувальний вирок суду).

Ще одним важливим правом є право на першу вимогу мати захисника й побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту — мати такі побачення без обмеження їхньої кількості й тривалості. При цьому гарантоване право на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави, зокрема у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату.

Захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого в кримінальному провадженні, має право здійснювати захисник-адвокат. Ним може бути лише адвокат, відомості про якого внесено до Єдиного реєстру адвокатів України. Захисник має право брати участь у всіх слідчих діях за участі свого підзахисного, на конфіденційні побачення з ним без обмеження їхньої кількості та тривалості. Захисник без згоди підозрюваного (обвинуваченого) не має права розголошувати відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю в кримінальному провадженні. Захисника обирає сам підзахисний або ж за його згодою — його законний представник, інші особи. В окремих випадках участь захисника є обов'язковою: навіть якщо підозрюваний (обвинувачений) не бажає його мати, слідчий, прокурор повинні забезпечити участь захисника. Обов'язковою є його участь у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів, якщо у вчиненні кримінального правопорушення підозрюють або обвинувачують неповнолітніх осіб, осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права; особи, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження, і в деяких інших випадках.

- *Висловте думку, чому саме в цих випадках закон передбачає обов'язкове залучення захисника.*

4. Інші учасники провадження

Учасником провадження є потерпілий.

Потерпілий — фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди.

Потерпілий має чимало прав. Він може подавати докази, заявляти відводи та клопотання, давати пояснення, свідчення або відмовитися їх давати, оскаржувати

ти рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг. Потерпілий має право ознайомлюватися з матеріалами, які безпосередньо стосуються скоєного щодо нього кримінального правопорушення, відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Під час судового провадження потерпілий має право брати в ньому участь, висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також оскаржувати судові рішення.

Юридичну особу, яка визнана потерпілим, може представляти її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

Велику роль у провадженні відіграють свідки.

Свідки – це особи, яким відома чи може бути відома будь-яка інформація, що стосується справи, які мають бути допитані в процесі провадження.

Свідок зобов'язаний дати правдиві свідчення. За відмову від свідчень або давання завідомо неправдивих свідчень за законом передбачено кримінальну відповідальність. Варто зазначити, що окремі категорії осіб мають так званий «імунітет», не можуть бути допитані.

Категорія особи	Відомості, щодо яких не можуть бути допитані
Захисник, представник учасника процесу	про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника
Адвокати	про відомості, які становлять адвокатську таємницю
Нотаріуси	про відомості, які становлять нотаріальну таємницю
Медичні працівники	про відомості, які становлять лікарську таємницю
Священнослужителі	про відомості, одержані ними на сповіді віруючих
Журналісти	про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації
Судді та присяжні	про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали

Кримінальні злочини в багатьох випадках завдають матеріальну шкоду. Саме тому серед учасників провадження – цивільний відповідач (той, від кого вимагають відшкодування) і цивільний позивач (той, кому завдано матеріальну шкоду й хто вимагає відшкодування).

Крім цього, у кримінальному провадженні беруть участь і інші особи.

Заявник	фізична або юридична особа, яка звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади й не є потерпілим
Цивільний відповідач	особа, яка несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння
Цивільний позивач	особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнову та/або моральну шкоду
Перекладач	у разі необхідності в кримінальному провадженні перекладу пояснень, свідчень або документів сторони кримінального провадження, якщо учасники провадження не володіють мовою, якою воно здійснюється
Експерт	особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями та якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження й стосуються сфери її знань
Спеціаліст	особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації або допомогу, зокрема фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо
Секретар судового засідання	здійснює судові виклики й повідомлення; перевіряє наявність і з'ясовує причини відсутності осіб, яких було викликано до суду, і доповідає про це головному; забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами; веде журнал судового засідання; оформляє матеріали кримінального провадження в суді; виконує інші доручення головного в судовому засіданні

Кримінальне провадження, свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений.

1. Поясніть поняття «кримінальне провадження», «свідок», «потерпілий», «підозрюваний», «обвинувачений».
2. Назвіть загальні засади кримінального провадження та поясніть їх.
3. Порівняйте статус, права й обов'язки учасників кримінального процесу.
- 4* Висловте думку щодо надання окремим категоріям свідків права відмовитися від свідчень з окремих питань, передбаченого Кримінальним процесуальним кодексом. Висловте думку, чи відповідає таке право загальним принципам права.
5. У повідомленнях засобів масової інформації знайдіть опис кримінального провадження та визначте його учасників, про яких ідеться в повідомленні.

§ 23. Досудове розслідування. Судове провадження

1. Поняття «досудове розслідування»

Першими органами, які розпочинають розслідування щодо вчиненого злочину, є органи, які здійснюють дізнання та досудове слідство. При цьому Кримінальний процесуальний кодекс передбачає, що досудове розслідування злочинів

здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків — у формі дізнання, однак поки що Кримінальний кодекс не передбачає поняття «кримінальний проступок».

У разі отримання заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, слідчий або прокурор зобов'язані протягом 24 годин внести відомості про це до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) і розпочати розслідування. Право проводити досудове розслідування, залежно від скоєного злочину, мають слідчі органів Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, органів, що здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства, органів державного бюро розслідувань України, органів Державної кримінально-виконавчої служби України, детективи Національного антикорупційного бюро України.

Якщо особу затримано на місці скоєння кримінального правопорушення чи безпосередньо після його скоєння, а також за наявності достатніх доказів для підозри особи у скоєнні кримінального правопорушення, їй оголошують про підозру й обов'язково роз'яснюють її права. Також про підозру обов'язково мають повідомити в тому випадку, коли до особи застосовують один із запобіжних заходів, про які йтиметься нижче.

2. Запобіжні заходи

Досить часто підозрюваний (обвинувачений) не лише не сприяє встановленню істини в справі, а й заважає розслідуванню — намагається вплинути на свідків, потерпілих, знищити докази. Іноді й сам підозрюваний (обвинувачений) намагається зникнути. Для того щоб запобігти цьому, закон передбачає можливість застосування щодо підозрюваного (обвинуваченого) запобіжних заходів.

Запобіжні заходи можуть застосовуватися стосовно тих, хто притягається до кримінальної відповідальності у випадку, коли наявні достатні підстави вважати, що ця особа дійсно заважатиме слідству, або намагатиметься ухилитися від дізнання, слідства чи суду, або продовжуватиме злочинну діяльність.

Запобіжними заходами є особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт, утримання під вартою. Обираючи один з них, обов'язково враховують тяжкість злочину, у скоєнні якого підозрюють (обвинувачують) особу, її вік, стан здоров'я, сімейний та матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують.

При застосуванні **особистого зобов'язання** підозрюваному (обвинуваченому) письмово повідомляють про його обов'язки, які він має виконувати, і попереджають, що в разі порушення зобов'язання запобіжний захід може бути замінено більш жорстким.

Закон передбачає можливість запобіжного заходу у формі **особистої поруки**. Сутність її полягає в тому, що особи, які заслуговують на довіру, звертаються із заявою про те, що вони поручаються за виконання підозрюваним (обвинуваченим) його обов'язків і зобов'язуються забезпечити його з'явлення до органів досудового розслідування чи суду за першим викликом. Важливо зазначити, що порука може бути відкликана в будь-який час, у цьому разі вирішується питання про застосування іншого запобіжного заходу.

Домашній арешт полягає в забороні підозрюваному (обвинуваченому) залишати житло цілодобово або в певний період доби. Цей захід може бути застосовано лише до особи, яка підозрюється (обвинувачується) у скоєнні злочину, за який законом передбачено покарання — позбавлення волі. Строк дії ухвали слідчого судді про тримання особи під домашнім арештом не може перевищувати двох місяців, а загалом протягом досудового розслідування не може перевищувати шести місяців.

Закон передбачає можливість застосування запобіжного заходу **застави**. Вона полягає в тому, що підозрюваний (обвинувачуваний) або інші особи перераховують на спеціальний рахунок певну грошову суму, яка не повертається в разі невиконання підозрюваним (обвинуваченим) його обов'язків. Сума застави встановлюється органом, який застосував запобіжний захід з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного (обвинуваченого) та інших обставин.

Винятковим запобіжним заходом є **утримання під вартою**. Він застосовується лише тоді, коли інших запобіжних заходів недостатньо. Строк постанови про утримання під вартою не може перевищувати **шістдесяті днів**. У разі необхідності цей строк може бути продовжений судом на такий самий термін, однак загальний строк утримання під вартою підозрюваного (обвинуваченого) під час досудового розслідування не повинен перевищувати **шести місяців** у кримінальному провадженні щодо злочинів невеликої або середньої тяжкості та **дванадцяти місяців** — у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів.

3. Затримання особи

Як ви вже знаєте, запобіжні заходи можуть застосовуватися лише за рішенням слідчого судді. Але уявімо, що поліцейські, прибувши на виклик, застали злодіїв прямо в магазині чи банку або ж потерпілий вказав на того, хто його побив. Якщо підозрюваного відпустити, його навряд чи вдасться швидко затримати знову. Тому передбачено, що в разі, коли особу застали під час скоєння злочину або замаху на його скоєння, якщо безпосередньо після скоєння злочину очевидець, у тому числі потерпілий, чи очевидні ознаки на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно скоїла злочин, він може бути затриманий на строк не більше ніж 72 години протягом яких суд повинен прийняти рішення про подання застосування запобіжних заходів.

Затриманого відразу ознайомлюють з його правами, зокрема й з правом на захист, забезпечують можливість зустрічі з адвокатом, про затримання особи має бути повідомлено її родичам.

4. Судовий розгляд

Після завершення досудового розслідування здійснюється судовий розгляд.

- *Пригадайте, який склад суду передбачено при слуханні різних справ.*

Після відкриття засідання й оголошення головуючим провадження, яке розглядається, секретар повідомляє про з'явлення учасників, а також про фіксацію

ходу засідання за допомогою технічних засобів. Після цього оголошують склад суду, прізвища інших учасників процесу, учасникам процесу за необхідності пояснюють їхні права й обов'язки, із залу виводять свідків, які не були допитані.

Судовий розгляд розпочинається з оголошення прокурором **обвинувального акта**, який є підсумком досудового розслідування.

Варто зазначити, що за загальним правилом суд має повністю дослідити наявні докази — вислухати свідків, а також потерпілих, обвинувачених (якщо вони бажають давати свідчення). Спочатку розглядають докази, подані стороною обвинувачення, потім стороною захисту. Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оскаржуються, однак у будь-якому випадку, якщо обвинувачений бажає дати свідчення, його мають допитати.

Після завершення вивчення доказів суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин і перевірки їх доказами й переходить до **судових дебатів**. Під час дебатів мають право виступити прокурор, захисник, потерпілий, обвинувачений, їхні представники. При цьому час виступу в дебатах не може бути обмежений, крім випадку, коли після зауваження учасник дебатів повторно виходить за межі кримінального провадження, яке розглядається.

Після завершення дебатів обвинуваченому надається **останнє слово**. Суд не має права обмежувати час на виголошення останнього слова, обвинуваченому не можна ставити ніяких запитань, а якщо він під час свого останнього слова повідомить про нові обставини, які треба дослідити, суд поновлює вивчення обставин, після цього проводить нові судові дебати й знову надає останнє слово. Після останнього слова обвинуваченого суд виходить до нарадчої кімнати для ухвалення вироку.

Суд ухвалює вирок у спеціальній нарадчій кімнаті, де можуть бути присутніми лише судді, які беруть участь у судовому розгляді та ухвалюють рішення, судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення вироку в нарадчій кімнаті. Завершивши ухвалення рішення, суд повертається до зали засідань і виголошує вирок.

5. Особливості провадження за участі присяжних

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає, що обвинувачений у скоєнні злочину, за який передбачено покарання довічне позбавлення волі, має право подати клопотання про розгляд кримінального провадження стосовно нього судом присяжних. У разі отримання такого клопотання до суду викликають сім осіб зі списку присяжних, з яких під час засідання обирають трьох основних і двох запасних присяжних, які беруть участь у розгляді справи.

Троє присяжних разом із суддями беруть участь у вивченні доказів, мають право ставити запитання учасникам розгляду, а потім разом з двома суддями, які також належать до складу суду, ідуть до нарадчої кімнати. Усі рішення в ній, зокрема щодо наявності складу злочину, доведення вини обвинуваченого, міри покарання тощо, приймаються більшістю голосів членів суду. Ніхто зі складу суду не має права утриматися при прийнятті рішень, крім вирішення питання

про міру покарання, коли має право утриматися член суду, який голосував за виправдання обвинуваченого.

Досудове розслідування, запобіжні заходи, особисте зобов'язання, застава, домашній арешт, судові дебати, останнє слово обвинуваченого.

1. Поясніть поняття «досудове розслідування», «запобіжні заходи», «особисте зобов'язання», «застава», «домашній арешт», «судові дебати», «останнє слово обвинуваченого».
2. Порівняйте різні види запобіжних заходів.
3. Який порядок застосування запобіжних заходів установлено законом?
- 4*. Висловіть думку щодо доцільності та необхідності застосування різних запобіжних заходів щодо різних категорій осіб.
- 5*. У деяких державах світу найбільш широко застосовують застава. Як ви вважаєте, чи доцільно розширювати застосування цього заходу в нашій державі?
- 6*. Висловіть думку щодо доцільності запровадження нових запобіжних заходів. Які б нові запобіжні заходи ви запропонували?
7. Визначте стадії судового розгляду.
8. Визначте, які особливості має судовий розгляд за участі присяжних.
9. Назвіть переваги та недоліки судового розгляду за участі присяжних.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Захист підозрюваного, обвинуваченого, підсудного

Забезпечення права на захист є одним з важливих конституційних принципів, який має бути дотриманий на всіх стадіях кримінального провадження. Визначте, чи є в запропонованих ситуаціях порушення права на захист.

1. Громадяни П. і Ц. здійснили грабіж. Під час досудового слідства вони давали суперечливі свідчення щодо участі у скоєнні злочину. У суді захист обох підсудних був доручений адвокату С., який, ознайомившись з матеріалами кримінального провадження, від захисту П. відмовився, пояснивши це тим, що не може здійснювати його захист через наявність у свідченнях підсудних суттєвих розбіжностей.
2. Громадянин Л., відданий до суду за умисне вбивство, у судовому засіданні відмовився від захисника М., заявивши при цьому, що він не винен і може сам здійснити свій захист. Суд клопотання підсудного задовольнив і розглянув справу за відсутності захисника, засудивши Л. до довічного позбавлення волі.
3. На допиті Н. як підозрюваного був присутній його адвокат. Коли слідчий запитав, які стосунки були в Н. з потерпілим, той почав радитися пошепки з адвокатом. Слідчий, який не чув, про що вони говорять, наполягав, щоб вони говорили голосно. Н. та його адвокат подали клопотання про надання їм можливості поспілкуватися віч-на-віч. Слідчий щодо задоволення цього клопотання відмовив.
4. Зімітуйте в класі проведення допиту підозрюваного, обвинуваченого (зокрема, неповнолітнього), а також фрагмент судового засідання, забезпечивши дотримання вимог щодо захисту підозрюваного, обвинуваченого та підсудного.

Тема 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

§ 24. Цивільне право та цивільні правовідносини

1. Предмет і метод цивільного права

Важко знайти людину, яка б кожного дня не користувалася своєю власністю, послугами транспорту чи їдальні, не відвідувала магазин. У всіх цих випадках людина має справу з нормами цивільного права.

Цивільне право — це галузь права, яка регулює майнові й особисті немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників цих відносин.

Кожна галузь права має свої, чітко визначені предмет і метод правового регулювання.

Предметом цивільного права є особисті немайнові та майнові відносини. При цьому особливість особистих немайнових відносин полягає в тому, що норми цивільного права здебільшого лише визнають особисті немайнові права, які за своєю суттю є природними.

- *Пригадайте, які права належать до природних прав людини.*

Крім того, особисті немайнові права людини є складовою цивільної правоздатності фізичної особи.

Що стосується майнових відносин, то не всі вони регулюються цивільним правом. Предметом цивільного права є лише ті з них, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності учасників відносин. Тобто якщо одна зі сторін відносин займає підпорядковане становище (як, наприклад, у відносинах платника податків з державою), коли волевиявлення обох сторін не обов'язкове (як при накладенні штрафу), ці відносини не є предметом цивільного права.

Основний метод цивільного права визначений належністю цієї галузі до приватного права.

- *Пригадайте, що є характерним для галузей приватного права.*

Зважаючи на те, що учасники правовідносин самостійні та рівні у відносинах, вони мають майнову самостійність, можливість діяти на власний розсуд. Провідним методом правового регулювання в цивільному праві є **диспозитивний метод** регулювання суспільних відносин: сторони можуть самостійно визначати свої права й обов'язки, порядок своїх дій (однак у межах, визначених законом). Сторони самі визначають, укласти їм договір чи ні, узгоджують умови договору тощо. Саме про диспозитивний метод регулювання іноді говорять: дозволено все, що не заборонено законом.

2. Джерела цивільного права

Головне джерело цивільного права — це **Цивільний кодекс України**. Він є найбільшим за обсягом кодексом нашої держави. Складається з шести книг, 1308 (!) статей, охоплює надзвичайно широке коло правовідносин — власність та її захист, різноманітні угоди, захист прав авторів різних творів, спадкове право тощо. Однак навіть такий великий акт не в змозі врегулювати всі цивільно-правові відносини. Тому джерелами цивільного права є також Закони України «Про застапу», «Про авторське право та суміжні права» та ін., деякі положення цивільного права містять нормативні акти, прийняті Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Національним банком України тощо.

Крім того, у цивільному праві застосовуються джерела права та способи регулювання, які можуть існувати лише в приватному праві.

- *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України та визначте, як (крім зазначених вище нормативних актів) можуть регулюватися цивільні правовідносини.*

3 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 7. Звичай

1. Цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту.

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі.

2. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

Стаття 8. Аналогія

1. Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

2. У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

3. Цивільні правовідносини

Цивільні правовідносини мають певні особливості, які визначені їхньою природою.

Передусім, як уже зазначалося, їхніми учасниками є автономні, незалежні одна від одної особи. Ці особи у відносинах є рівними, вони не підпорядковуються одна одній. У відносинах між ними немає елементів влади.

Друга особливість цивільних правовідносин — можливість кожного учасника цивільних правовідносин здійснювати свої права на власний розсуд, самостійно обираючи шлях своїх дій.

Третьюю особливістю є способи їхнього захисту. Для цього використовуються переважно майнові засоби захисту, які мають здебільшого компенсаційний характер.

Як і в будь-яких правовідносинах, їхніми елементами є суб'єкти правовідносин, їхні об'єкти, а також суб'єктивні права й обов'язки учасників. Учасниками цивільних правовідносин є фізичні та юридичні особи.

Важливо зазначити, що учасниками цивільних правовідносин можуть також бути держава в цілому, Автономна Республіка Крим, територіальні громади міст і сіл. Зрозуміло, що від імені юридичних осіб виступають їхні уповноважені представники. У багатьох випадках учасників цивільних правовідносин називають *боржником* і *кредитором*.

Цивільні правовідносини так само, як і будь-які інші, виникають унаслідок певних юридичних фактів — дій чи подій. Найпоширенішою юридичною дією, яка породжує цивільно-правові відносини, є різноманітні правочини, зокрема *укладення договорів*. Особливе місце серед юридичних фактів, які породжують цивільно-правові відносини, належить актам органів державної влади України, органів місцевого самоврядування, а інколи й судів.

Юридичні дії поділяють на *акти* та *вчинки* (див. табл. на форзаці 1). Також іноді виокремлюють такий вид юридичних фактів, як *юридичні стани*. Ці факти існують тривалий час і безперервно або періодично породжують правові наслідки. До таких станів, зокрема, належать вік особи (який визначає рівень дієздатності), наявність власності тощо.

4. Об'єкти цивільних правовідносин

Об'єктами цивільних правовідносин можуть бути речі, зокрема гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага.

При цьому речі, залежно від їхніх особливостей, поділяють на декілька видів — рухомі та нерухомі, подільні й неподільні, споживні та неспоживні, визначені індивідуальними й родовими ознаками.

До *нерухомих* речей належать земельні ділянки, будинки, інші споруди. *Рухомими* є речі, які можна вільно переміщувати в просторі. Речі, які можна поділити без втрати їхніх споживчих цінностей (наприклад, продукти харчування, крупи, бензин тощо), називають *подільними*, а от автомобіль, фотоапарат, телефон є *неподільними*. Так само цукор, борошно, пляшка води є *споживними* (адже їх можна використати лише один раз) і водночас вони мають родові ознаки, адже кожна окрема пачка цукру чи пляшка води не має індивідуальних ознак. А от комп'ютер,

квартира є *неспоживними*: вони використовуються протягом тривалого часу, а не один раз, мають індивідуально визначені ознаки.

Цивільне право, цивільні правовідносини, речі.

1. Поясніть поняття «цивільне право», «цивільні правовідносини».
2. Які відносини регулює цивільне право?
3. Які особливості цивільно-правових відносин вам відомі?
4. У засобах масової інформації, мережі Інтернет знайдіть приклади використання звичаю для регулювання цивільних правовідносин.
- 5*. Висловте свою думку щодо доцільності використання звичаю та аналогії для регулювання цивільних правовідносин.
- 6*. Визначте, у яких з поданих випадків діятимуть норми цивільного права.
  - а) Згідно з вироком суду, конфісковано майно особи, яка вчинила корисливий злочин;
  - б) громадянин придбав у приватному магазині телевізор;
  - в) територіальна громада Києва на аукціоні продала будинок у центрі міста приватній фірмі;
  - г) громадянин К. сплатив податок за свій автомобіль;
  - г') після смерті громадянки П. її будинок, відповідно до заповіту, було передано дитячому будинку.
7. Наведіть приклади різних видів речей.

Тема 2

СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

§ 25. Суб'єкти цивільних правовідносин

- Пригадайте, які види суб'єктів можуть брати участь у правовідносинах.

У цивільних правовідносинах, як і в будь-яких інших, можуть брати участь фізичні та юридичні особи. Кожен з цих видів осіб має певні особливості статусу, існують особливості й обмеження в здійсненні ними цивільних правовідносин.

1. Фізичні особи

Фізичною особою є будь-яка людина. Фізична особа в цивільних правовідносинах бере участь під своїм іменем (прізвище, ім'я та по батькові). Ім'я надається особі від народження, але закон передбачає можливість зміни імені фізичної особи після досягнення нею 16-річного віку.

Важливе значення для участі в цивільно-правових відносинах мають цивільна правоздатність і дієздатність. Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність разом становлять правосуб'єктність особи.

Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права й обов'язки.

Нею володіють усі фізичні особи протягом усього життя — від народження й до смерті. В окремих випадках законодавство передбачає захист інтересів навіть зачатой, але ще не народженої дитини (наприклад, коли йдеться про спадкування). Правоздатність не вимагає від особи ніяких дій, людина може користуватися нею пасивно.

Кожна фізична особа має всі особисті немайнові права, установлені Конституцією України та Цивільним кодексом України, й обов'язки як учасник цивільних відносин.

Зазначимо, що закон виключає можливість обмеження правоздатності підзаконними нормативними актами, а також визначає, що будь-який правочин, здійснений особою, який обмежує її правоздатність, є нікчемним. Так, якщо особа за будь-яких обставин — під впливом насильства, обману, шантажу тощо — підпише зобов'язання або будь-яким іншим способом обмежить свою правоздатність, то її зобов'язання буде недійсним з моменту підписання.

2. Цивільна дієздатність фізичної особи

Цивільна дієздатність фізичної особи — це здатність особи своїми діями набувати цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їхнього невиконання.

Отже, дієздатність вимагає від особи цілеспрямованих дій — підписання документів, узяття на себе відповідальності.

Закон передбачає певні рівні цивільної дієздатності особи, її поступове зростання.

Рівні цивільної дієздатності фізичної особи

Рівень дієздатності	Вік	Дії, які особа може здійснювати самостійно	Інші права	Відповідальність за завдану шкоду (цивільно-правова відповідальність)
Часткова	до 14 років	тільки дрібні побутові правочини	усі інші угоди від імені дитини укладають батьки або особи, які їх замінюють	відповідальність несуть батьки
Неповна	14–18 років	дрібні побутові правочини; розпоряджатися власною заробітною платою, стипендією, іншими доходами; відкривати банківський рахунок і розпоряджатися коштами з нього, які внесені нею особисто, а внесеними іншими особами — за згодою батьків	мають право укласти будь-які угоди за згодою батьків або осіб, які їх замінюють	відповідальність несуть самостійно, у разі відсутності достатніх коштів — відповідають батьки

Повна	з 18 років або достроково у випадках, передбачених законом	будь-які дії		відповідальність несуть самостійно

Цивільний кодекс України передбачає випадки, коли повна цивільна дієздатність настає раніше від настання повноліття. Так, повну цивільну дієздатність отримує особа, якщо до настання 18 років вона укладає шлюб. Також повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, якщо її реєструють батьком чи матір'ю дитини, якщо вона уклала трудовий договір або бажає розпочати займатися підприємницькою діяльністю.

В останніх двох випадках, якщо батьки дитини заперечують проти надання їй повної цивільної дієздатності, дитина може звернутися до суду, який і приймає рішення, зважаючи на інтереси дитини.

Цивільну дієздатність має та фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, тому закон передбачає можливість у певних випадках обмеження цивільної дієздатності особи або навіть визнання її недієздатною.

- *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України та визначте, у яких випадках може бути прийняте таке рішення та які правові наслідки це матиме.*

3 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 36. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи

1. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.
2. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо й тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (...).
4. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Стаття 37. Правові наслідки обмеження цивільної дієздатності фізичної особи

1. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, установлюється піклування.
2. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини.
3. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

4. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджання ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

5. Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Стаття 39. Визнання фізичної особи недієздатною

1. Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Стаття 40. Момент визнання фізичної особи недієздатною

1. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

2. Якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною (...).

Стаття 41. Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною

1. Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка.

2. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-який правочин.

3. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун.

4. Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, несе її опікун (...).

Закон передбачає, що в разі одужання чи суттєвого поліпшення стану психічного здоров'я особи, припинення зловживання алкоголем чи наркотиками суд має право поновити її дієздатність або зняти обмеження дієздатності.

3. Визнання особи безвісно відсутньою чи померлою

На жаль, у житті трапляються випадки, коли людина, пішовши з дому чи з роботи, зникає. Рідним, знайомим чи друзям нічого не відомо про те, де вона знаходиться, чим займається, чи вона жива.

- *Які проблеми, на вашу думку, можуть виникнути в цій ситуації?*

У житті осіб, які пов'язані зі зниклою чи померлою людиною, може виникнути безліч проблем. Діти такої особи залишаються без засобів до існування, які раніше вона надавала, не можуть отримати пенсію, неможливо вирішити проблеми користування та розпорядження майном, що їй належало.

Саме тому закон передбачив порядок визнання осіб безвісно відсутніми або зниклими. **Безвісно відсутньою** визнають особу, коли протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про те, де вона знаходиться. Рішення про це приймає суд. На підставі цього рішення нотаріус встановлює опіку над майном цієї особи. Опікун за рахунок майна безвісно відсутньої особи розраховується з її боргами, надає кошти для забезпечення існування осіб, яких відсутня особа зобов'язана була утримувати.

Якщо ж немає відомостей про місце перебування фізичної особи протягом більш тривалого строку або є підстави вважати людину загиблою від конкретного нещасного випадку, суд може оголосити особу померлою.

Обставини зникнення (відсутності) людини	Строк, який має пройти для прийняття рішення про визнання людини померлою
За загальним правилом.	3 роки відсутності відомостей про місце перебування особи.
Людина пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку.	6 місяців відсутності відомостей про місце перебування особи.
Є підстави вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру.	1 місяць після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної для розслідування надзвичайних ситуацій.
Особа пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями.	2 роки від дня завершення воєнних дій. З врахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою до закінчення цього строку, але не раніше закінчення шести місяців.

Якщо особа оголошена померлою, то, з правової точки зору, настають ті ж самі наслідки, що й у разі реальної смерті особи. Спадкоємці мають право на спадщину, неповнолітнім дітям та іншим особам, яких утримувала особа, котра визнана померлою, призначається пенсія. Однак спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права протягом 5 років продавати, дарувати або в інший спосіб відчужувати отримане ними нерухоме майно.

Іноді виникає ситуація, коли особа, оголошена померлою, раптом повертається. У цьому випадку суд, який приймав рішення про оголошення особи померлою, скасовує своє рішення. Незалежно від часу своєї появи така особа має право вимагати повернення свого майна, яке збереглося та безоплатно перейшло до інших осіб після оголошення особи померлою, за винятком грошей та цінних паперів на пред'явника. Якщо ж майно було отримане за плату (наприклад, куплено), особа зобов'язана повернути його, якщо буде встановлено, що на момент набуття цього майна вона знала, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива.

4. Поняття та ознаки юридичної особи

У цивільно-правових відносинах разом з фізичними беруть участь юридичні особи.

Юридична особа — це організація, створена й зареєстрована в установленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести цивільні обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

Юридична особа завжди виступає як єдине ціле, має чітку організаційну структуру. Тому ознакою юридичної особи є її *організаційна єдність*. Юридична особа набуває свого статусу лише внаслідок визнання її державними органами реєстрації в установленому порядку. Отже, другою ознакою юридичної особи є публічний *характер її виникнення та припинення*. Для юридичної особи характерна також наявність у неї певного відокремленого майна. Юридична особа, як правило, бере участь у цивільних правовідносинах, при цьому вона *виступає в цивільному обороті від свого імені*. Однак, беручи самостійну участь у цивільних правовідносинах, юридична особа одночасно несе самостійну відповідальність за своїми зобов'язаннями.

Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді. Цивільний кодекс України визначив, що юридична особа здатна мати такі ж цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині.

- *Висловте свою думку щодо того, які саме права можуть належати лише фізичним особам.*

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення та припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Юридична особа має й дієздатність, однак цивільних прав та обов'язків вона набуває й здійснює їх через свої органи або представників. Юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями належним їй майном.

5. Види юридичних осіб

В Україні передбачено існування багатьох видів юридичних осіб.

Залежно від способу їхньої діяльності юридичні особи можуть бути юридичними особами публічного права або юридичними особами приватного права. **Юридичні особи публічного права** створюються шляхом видання актів Президента України, органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування. Це різноманітні органи управління (міністерства, департаменти, служби), інші державні установи (зокрема, школи, лікарні, театри, музеї) і підприємства. **Юридичні особи приватного права** створюються за бажанням їхніх засновників. Вони складають установчі документи — статут, положення, установчий договір, надають новій юридичній особі майно та визначають її призначення. Важливо зазначити, що юридичні особи як публічного, так і приватного права мають рівні права в цивільних правовідносинах. Окремі обмеження можуть бути встановлені законом.

За основною метою діяльності юридичні особи поділяють на підприємницькі та непідприємницькі. Основною метою діяльності **підприємницьких юридичних осіб** є отримання прибутку та його подальший розподіл між учасниками. Підприємницькі юридичні особи створюються у формі господарських товариств або виробничих кооперативів. На відміну від них, **непідприємницькі юридичні особи** не мають на меті одержання прибутку, а створюються для досягнення інших суспільно важливих цілей. Ними є, зокрема, громадські організації, споживчі кооперативи тощо.

За формою власності юридичні особи поділяються на **державні, комунальні, приватні та змішані**.

Можливий поділ юридичних осіб за джерелом їхнього фінансування на **госпрозрахункові**, які отримують кошти від своєї діяльності, повністю забезпечуючи своє існування, і **бюджетні**, що отримують кошти на існування з державного бюджету. Наприклад, держава фінансує навчальні заклади, метою яких є не отримання прибутків, а забезпечення реалізації права громадян на освіту.

Ще один можливий критерій поділу — кількість осіб, які належать до складу юридичних осіб. Так, у створенні громадських організацій, партій тощо обов'язково беруть участь декілька осіб. Такі юридичні особи є **об'єднаннями осіб**. Однак, наприклад, акціонерне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю може створити й одна особа. У цьому випадку їх називають **унітарними**.

Деякі юридичні особи є власниками свого майна. Такими є майже всі приватні юридичні особи. Однак разом з ними існують юридичні особи, які отримують майно не у власність, а для користування чи на іншій підставі. Саме таким є майно майже всіх державних і комунальних юридичних осіб, юридичних осіб публічного права.

За організаційно-правовими формами юридичні особи поділяють на **товариства**, тобто організації, створені шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві, або однією особою (якщо це не заборонено законом), та **установи**, тобто організації, створені однією або декількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (відокремлення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

На рівних правах з іншими суб'єктами в цивільно-правових відносинах бере участь держава. Вона має право створювати різноманітні юридичні особи. Держава набуває цивільні права й обов'язки через органи державної влади та представників, які мають відповідні повноваження.

6. Порядок створення юридичних осіб

Закон чітко визначає порядок створення юридичних осіб. Розрізняють розпорядчий, нормативно-явочний (реєстраційний), дозвільний та договірний способи створення юридичних осіб. Перший з них — **розпорядчий** — використовується переважно при створенні юридичних осіб публічного права. **Нормативно-явочний (реєстраційний)** передбачає, що особи-засновники чи засновник приймають рішення про заснування юридичної особи та повідомляють про це (шляхом подання визначених законом документів) відповідні державні органи. Іноді виокремлюють **дозвільний** спосіб створення юридичних осіб, коли засновникам необхідно отримати дозвіл державних органів на діяльність створеної особи (наприклад, при створенні банку чи страхової компанії).

Дії, які повинні зробити засновники юридичної особи, суттєво відрізняються залежно від її виду, організаційно-правової форми тощо. Як правило, до них належать розробка установчих документів (статуту, установчого договору тощо), проведення в разі необхідності установчих зборів, подання документів на державну реєстрацію.

Державна реєстрація завершує процес створення юридичної особи, саме після цього юридична особа починає існувати юридично. Відомості про юридичну особу вносяться до Єдиного державного реєстру.

Установчим документом товариства є затверджений статут або **засновницький договір** між учасниками. Установа створюється на підставі установчого акта, складеного засновником (засновниками).

Закон визначає вимоги до засновницьких документів. Так, у статуті товариства вказуються найменування юридичної особи, органи управління товариством, їхня компетенція, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до товариства та виходу з нього. У засновницькому договорі товариства визначаються зобов'язання учасників створити товариство, порядок їхньої спільної діяльності щодо його створення, умови передання товариству майна учасників. В установчому акті установи вказується її мета, визначаються майно, яке передається установі, необхідне для досягнення цієї мети, структура управління установою.

7. Припинення юридичної особи

Іноді юридичні особи з різних причин припиняють своє існування. Закон передбачає декілька варіантів припинення юридичної особи. Якщо при припиненні юридичної особи її права й обов'язки не передають іншій особі в порядку правонаступництва, ідеться про **ліквідацію**.

Однак значно частіше юридичні особи припиняють діяльність шляхом правонаступництва. У цьому випадку при припиненні діяльності юридичної особи виникає одна чи декілька нових юридичних осіб. Це може відбутися шляхом злиття, поділу, відокремлення, приєднання та перетворення. При **злитті** дві або більше існуючих юридичних осіб припиняють свою діяльність, а на їхній основі створюється нова, до якої переходять усі права й обов'язки попередників. При **поділі**, навпаки, на базі однієї існуючої юридичної особи виникає декілька юридичних осіб, майно ділиться між новоствореними юридичними особами, до них переходять також права й обов'язки юридичної особи, яка ліквідується.

Іноді юридична особа припиняє свою діяльність шляхом **перетворення**, коли змінюється її організаційно-правова форма, наприклад з акціонерного товариства утворюється товариство з обмеженою відповідальністю (про ці форми ви дізнаєтеся пізніше). У цьому випадку нова юридична особа «успадковує» усі права й обов'язки попередньої структури.

При **приєднанні** до існуючої юридичної особи приєднується інша — одна чи декілька. При цьому до нової юридичної особи переходять права всіх юридичних осіб, які існували.

Фізична особа, юридична особа, цивільна дієздатність, цивільна правоздатність.

1. Поясніть поняття «фізична особа», «юридична особа», «цивільна дієздатність», «цивільна правоздатність».
2. У яких випадках дієздатність особи може бути обмеженою, у яких — вона може бути визнана недієздатною?
3. Як змінюється рівень дієздатності особи залежно від її віку?
4. Визначте рівні дієздатності, установлені цивільним законодавством.
5. Який порядок створення юридичних осіб?
6. Якими способами може бути припинено існування юридичної особи?

7. Порівняйте різні способи припинення існування юридичної особи.
- 8*: Складіть порівняльну таблицю правоздатності та дієздатності, користуючись наведеними витягами з Цивільного кодексу України.

	Правоздатність	Дієздатність
Час виникнення		
У чому полягає		
Можливість обмеження		

- 9*. Висловіть свою думку щодо доцільності поступового збільшення обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб.
10. Дізнайтеся про різні види юридичних осіб, які існують у вашому місті, селищі, селі, районі.
11. Визначте, які фізичні та юридичні особи діють у кожному з наведених випадків.
- Громадянин П. придбав у магазині «Сяйво» телевізор;
  - громадянка О. взяла в борг 1000 грн у своєї подруги;
  - суддя Верховного Суду України Р. уклав з будівельною фірмою договір про ремонт дачі;
  - директор підприємства Л., керуючи автомобілем, порушив Правила дорожнього руху та потрапив в аварію, пошкодивши два автомобілі громадян Г. і В., а також стовп електроосвітлення.

Тема 3 ПРАВОЧИНИ

§ 26. Правочин

1. Поняття та ознаки правочину

• *Пригадайте ситуації, коли вам доводилося ставати учасниками цивільно-правових відносин.*

Цивільно-правові відносини здебільшого виникають унаслідок певних дій фізичних та юридичних осіб.

Дії осіб, які спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, називають **правочином**.

Для правочину характерні певні ознаки. Передусім правочин є дією осіб, тому він обов'язково є **вольовим актом**, наслідком виявленої волі особи — волевиявлення.

По-друге, дія стає правочином лише тоді, коли її **метою є виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків**. Коли людина пише статтю чи картину, вона в багатьох випадках намагається реалізувати себе, свої здібності, але при цьому породжує також і цивільно-правові наслідки. Однак ці дії не є правочинами, адже набуття цивільно-правових прав та обов'язків не є основною та безпосередньою метою цих юридичних вчинків.

Правочин є **дією суб'єктів цивільного (або приватного) права**. Отже, учасники цих правочинів автономні одне від одного та є рівними. Їхня участь у правочині — вияв бажання, вільного рішення. Цим правочин відрізняється від

адміністративних рішень органів державної влади (наприклад, конфіскації майна, утримання податків), коли рішення органів державної влади є обов'язковими для виконання іншою стороною.

Правочин є **правомірною дією**. Дії його учасників відповідають вимогам законодавства. Це відрізняє правочин від правопорушень, які передбачають юридичну відповідальність.

2. Умови дійсності правочину

Законодавство встановлює перелік умов, за яких учинений правочин є дійсним.

Ви вже знаєте, що правочин — правомірна дія. Саме тому *першою умовою дійсності правочину* закон визнає **відповідність його змісту нормам законодавства та моральним засадам суспільства, його законність**.

Для вчинення правочину особи, які беруть у ньому участь, повинні усвідомлювати його сутність, правові й інші наслідки. Уявіть, що 5-річний хлопчик вирішив обміняти сільський будинок, який йому подарувала бабуся, на велику іграшкову машину. Чи може бути визнано таку угоду? Звичайно, ні. Отже, *другою умовою дійсності правочину* є **достатній обсяг цивільної дієздатності осіб, які його вчиняють**. Необхідний обсяг дієздатності залежатиме від змісту правочину.

Правочин є волевиявленням його учасників. Проте чи можна вважати дійсним правочин, укладений під погрозою чи внаслідок обману? Відповідь, сподіваємося, зрозуміла. Отже, *третьою умовою дійсності правочину* є **відповідність волевиявлення учасників правочину їхній дійсній волі**, учинення правочину без зовнішнього протиправного впливу.

Закон передбачає оформлення правочину у відповідній формі. Вона залежить від змісту правочину, його обсягу.

• *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України та визначте, які форми вчинення правочину передбачає законодавство та в яких випадках кожна з них має застосовуватися.*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 205. Форма правочину. Способи волевиявлення

1. Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом.
2. Правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків.
3. У випадках, установлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням.

Стаття 206. Правочини, які можуть вчинятися усно

1. Усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами в момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.
2. Юридичній особі, що сплатила за товари та послуги на підставі усного правочину з другою стороною, видається документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів (...).

Стаття 208. Правочини, які належить вчиняти в письмовій формі

1. У письмовій формі належить вчиняти:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;
- 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів непоподатковуваний мінімум доходів громадян, крім правочинів, передбачених частиною першою статті 206 цього Кодексу;
- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Стаття 209. Нотаріальне посвідчення правочину

1. Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін (...).
4. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути нотаріально посвідчений.

Отже, обов'язковою умовою дійсності правочину є **дотримання встановленої форми оформлення правочину**.

При цьому правочин є дійсним лише в тому випадку, коли він є реальним, дійсно має на меті досягнення тих наслідків, які в ньому зазначені.

3. Недійсність правочину

Установивши вимоги до правочину, який є дійсним, законодавство водночас визначило підстави для визнання правочину недійсним.

Недійсні правочини не породжують юридичних наслідків, які були ними передбачені.

Законом передбачено поділ недійсних правочинів на нікчемні та заперечні.

Нікчемним є правочин, недійсність якого встановлена законом. Він є недійсним незалежно від бажання сторін правочину, без їхнього звернення до суду з метою визнання правочину недійсним.

Однак у більшості випадків для визнання правочину недійсним необхідна активна позиція хоча б одного з учасників правочину. Він повинен звернутися до суду, який, розглянувши обставини вчинення правочину, може прийняти рішення про його недійсність. Правочин, недійсність якого прямо не визначена законом, але який може бути визнаний судом недійсним у разі, коли одна зі сторін заперечує його дійсність на підставах, визначених законом, є **заперечним** (або **оскарженим**).

Нікчемні правочини	Заперечні правочини
У разі недотримання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору чи одностороннього правочину.	Правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів).
Правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, у разі відсутності його схвалення її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном.	Правочин, який учинила фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності без згоди піклувальника.

Нікчемні правочини	Заперечні правочини
Правочин, учинений без дозволу органу опіки та піклування, якщо закон вимагає такої згоди.	Правочин юридичної особи, учинений нею без відповідного дозволу (ліцензії).
Правочин, учинений недієздатною фізичною особою.	Правочин, який учинено внаслідок помилки.
Правочин, який порушує публічний порядок, тобто спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.	Учинення правочину під впливом обману, насильства, у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною.

Необхідно зазначити, що перелік нікчемних правочинів вичерпний, а от перелік підстав, за яких правочин може бути недійсним, тобто тих, які є оскарженими, не є вичерпним. Суд має право визнати правочин недійсним і за наявності інших важливих підстав, крім тих, які вказано в Цивільному кодексі України.

Якщо правочин є недійсним або його визнано таким судом, кожна зі сторін зобов'язана повернути іншій стороні все, що вона отримала у зв'язку з учиненням правочину, або відшкодувати вартість отриманого (послуг, робіт тощо). Отже, обидві сторони повертаються до свого первинного стану, який вони мали до учинення правочину.

Відновлення стану речей, який існував до вчинення правочину, недійсного за законом або визнаного таким у судовому порядку, називають реституцією (латин. *restitutio* — повернення, відновлення).

Реституцію, за якої обидві сторони зобов'язані повернути все отримане на виконання цього правочину, називають **двосторонньою реституцією**. Нині закон не передбачає односторонньої реституції, тобто повернення отриманого лише однією стороною. Крім того, якщо недійсним правочином однієї зі сторін або третій особі було завдано збитки чи моральну шкоду, то винна сторона повинна відшкодувати їх.

В окремих випадках закон передбачає особливі наслідки правочинів, які визнано недійсними за окремими підставами. Так, якщо одна зі сторін застосувала обман, фізичний або психічний тиск на другу сторону, вона зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки в подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з учиненням цього правочину. Так само особа, яка використала тяжкі обставини, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки й моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку з учиненням цього правочину.

Правочин, нікчемний правочин, заперечний (оскаржений) правочин, реституція.

1. Поясніть поняття «правочин», «нікчемний правочин», «заперечний (оскаржений) правочин», «реституція».
2. Назвіть умови дійсності правочинів.

3. Назвіть ознаки правочину.
4. Наведіть приклади правочинів, у яких ви чи ваші родичі брали участь, або ті, свідком яких ви були.
5. У яких випадках правочин визнається недійсним?
6. Порівняйте нікчемний та заперечний (оспорюваний) правочин.
- 7*: Висловіть свою думку щодо доцільності скасування поняття «одностороння реституція».

Тема 4 ПРЕДСТАВНИЦТВО ТА ДОВІРЕНІСТЬ

§ 27. Представництво та довіреність

1. Поняття та види представництва

Батько від імені свого малолітнього 10-річного сина укладає договір купівлі для нього комп'ютера. Директор підприємства укладає договір оренди автомобіля для потреб очолюваної ним організації. В обох випадках особи діяли від імені інших, учиняючи правочини. У їхніх діях має місце представництво.

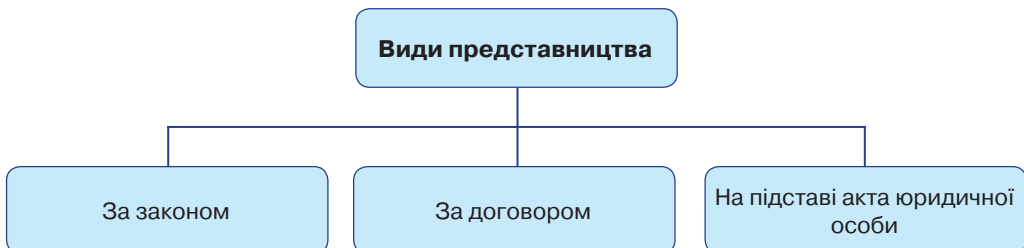

Представництво — це правовідносини, у яких одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

Правочин, який уклав представник, породжує права й обов'язки не для представника, а для тієї особи, яку він представляє. При цьому представник повинен діяти в інтересах особи, яку він представляє. З метою уникнення так званого конфлікту інтересів представнику заборонено вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, котру він також представляє.

При цьому представник не може укладати правочини особистого характеру, які за своєю сутністю може вчинити тільки сама особа. Найяскравішим прикладом такого правочину є укладання заповіту, яке може зробити лише сам спадкодавець, але в жодному разі не його представник.

Законом передбачено декілька видів представництва.

Найчастіше вам доводиться мати справу з **представництвом за законом**. Адже законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей є їхні батьки (усиновлювачі), і коли батьки від вашого імені укладають будь-яку угоду, учиняють будь-який правочин, вони виступають саме як ваші представники за

законом. Так само представниками за законом є опікуни щодо малолітніх дітей та осіб, які визнані недієздатними. Іноді таке представництво називають *обов'язковим*, адже батьки не мають права відмовитися від виконання обов'язків представника своїх дітей; опікун, даючи згоду на опіку, одночасно дає згоду на виконання обов'язків представника.

Досить часто трапляється вид представництва — *за договором*. У цьому випадку представник повинен добровільно дати згоду на виконання обов'язків представника. Угода про виконання обов'язків представника може мати форму договору або ж довіреності, якими визначається обсяг повноважень представника.

Особливим видом представництва за договором є *комерційне представництво*. Воно, як правило, здійснюється за винагороду.

Ще один вид — *представництво на підставі акта юридичної особи*. Юридична особа не може сама підписати документ, вести переговори тощо. Будь-які дії від імені юридичної особи здійснюють певні фізичні особи, які посідають відповідні посади. Так, з призначенням на посаду керівника, на деякі інші посади особа отримує право представляти юридичну особу.

2. Довіреність

Якщо особа виконує обов'язки представника, то її повноваження мають бути підтвержені. Саме для цього представнику (крім представника за законом) видається довіреність.

Довіреність — це письмовий документ, що видається особою, яку представляють (довірителем), іншій особі (представнику) для представництва перед третіми особами.

Залежно від повноважень, які надаються представникові довіреністю, розрізняють загальну (або генеральну), спеціальну та разову довіреність.

Загальна довіреність видається представникові для здійснення різних дій, учинення правочинів (без чіткого визначення переліку цих дій). Таку довіреність, як правило, дають керівнику філії підприємства, який працює в іншому регіоні, подібну довіреність видає людина, яка виїжджає в довгострокове відрядження, родичам для управління та розпорядження своєю власністю.

Спеціальна довіреність видається, як правило, на багаторазове виконання подібних (однорідних) дій. Довіреність такого типу дають працівникам підприємств, які постійно отримують на пошті кореспонденцію для своєї юридичної особи; інкасаторам, які щоденно збирають гроші в магазинах, тощо.

Разова довіреність видається для виконання одного, чітко визначеного правочину, однієї дії. Вона діє лише протягом часу, необхідного для виконання цієї дії. Таку довіреність людина видає іншій особі для отримання своєї заробітної плати, підприємство — для отримання від іншої організації певного майна.

Довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це, як правило, керівником організації.

Довіреність фізичної особи обов'язково має бути письмовою, а довіреність на вчинення правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню, повинна бути завірена нотаріусом. У житті часом виникають ситуації, коли людина не має можливості звернутися до нотаріуса.

- *Висловте припущення, коли звернення до нотаріуса для людини може бути неможливим або надто складним.*
- *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України та визначте обставини й посадових осіб, які мають право завіриту довіреності, які прирівнюються до нотаріально завірених.*

3 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 245. Форма довіреності

(...) 3. Довіреність військовослужбовця або іншої особи, яка перебуває на лікуванні в госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, може бути посвідчена начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем. Довіреність військовослужбовця, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднання, установи, військового навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також довіреність працівника, члена його сім'ї та члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчена командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу. Довіреність особи, яка утримується в установі виконання покарань чи слідчому ізоляторі, може бути посвідчена начальником установи виконання покарань чи слідчого ізолятора.

Довіреність особи, яка проживає в населеному пункті, де немає нотаріусів, може бути посвідчена уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреностей на управління й розпорядження корпоративними правами та довіреностей на користування й розпорядження транспортними засобами.

Довіреності, посвідчені зазначеними посадовими особами, прирівнюються до нотаріально посвідчених.

4. Довіреність на одержання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо) може бути посвідчена посадовою особою організації, у якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання (...).

Особа, яка отримала довіреність, зобов'язана особисто виконувати те, що їй доручено. Однак у разі, коли вона з поважних причин не може виконувати доручене, а також якщо це передбачено довіреністю, ця особа має право передовірити свої повноваження іншій особі. При цьому обсяг повноважень і строк дії довіреності, виданої в порядку передоручення, не можуть бути більшими, ніж основної довіреності.

Закон установлює обов'язкові елементи, без яких довіреність є недійсною. Це дата вчинення видання довіреності, підпис довірителя (або посадової особи, уповноваженої видавати довіреності).

За Цивільним кодексом України строк дії довіреності може бути чітко визначений у ній. Якщо ж строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до припинення її дії.

Закон визначає випадки, коли довіреність припиняє свою дію. Представництво за довіреністю припиняється тоді, коли закінчився строк довіреності (якщо він був визначений), якщо довіреність скасована особою, яка її видала, або припинила

існування юридична особа, яка її видала, а також у разі смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності. Виконання обов'язків представника (крім представника за законом) — справа добровільна, тому довіреність припиняє свою дію в разі відмови представника від учинення дій, що були визначені довіреністю.

Представництво, довіреність.

1. Поясніть поняття «представництво», «довіреність».
2. Які види представництва вам відомі?
3. Які елементи (реквізити) є обов'язковими в довіреності?
4. У яких випадках довіреність повинна бути посвідчена нотаріусом?
5. У яких випадках та які посадові особи, крім нотаріуса, мають право завіряти довіреності?
- 6* Складіть різні види довіреностей на виконання певних юридичних дій, учинення певних правочинів.
7. Порівняйте
  - А види довіреностей
  - Б види представництва

Тема 5 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА

§ 28. Загальна характеристика права власності

1. Поняття та зміст права власності

Кожен із вас, напевно, має певні речі, які називає своєю власністю.

Право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, називають *правом власності*.

При цьому власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном. Це право закріплено в Конституції України та Цивільному кодексі України.

• З курсу правознавства 9 класу пригадайте, що означають ці три повноваження.

Коли ви читаете книжку, яка створена саме для цього, ви нею користуєтеся. Однак навіть якщо вона буде застосована як підставка, ви також будете нею користуватися. Отже, у будь-якому випадку ви **користуєтесь** річчю для задоволення своїх потреб.

Коли книжка у вас у руках, ви можете змінити її місцезнаходження, перекласти, так само, як підсунути клавіатуру комп'ютера ближче чи далі від себе. У цьому випадку ви **володієте** річчю.

Третє повноваження власника — розпорядження. Про нього йдеться, коли ви вирішуєте подальшу долю речі. Свій фотоапарат ви можете подарувати чи позичити однокласнику, поміняти на іншу річ, якщо ж він вийшов із ладу та не

підлягає ремонту — викинути. Саме в цих випадках говорять, що ви **розпоряджається** річчю.

Зазначимо, що володіння річчю може бути законним чи незаконним. На законних *підставах* володіє майном насамперед його власник, також на законних підставах майном може володіти особа, яка його орендує, отримала на зберігання тощо. Якщо ж майно потрапило до особи з порушенням норм закону, то йдеться про незаконне володіння.

Незаконне володіння може бути **добросовісним** або **недобросовісним**. У першому випадку особа, яка незаконно володіє майном, не знає й не повинна була знати про незаконність цього володіння. У другому — особа знає або мала знати про незаконність цього володіння.

Конституція та Цивільний кодекс України визначають, що право власності є непорушним, ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні.

2. Суб'єкти права власності

Суб'єктами права власності є український народ, територіальні громади, фізичні та юридичні особи — будь-які учасники цивільних відносин, визначені законом. Важливим положенням закону є те, що всі суб'єкти права власності є рівними перед законом.

Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном, має право робити зі своїм майном усе, що не суперечить закону. Конституція України визнала, що власність зобов'язує. Це означає, що особа-власник повинна утримувати свою власність так, щоб вона не завдавала шкоди іншим. Так, власник автомобіля зобов'язаний утримувати автомобіль у належному — безпечному для оточення — стані, власник будинку повинен утримувати в безпечному стані газові, водні, теплові мережі свого будинку. Власник не має права використовувати право власності на шкоду правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

3. Набуття права власності

Важливе значення має порядок набуття права власності. Усі способи набуття права власності поділяють на первинні та похідні.

До *первинних способів набуття права власності* належать: набуття права на загальнодоступні дари природи, скарб, знахідку, на безхазяйні речі, бездоглядну домашню тварину. Також такими способами є набуття права власності за набувальною давністю, у результаті створення нового майна, переробки речі, конфіскації.

Коли людина в лісі збирає гриби чи ягоди, це **набуття права власності на загальнодоступні дари природи**. При цьому важливо зазначити, що це збирання повинне відбуватися на підставі діючих правил. Збирання грибів чи ягід може бути заборонене в заповіднику, а рибальство — у приватному ставку.

Ще одним шляхом набуття власності є **знахідка** або **скарб**.

• *Визначте за допомогою таблиці права особи, яка стала власником знахідки чи скарбу.*

Ознаки	Знахідка	Скарб
Де знайдено	На поверхні землі, відкрито.	Приховано в землі, будівлі або в інший спосіб.
Обов'язки того, хто знайшов	Повернути знахідку власнику або повідомити поліцію чи орган місцевого самоврядування.	Повідомити державні органи, якщо знайдене є пам'яткою історії чи культури.
Право власності	Набувається тим, хто знайшов, якщо не буде знайдено власника протягом 6 місяців після знахідки.	Є власністю того, хто знайшов. Якщо скарб є пам'яткою історії або культури, він є власністю держави, а той, хто його знайшов, отримує до 20 % від його вартості.

Ще одним первинним способом набуття власності є **виготовлення нової речі**: коли майстер виготовляє новий керамічний виріб або тесля робить новий стіл — і стають їхніми власниками.

Рідше особа стає власником, затримуючи бездоглядну домашню тварину чи отримавши безхазяйну річ.

• *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України та визначте умови, за яких особа стане власником безхазяйного майна чи бездоглядної домашньої тварини.*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 335. Набуття права власності на безхазяйну річ

1. Безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий.
2. Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені. Про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік робиться оголошення в друкованих засобах масової інформації. Після спливу одного року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду в комунальну власність.
3. Безхазяйні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю (...).

Стаття 340. Бездоглядна домашня тварина

1. Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника й повернути її. Якщо власник бездоглядної домашньої тварини або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом трьох днів заявити про це органу місцевого самоврядування, який вживає заходів щодо розшуку власника.
2. Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, може на час розшуку власника залишити її в себе на утриманні та в користуванні або передати іншій особі, якщо ця особа може забезпечити утримання та догляд за твариною з додержанням ветеринарних правил, або передати її органу місцевого самоврядування.

3. Особа, у якій залишена бездоглядна домашня тварина, відповідає за її загибель або пошкодження в межах її вартості лише в разі свого умислу або грубої необережності.

Стаття 341. Набуття права власності на бездоглядну домашню тварину

1. Якщо протягом шести місяців з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби і протягом двох місяців — щодо інших домашніх тварин не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них, право власності на цих тварин переходить до особи, у якій вони були на утриманні та в користуванні.

2. У разі відмови особи, у якій бездоглядна домашня тварина була на утриманні та в користуванні, від набуття права власності на неї ця тварина переходить у власність територіальної громади, на території якої її було виявлено.

Стаття 342. Відшкодування витрат на утримання бездоглядної домашньої тварини та виплата винагороди

1. У разі повернення бездоглядної домашньої тварини власникові особа, яка затримала тварину, та особа, якій вона була передана на утримання та в користування, мають право на відшкодування витрат, пов'язаних з утриманням тварини, з вирахуванням вигод, здобутих від користування нею.

2. Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, має право на винагороду (...).

Цікавою підставою є набуття власності *за набувальною давністю*. Якщо особа добросовісно (тобто без порушення закону) заволоділа чужим майном і відкрито володіє ним протягом певного часу, вона набуває право власності на це майно (набувальна давність). Установлено строк перебування майна у володінні особи для застосування норми закону щодо набувальної давності: для нерухомого майна — 10 років, для рухомого — 5 років. Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником (наприклад, договір оренди), який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через 15, а на рухоме майно — через 5 років з часу закінчення строку позовної давності.

• *Пригадайте, який строк позовної давності для пред'явлення претензій у цих випадках.*

Похідні способи набуття права власності — це отримання речі на підставі цивільно-правових договорів (купівля–продаж, міна, дарування тощо), односторонніх правочинів особи (наприклад, за заповітом), актів органів державної влади чи місцевого самоврядування. У всіх випадках річ раніше належала іншій особі, саме від її права власності походить право власності нового власника — саме звідси назва — похідні способи набуття власності.

4. Припинення права власності

У своєму житті люди не лише набувають власність, але водночас і втрачають її — право власності в цьому випадку припиняється. Будь-яка особа може при-

йняти рішення про відчуження свого майна — його продаж, дарування тощо. Вона має право відмовитися від свого права власності, навіть знищити майно, що їй належить.

Право власності може бути припинено в тому випадку, коли особа за законом не має права бути власником цього майна. Так, якщо в громадянина виявлено вогнепальну зброю, на яку він не має права, її буде вилучено й право власності на цю зброю буде припинено. Іноді власнику можуть надати час для добровільного відчуження майна, яке він не може мати у власності.

Якщо майно, яке належить особі, є пам'яткою історії та культури, то воно може бути вилучено з метою забезпечення його збереження. Викуплена пам'ятка історії та культури переходить у власність держави. Так само може бути примусово вилучено приватні земельні ділянки, будинки тощо, якщо це необхідно для будівництва нових доріг, інших важливих об'єктів. Порядок вилучення в цих випадках визначається законом.

Іноді право власності може бути припинено у випадку, коли власник майна має певні невиконані зобов'язання — борги, непогашені кредити тощо. У цьому випадку майно може бути вилучено для погашення цих зобов'язань, також можлива конфіскація майна за рішенням суду у випадках, передбачених законом (як покарання, при порушенні митних правил тощо).

Передбачено також можливість здійснення реквізиції.

• *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України та визначте правила здійснення реквізиції в різних ситуаціях.*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

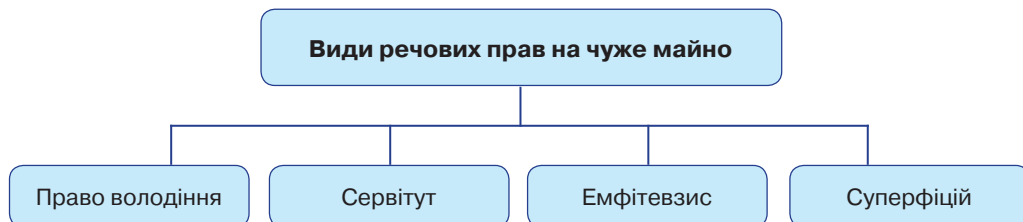
Стаття 353. Реквізиція

1. У разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього й повного відшкодування його вартості (реквізиція).
2. В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості.
3. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується.

5. Речові права на чуже майно

- *Наведіть приклади, коли особа отримує у володіння чуже майно.*

У деяких випадках особа може отримати **право володіння** та користування чужим майном. Права особи, яка отримала його, будуть меншими, ніж права власника.

Ще в Стародавньому Римі існувало поняття «сервітут», яке означало право користування чужим майном. Уявіть, що ставок, з якого багато років пили воду корови вашого села, знаходиться на приватизованій земельній ділянці. Як вирішити цю проблемну ситуацію, подолати труднощі, які виникли? На допомогу може прийти правовий інститут сервітуту.

Сервітут — це право користування чужим майном (земельною ділянкою, природними ресурсами, нерухомим майном) для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом.

Сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. Сервітутом визначаються конкретні права особи, якій він надається. Він може бути строковим або безстроковим, оплатним чи безоплатним. Важливо зазначити, що надання сервітуту не позбавляє власника майна права користуватися, володіти або розпоряджатися ним. Як правило, земельний сервітут надається для забезпечення можливості проходу, проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередач, зв'язки й трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо.

Іноді чужа земельна ділянка може надаватися для ведення сільського господарства. Таке користування чужою власністю має назву **емфітевзис**. Це право встановлюється договором між власником земельної ділянки й особою, яка бажає користуватися нею. Якщо йдеться про землі державної або комунальної власності, то строк договору не може перевищувати 50 років.

Коли ж йдеться про використання чужої земельної ділянки для забудови, то встановлюють **суперфіцій**. Особа, яка отримала це право, повинна використовувати земельну ділянку лише за призначенням, у договорі може бути передбачена плата за користування ділянкою. У разі припинення договору суперфіцію власник і користувач земельної ділянки повинні домовлятися про наслідки цього, якщо ж домовленості не досягнуто, власник земельної ділянки має право вимагати знесення будівлі та приведення землі в той вигляд, який вона мала до надання в користування.

Власність, користування, володіння, розпорядження, сервітут, суперфіцій, емфітевзис.

1. Поясніть поняття «власність», «користування», «володіння», «розпорядження», «сервітут», «суперфіцій», «емфітевзис».
2. Яким є зміст права власності?
3. Наведіть приклади майна, яке є вашою власністю, ваших батьків, знайомих, друзів, юридичних осіб.
4. Які способи набуття права власності ви знаєте?
5. Які способи припинення права власності вам відомі?
6. Які речові права на чуже майно передбачені законодавством?
- 7* Висловте свою думку щодо значення власності для людини.
- 8* Порівняйте
  - А первинні та похідні способи набуття власності
  - Б користування, володіння та розпорядження
  - В сервітут, суперфіцій та емфітевзис

Тема 6 ФОРМИ ТА ВИДИ ВЛАСНОСТІ

§ 29. Форми власності

В Україні законодавством передбачено існування декількох форм власності, причому всі вони є рівними.

Основними формами власності є приватна, комунальна та державна.

1. Право приватної власності

Цивільний кодекс України визнає всіх фізичних та юридичних осіб приватного права суб'єктами права приватної власності.

- *Пригадайте, які юридичні особи є особами приватного права.*

Закон передбачає право фізичних і юридичних осіб бути власниками будь-якого майна, щодо якого закон установлює певні обмеження. Так, у приватній власності не можуть бути бойова зброя, атомні електростанції та інші ядерні об'єкти тощо. При цьому склад і вартість приватної власності, яка належить одній особі, не обмежуються законом. Відповідно до Конституції України, право приватної власності є непорушним.

Зазначимо, що діючий Цивільний кодекс України не передбачає існування колективної власності. Власником майна партії, громадської організації, профспілки, релігійної громади, тобто організації, яка створена фізичними особами (саме таке майно іноді називають *колективним*), є юридичні особи в цілому.

Приватну власність можна набути також через приватизацію — передавання майна з державної комунальної власності до приватної. Порядок здійснення приватизації встановлено спеціальними законами.

2. Право державної та комунальної власності

Велика частка майна є комунальною та державною власністю. Суб'єктом права державної власності є народ України та держава Україна в цілому. При цьому не можна ототожнювати державу Україна з її органами — Верховною Радою, Кабінетом Міністрів тощо, хоча вони в установленому законом порядку розпоряджаються державною власністю, є представниками суб'єкта права власності.

Так само суб'єктом права комунальної власності є територіальні громади населених пунктів. При цьому законодавство не передбачає територіальних громад районів, областей, адже вони є об'єднанням територіальних громад населених пунктів. Від імені цих громад виступають відповідні ради та створені ними виконавчі органи, які мають повноваження, визначені законом.

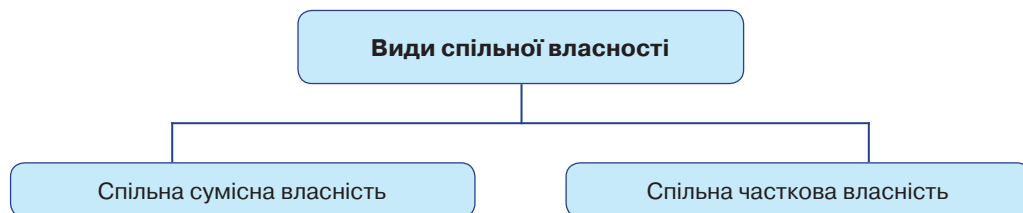
Державною власністю є кошти державної скарбниці, майно, яке забезпечує діяльність Верховної Ради, інших органів державної влади, Збройних сил України тощо. Також державною власністю є майно державних підприємств — «Укрзалізниця», «Укрнафтогазу» тощо. Серед державного майна є й таке, що не може перебувати у власності інших суб'єктів.

До **комунальної власності** належить майно, яке безпосередньо забезпечує діяльність органів місцевого самоврядування, а також об'єкти, якими користується населення відповідної території, — школи, поліклініки, лікарні тощо.

- *Висловте припущення, про яке майно йдеться.*

3. Право спільної власності

Іноді виникають ситуації, коли право власності на майно належить одночасно двом чи більше особам. Для цього виду власності характерна наявність одного об'єкта власності та декількох суб'єктів власності. Саме таким є майно подружжя, спільною власністю може бути отриманий у спадщину чи спільно побудований будинок, приватизована квартира тощо. При цьому залежно від особливостей режиму власності, прав співвласників та особливостей користування й управління цим майном існують два види спільної власності.

Спільною сумісною власністю вважають власність, яка належить двом чи більше особам без визначення частки кожного з них у цій власності.

Спільною сумісною власністю майно вважається лише в тому випадку, коли це прямо передбачено договором власників або законом. Так, законом передбачено, що спільною сумісною власністю є майно, набуте подружжям за час шлюбу, майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї (якщо інше не передбачено шлюбним контрактом чи іншим договором).

Майном, яке знаходиться в спільній сумісній власності, співвласники спільно володіють і користуються, розпорядження цим майном здійснюється за спільною згодою всіх співвласників. При цьому для вчинення правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, згода повинна бути висловлена письмово та нотаріально посвідчена.

Майно, яке знаходиться в спільній сумісній власності, може бути поділене між співвласниками за домовленістю між ними, при цьому частки власників уважаються рівними (якщо інше не закріплено в договорі між співвласниками).

У всіх випадках, коли законом чи договором не встановлено режим спільної сумісної власності, майно вважається таким, що є спільною частковою власністю, **тобто спільною власністю двох чи більше осіб з визначенням часток кожного з них у праві власності.**

Частки в праві спільної часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом. Коли ж співвласники не досягли домовленості щодо величини часток, вони можуть бути визначені судом з урахуванням вкладу кожного із співвласників у придбання (виготовлення, спорудження) майна. При цьому співвласник повинен нести відповідну частину витрат на утримання спільної власності.

Право спільної часткової власності здійснюється співвласниками за їхньою згодою, водночас кожен співвласник має право вимагати надання йому у володіння та користування відповідної частки спільного майна (наприклад, частини будинку). Якщо ж визначити реально частку неможливо (наприклад, неможливо реально виокремити частку автомобіля), то співвласник може вимагати від інших співвласників матеріальної компенсації.

Кожен співвласник має право самостійно розпоряджатися своєю часткою спільної власності, однак інші співвласники мають переважне право на придбання цієї частки. Переважне право означає, що якщо співвласники погоджуються придбати частку спільної власності, запропоновану для продажу, то продавець (співвласник) не має права їм відмовити та продати її іншим особам. Продавець частки спільної часткової власності зобов'язаний письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку, зазначивши ціну й інші умови, за яких він її продає. Якщо інші співвласники відмовляться від свого переважного права або не скористаються ним протягом одного місяця щодо нерухомого майна та десяти днів — щодо рухомого майна, частка спільної власності може бути продана будь-якій особі.

Приватизація, спільна сумісна власність, спільна часткова власність.

1. Поясніть поняття «приватизація», «спільна сумісна власність», «спільна часткова власність».
2. Наведіть приклади майна, яке належить до кожної з форм власності.
3. Які види спільної власності вам відомі?
4. Висловіть свою думку щодо переваг і недоліків різних форм спільної власності для тих, хто є власниками.
5. Порівняйте
  - А різні форми власності
  - Б спільну сумісну та спільну часткову власність

Наведіть приклади об'єктів, які було створено людським розумом, творчістю.

Тема 7 ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**§ 30. Право інтелектуальної власності****1. Поняття «інтелектуальна власність»**

Навколо нас існує чимало об'єктів, створення яких було б неможливим без людського розуму. Це картини, літературні твори, спектаклі, нові сорти рослин, тварин, наукові відкриття тощо. У всіх цих випадках виникає питання про право власності на результати інтелектуальної праці людини, інакше кажучи, про право інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності — це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений Цивільним кодексом України.

Напевно, кожному з вас доводилося мати справу з літературними та художніми творами, комп'ютерними програмами. Водночас об'єктом права інтелектуальної власності є також наукові відкриття та раціоналізаторські пропозиції (тобто пропозиції щодо вдосконалення існуючих технічних рішень, проектів тощо). Одну й ту саму пісню різні виконавці співають по-різному, тому виконання також є об'єктом права інтелектуальної власності. Об'єктами інтелектуальної власності є фірмові найменування (пригадайте назви «Кока-Кола», «Мерседес», «Мотор-Січ»). Існують і інші об'єкти права інтелектуальної власності. Об'єктами права інтелектуальної власності є нові сорти рослин, породи тварин. Нині до цього переліку також включено комп'ютерні програми, бази даних тощо.

Суб'єктом права інтелектуальної власності є насамперед той, хто створив відповідний об'єкт інтелектуальної власності, — автор книжки, картини тощо, виконавець чи виконавці пісні, певної ролі в спектаклі, учений — автор відкриття або раціоналізаторської пропозиції тощо. Суб'єктами права інтелектуальної власності є також інші особи, яким належать певні права щодо цього об'єкта. При цьому творцеві належить авторське право, а виконавцеві, організації, що здійснюють запис фонограм, готують передачу до випуску в ефір, належать так звані суміжні права.

Уперше термін «інтелектуальна власність» застосував суддя окружного суду штату Массачусетс Чарльз Вудбарі (США) у 1845 р., а в Європі першим, хто використав це поняття, став Альфред Ніон у своєму трактаті «Droits civils des auteurs, artistes et inventeurs», що був уперше опублікований у 1846 р. У 1967 р., після створення Всесвітньої організації інтелектуальної власності, це поняття набуло визнання в усьому світі.

2. Права суб'єкта інтелектуальної власності

Які права має суб'єкт інтелектуальної власності? Звернімося до Цивільного кодексу України.

• *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України та визначте майнові й немайнові права суб'єкта права інтелектуальної власності.*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 423. Особисті немайнові права інтелектуальної власності

- Особистими немайновими правами інтелектуальної власності є:
  - право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;
  - право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;
  - інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, установлені законом.
- Особисті немайнові права інтелектуальної власності належать творцеві об'єкта права інтелектуальної власності. У випадках, передбачених законом, особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати іншим особам.
- Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності.
- Особисті немайнові права інтелектуальної власності не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, установленими законом.

Стаття 424. Майнові права інтелектуальної власності

Майновими правами інтелектуальної власності є:

- право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, у тому числі забороняти таке використання;
- інші майнові права інтелектуальної власності, установлені законом.

Немайнові права інтелектуальної власності не мають строку дії: Т. Шевченко назавжди залишиться автором «Заповіту» і ніхто не має права змінювати твір після смерті автора. Право вживати заходів щодо збереження недоторканності твору після смерті автора переходить до його спадкоємців.

Майнові права на різні об'єкти інтелектуальної власності можуть суттєво відрізнятися залежно від специфіки об'єкта, адже використання твору літератури, мистецтва та наукового відкриття, нової породи тварин і мікросхеми суттєво відрізняються. Вони можуть передаватися іншим особам за договором.

Потрібно зазначити, що особисті немайнові права належать авторові в будь-якому випадку, навіть тоді, коли об'єкт був створений на замовлення (скажімо,

картина написана художником для конкретної особи) або під час виконання службових обов'язків (учений зробив відкриття, виконуючи свою роботу в науковому інституті).

Велике значення має встановлення часу виникнення права інтелектуальної власності, який визначено по-різному для різних об'єктів права інтелектуальної власності.

Для творів науки, літератури й мистецтва право інтелектуальної власності виникає безпосередньо після того, як твір набув об'єктивної форми, тобто з думок, ідей автора він перетворився на текст, малюнок, нотні записи тощо. Подальша реєстрація твору, отримання автором свідоцтва про право власності є добровільним, не обов'язковим, свої права автор матиме навіть без такої реєстрації.

Суміжні права виконавців виникають з моменту першого виконання твору, суміжне право виробників фонограм — з моменту здійснення запису, суміжне право організацій теле- чи радіомовлення — з моменту першого виходу передачі в ефір.

По-іншому вирішується питання про виникнення права інтелектуальної власності щодо винаходу, промислового зразка, сортів рослин або порід тварин. У цих випадках виникнення права інтелектуальної власності пов'язане з поданням заявки на патент чи на реєстрацію відповідного об'єкта. Відповідні державні органи, уповноважені розглядати заявки, з'ясовують, чи відповідає заявка встановленим вимогам, чи дійсно зроблено відкриття, винайдено новий сорт рослин чи виведено нову породу тварин тощо.

3. Авторське право

У переважній більшості об'єкти захищає авторське право. Це літературні та художні твори — романи, поеми, статті й інші письмові твори, лекції, промови, проповіді й інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; музичні твори (з текстом або без тексту); твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографії, твори ужиткового мистецтва; ілюстрації, карти, плани, ескізи й пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки. Авторським правом захищено також переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів; збірники творів, якщо вони за добром або впорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності. Водночас авторське право не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції.

Закон передбачає, що не є об'єктами авторського права будь-які нормативно-правові акти та їхні офіційні переклади, державні символи України, емблеми, затверджені органами державної влади, грошові знаки, повідомлення про новини, різноманітні розклади, твори народної творчості (фольклор — приказки, прислів'я тощо). Для повідомлення про авторське право застосовується спеціальний знак. Подивіться на зворотний бік титульної сторінки підручника, ви побачите знак © — це знак авторського права. Отже, авторське право на ваш підручник належить автору (адже саме він написав текст підручника) і видавництву (воно має авторське право щодо оформлення книжки, її верстки тощо).

Автор, крім прав, які належать будь-якому власнику інтелектуального права, має право вимагати зазначення свого імені у творі, якщо це практично можливо (на обкладинці книжки, у підписі під малюнком чи фотографією тощо). Автор

з будь-яких причин може заборонити зазначати на творі своє ім'я чи вимагати вказати замість нього псевдонім. Будь-які зміни до твору, коментарі до нього, ілюстрації, передмови можуть подаватися разом з твором лише за згодою автора. Тільки автор твору має право давати дозвіл на його опублікування (випуск у світ), переклад, переробку, адаптацію, аранжування. Згода автора потрібна для включення його твору як складової частини до збірників, баз даних, антологій, енциклопедій тощо.

У разі використання твору автор має право на отримання винагороди — авторського гонорару. При цьому, на відміну від немайнових прав, які є безстроковими, строк чинності майнових прав на твір завершується через 70 років після смерті автора твору. При цьому цей строк рахується з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів. Після закінчення строку чинності майнових прав інтелектуальної власності на твір він може вільно й безоплатно використовуватися будь-якою особою.

Майнові права автор має право передати іншій особі. Так, чимало авторів літературних творів передають своє право на використання твору видавництву, отримуючи за це відповідну авторську винагороду.

4. Суміжні права

Свій внесок у творчість роблять не лише автори творів: без співака, його виконання пісня не отримає визнання, для створення цікавої телепередачі потрібна робота колективу людей. Тому законодавство визнає творчий внесок цих людей і передбачає поняття «суміжні права».

Назва «суміжні» вказує на те, що ці права неможливі без твору, який уже створено. При цьому виконання твору, його фонограма (аудіозапис), відеограма (відеозапис), програми, підготовлені організаціями, які здійснюють мовлення, визнаються об'єктами суміжних прав без будь-якої реєстрації, виконання інших формальностей.

Суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. Для позначення суміжних прав також використовується спеціальний знак — ®.

Майновими правами на об'єкт суміжних прав є право на його використання, право дозволяти використання цього об'єкта чи забороняти його. Способи використання залежать від специфіки об'єкта, а строк дії суміжних прав становить 50 років, які рахуються з 1 січня року, наступного за роком першого виконання, запису чи виходу передачі в ефір.

5. Порухення авторського права, суміжних прав та їхній захист

Розглянемо декілька прикладів. Видавництво надрукувало книжку, не уклавши договір з автором. Підприємець, таємно здійснивши під час концерту відеозапис, організував продаж дисків з цим записом. Книжку видано без зазначення імені автора або з неузгодженими з автором правками в тексті. У цих випадках ідеться про пряме порушення авторського чи суміжного права. Порушенням авторського чи суміжного права буде будь-яке використання твору без згоди автора чи іншої особи, яка володіє майновими правами на цей твір.

Виготовлені або завезені з-за кордону без згоди власника прав екземплярів твору чи запису називають *контрафактними*.

У разі порушення права інтелектуальної власності потрібно звернутися до суду щодо захисту свого права. Розглянувши справу, суд може заборонити імпорту товарів в Україну, які ввозяться з порушенням авторського чи суміжних прав, вилучити такі товари з продажу. Суд може прийняти рішення про знищення обладнання, яке використовувалося для виробництва контрафактної продукції, опублікувати в засобах масової інформації відомості про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення. Суд може застосувати грошове стягнення за порушення права інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності, авторське право, суміжні права, контрафактна продукція.

1. Поясніть поняття «право інтелектуальної власності», «авторське право», «суміжні права», «контрафактна продукція».
2. Які об'єкти права інтелектуальної власності ви знаєте?
3. Назвіть суб'єкти права інтелектуальної власності.
4. Які способи захисту авторського права передбачені законодавством?
5. Які порушення авторського права ви знаєте?
6. Назвіть відомі вам суміжні права.
- 7*. Знайдіть у засобах масової інформації, мережі Інтернет повідомлення про порушення права інтелектуальної власності.
- 8*. Висловте свою думку про значення права інтелектуальної власності для розвитку людства.
9. Порівняйте
  - А авторські та суміжні права
  - Б немайнові та майнові права інтелектуальної власності

Тема 8 ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 31. Цивільно-правова відповідальність

• Пригадайте відомі вам види юридичної відповідальності та назвіть їхні спільні ознаки.

1. Особливості цивільно-правової відповідальності

За будь-яке порушення цивільних прав особи передбачена цивільно-правова відповідальність.

Цивільно-правова відповідальність — це вид юридичної відповідальності, який полягає в настанні передбачених законом негативних майнових наслідків для правопорушника.

Цивільно-правова відповідальність має певні особливості порівняно з іншими видами юридичної відповідальності. Передусім вона має переважно **майновий характер**. Це пояснюється як особливістю відносин, які захищає цивільно-

правова відповідальність (вони мають переважно майновий характер), так і тим, що одним з основних завдань цього виду відповідальності є компенсація втрат, збитків, відновлення порушеного права.

Цивільно-правова відповідальність має для порушника **додатковий характер**, адже притягнення до цивільно-правової відповідальності не звільняє від виконання зобов'язання, порушення якого призвело до притягнення до відповідальності.

При цьому особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що порушник, якого притягають до відповідальності, і той, на чю користь приймається рішення, є юридично рівними.

Коли особу притягають до адміністративної, кримінальної та дисциплінарної відповідальності, не вимагається відповідність між порушенням і накладеним стягненням. За крадіжку (посягання на власність) може бути призначено покарання — позбавлення волі (обмежується право на свободу). А от для цивільно-правової відповідальності характерна **еквівалентність** — її сума, як правило, дорівнює сумі завданої шкоди.

Важливою особливістю цивільно-правової відповідальності є її **ініціативний характер**. Адже на відміну від адміністративної та кримінальної відповідальності, притягнення до яких відбувається незалежно від бажання потерпілого, наявності його заяви, притягнення до цивільно-правової відповідальності відбувається лише за ініціативою потерпілого.

Крім цього, особливістю цивільно-правової відповідальності є **можливість притягнення до цивільно-правової відповідальності без вини**. Також, на відміну від кримінального права, у цивільному праві діє принцип презумпції вини.

Підставами цивільної відповідальності є скоєння особою цивільного правопорушення, а також прийняття в установленому законом порядку рішення про притягнення до цивільно-правової відповідальності. Цивільно-правова відповідальність настає, як правило, за умови завдання потерпілому певної шкоди.

- *Пригадайте, які види шкоди передбачено законодавством України.*

Як зазначалося, цивільно-правова відповідальність має компенсаційний характер, тому для неї важливо визначити грошову оцінку майнової шкоди.

Грошове вираження майнової шкоди називають **збитками**.

При цьому збитки прийнято поділяти на реальні збитки й втрачену вигоду.

Реальні збитки — це ті втрати, яких особа зазнала реально, — вартість знищеного чи пошкодженого майна, витрати на його відновлення, ремонт.

Втраченою вигодою називають доходи, які особа могла отримати, але не отримала внаслідок порушення її права.

Розглянемо це на прикладі. Унаслідок порушення Правил дорожнього руху водієм вантажівки було пошкоджено мікроавтобус, який перевозив пасажирів на одному з міських маршрутів. Яких втрат зазнав власник машини? По-перше, мікроавтобус пошкоджено, необхідно купити нові деталі для заміни пошкоджених, сплатити за роботу працівникам, які будуть здійснювати ремонт. Ці витрати — реальні (або прямі) збитки. Однак, крім цього, автобус, працюючи на маршруті, щоденно забезпечував отримання доходів на суму 1000 грн. Протягом тижня, коли машину ремонтували, власник не отримав ці доходи (7000 грн) — це втрачена вигода.

2. Види цивільно-правової відповідальності

Закон визначає види цивільно-правової відповідальності.

За джерелом виникнення в цивільній відповідальності визначають два основні види відповідальності — договірну й позадоговірну.

Відповідальність за неповернутий вчасно борг впливає з попередньо укладеного договору — наприклад, боржник раніше уклав договір займу, узявши гроші в борг. Так само відповідальність продавця неякісного телевізора зумовлює раніше укладений договір купівлі–продажу. Відповідальність, що настає у зв’язку із невиконанням умов договору, називають **договірною**.

У ситуації ж, коли підлітки, граючи м’ячем, розбили шибку, ніяких угод між гравцями та власником будинку не було. Однак усе одно винуватець повинен відшкодувати збитки. Якщо відповідальність настає за відсутності договору, лише на підставі закону, ідеться про **позадоговірну відповідальність**.

Іноді відповідальність зобов’язані нести кілька осіб. Залежно від розподілу обов’язків щодо відшкодування її поділяють на солідарну, часткову та субсидіарну. Наприклад, троє хлопців, граючись, підпалили складені у дворі будівельні матеріали й завдали шкоди будівельному управлінню чи декілька осіб спільно взяли в борг гроші.

У разі **солідарної відповідальності** всі винні мають спільний обов’язок відшкодувати збитки. Вони відповідають за шкоду солідарно. Постраждалий має право вимагати відшкодування від будь-кого з винуватців у повному обсязі. Солідарна відповідальність настає лише у випадках, прямо визначених законом, насамперед у разі притягнення до позадоговірної відповідальності (наприклад, двоє чоловіків разом пошкодили автомобіль, що стояв у дворі).

Якщо декілька людей разом візьмуть гроші в борг, а потім вчасно його не повернуть, потерпілий кредитор може вимагати від кожного з них лише відповідну частку боргу. Таку відповідальність називають **дольовою**, або **частковою**. Якщо в законі прямо не передбачено солідарну відповідальність — настає дольова.

Субсидіарна відповідальність має місце у випадку, коли хтось допомагає, субсидує іншого у відшкодуванні збитків. Відповідальність є фактично додатковою. Прикладом може бути відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми у віці від 14 до 18 років, якщо власних коштів і майна неповнолітнього не вистачить для відшкодування.

За загальним правилом завдана шкода відшкодовується в повному обсязі — як реальна шкода, так і втрачена вигода. Однак у деяких випадках сума відшкодування може бути, згідно із законом, зменшена або збільшена.

Так, у разі завдання шкоди фізичною особою суд має право врахувати її матеріальне становище й зменшити виплату. Також суд може зменшити суму відшкодування тоді, коли однією з причин завдання шкоди стала груба необережність потерпілого.

Грошове відшкодування може бути збільшеним у зв'язку зі зростанням вартості життя та збільшенням мінімальної заробітної плати, а також якщо рівень працездатності потерпілого знизився після прийняття первинного рішення про відшкодування, якщо йдеться про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я потерпілого.

3. Цивільна відповідальність без вини

Однією з особливостей цивільно-правової відповідальності є можливість в окремих випадках притягнення до відповідальності навіть у разі відсутності вини. Це відрізняє цивільну відповідальність від кримінальної та адміністративної.

Найчастіше до відповідальності без вини притягають власників джерел підвищеної небезпеки.

Джерело підвищеної небезпеки — це транспортні засоби, промислові підприємства, будівлі, тварини, що за своєю природою становлять певну небезпеку для оточення, бо іноді можуть вийти з-під контролю людини.

Автомобіль на слизькій дорозі може втратити керування. На заводі внаслідок несприятливих природних обставин може вийти з-під контролю хімічний процес. Власник такого об'єкта розуміє, що його власність може спричинити небезпечні наслідки для оточення, але все-таки використовує автомобіль, а підприємство здійснює будівництво. Тому закон покладає на нього підвищену відповідальність. **Власник джерела підвищеної небезпеки має відшкодувати завдану цим джерелом шкоду незалежно від наявності вини.** Отже, якщо автомобіль утратив курування й пошкодив торговельний кіоск, власник автомобіля відповідатиме, навіть коли доведено відсутність його вини. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, несе саме власник. Якщо внаслідок порушення водієм Правил дорожнього руху сталася аварія автомобіля, який належить підприємству, унаслідок чого загинула людина й завдано матеріальну шкоду, то до кримінальної відповідальності притягатиметься водій, але збитки відшкодовуватиме не водій, а власник, тобто підприємство.

Водночас закон передбачає підстави, за наявності яких власник джерела підвищеної небезпеки звільняється від цивільної відповідальності. Уявімо, що під час паводку капітан катера не зумів утримати судно й воно зіткнулося з пароплавом, пошкодивши його. Завдано шкоду, але чи може капітан або власник катера як джерела підвищеної небезпеки відповідати за це? Ні, бо вони не могли протистояти силі стихії, унаслідок якої завдано збитки. Отже, йдеться про непереборну силу. Громадянин хоче покінчити життя самогубством і кидається під поїзд метро. Шкоду заподіяно, але сталося це внаслідок умисних дій того, хто постраждав. У цьому випадку відповідальність також виключається.

Законом передбачено й деякі інші випадки притягнення до цивільно-правової відповідальності без вини. Так, підприємство несе відповідальність за дії свого працівника, навіть якщо в діях самого підприємства не було порушень.

У подальшому, якщо буде визнано вину працівника в тому, що сталося, підприємство може звернутися до суду з так званим *регресним позовом* до працівника про відшкодування витрат.

4. Відшкодування шкоди, завданої неповнолітнім

Людам можуть завдати шкоду своїми діями неповнолітні особи, іноді вони можуть бути винними в невиконанні якогось зобов'язання. У цьому випадку постає питання про цивільну відповідальність неповнолітнього. Така відповідальність має свої особливості.

• *Пригадайте обсяг відповідальності малолітніх (віком до 14 років), з 14 до 18 років.*

За шкоду, завдану малолітнім (віком до 14 років), відповідають батьки — вони повинні відшкодувати потерпілому його збитки.

Коли ж шкоду завдав неповнолітній (віком від 14 до 18 років), то хто відшкодуватиме шкоду залежить від того, чи має неповнолітній власний заробіток, стипендію, власне майно. Якщо неповнолітній має такі доходи, він зобов'язаний самостійно відшкодувати збитки. Коли названих джерел — стипендії, зарплати, особистого майна — не вистачає для повного відшкодування збитків, батьків неповнолітнього притягають до субсидіарної відповідальності, вони доповнюють кошти неповнолітнього, субсидують його. Відповідальність батьків у цьому випадку є додатковою до відповідальності дитини й виникає внаслідок шкоди, яку вона завдала.

Цивільно-правова відповідальність, договірна й позадоговірна відповідальність, джерело підвищеної небезпеки, солідарна, дольова (часткова) і субсидіарна відповідальність, регрес.

1. Поясніть поняття «цивільно-правова відповідальність», «договірна» і «позадоговірна відповідальність», «джерело підвищеної небезпеки», «солідарна», «дольова» і «субсидіарна відповідальність», «регрес».
2. Яка мета цивільно-правової відповідальності?
3. Які види цивільно-правової відповідальності вам відомі?
4. Які особливості цивільно-правової відповідальності неповнолітніх?
5. У яких випадках настає субсидіарна відповідальність?
6. У яких випадках настає цивільно-правова відповідальність за відсутності вини?
- 7* Порівняйте різні види цивільно-правової відповідальності.
- 8* Обґрунтуйте доцільність існування як дольової, так і солідарної відповідальності.
- 9* Визначте, у яких із зазначених випадків настане цивільна відповідальність, а також її вид (солідарна, дольова, субсидіарна, договірна, позадоговірна).
  - а) Хлопець 13 років розбив м'ячем вікно;
  - б) водій-працівник фірми «А-кс», не порушивши Правил дорожнього руху, потрапив в аварію, унаслідок чого пошкоджено вантаж приватного підприємця С., який він перевозив;
  - в) жінка знепритомніла у магазині та, падаючи, розбила посуд, що стояв на вітрині;
  - г) група молодиків навмисно розбила рекламні плакати;

- г) двоє друзів — 17 і 21 року — не повернули магнітофон, який брали на прокат;
- д) захищаючись від спроби наїзду, військовослужбовець пострілами пошкодив автомобіль нападників.

Тема 9 ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

§ 32. Цивільний процес

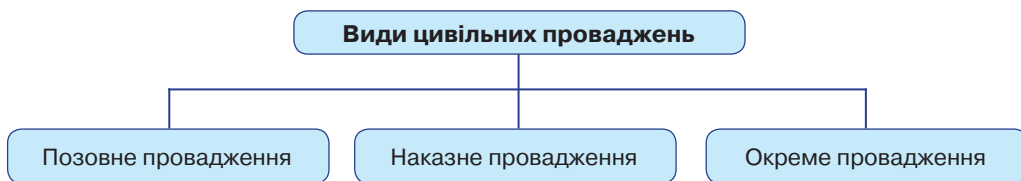
1. Види цивільно-правових проваджень

Процес розгляду та вирішення цивільних справ судом називають **цивільним процесом**.

Для забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду судових справ, пов'язаних із цивільно-правовими відносинами, необхідно встановити певні правила його здійснення. Вони встановлені Цивільним процесуальним кодексом України. Відповідно до норм цього Кодексу, розглядають справи з цивільних, трудових, житлових, земельних, соціальних, пенсійних і сімейних правовідносин.

Відповідно до Цивільного процесуального кодексу України, передбачено три види проваджень.

Найбільшу кількість цивільних справ розглядають у порядку **позовного провадження**. Їх розглядають у випадках, коли одна зі сторін цивільних правовідносин подає позов до суду. У позовній заяві позивач визначає особу (відповідача), до якої він подає вимоги, а також ті докази, якими він обґрунтовує вимоги.

Як правило, позовну заяву подають до суду за місцем проживання фізичної особи або розміщення юридичної особи — відповідача. Водночас є справи, позов у яких можна подавати за місцем проживання позивача. До таких справ належать, зокрема, справи про розірвання шлюбу, справи з трудових, пенсійних, соціальних, житлових правовідносин і деякі інші. Про позов, який надійшов до суду, обов'язково повідомляють відповідача, він має право на зустрічний позов, а під час процесу обидві сторони мають право подавати докази, які обґрунтовують їхню позицію. Рішення суду приймається на основі оцінки цих доказів.

Наказне провадження полягає у виданні судового наказу — особливої форми судового рішення про стягнення з боржника грошових коштів або вимоги майна за заявою особи, яка має право на пред'явлення вимоги. Закон визначає, що судовий наказ може бути видано, якщо вимога, яку заявлено, ґрунтується на правочині, який здійснено в письмовій формі, і з поданих документів не вба-

чається спор про цю вимогу. Наказ може бути виданий також у випадку, коли заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові заробітної плати, і в деяких інших випадках, передбачених законом. Для видання судового наказу зацікавлена сторона подає заяву до суду, зазначаючи боржника, до якого подано вимогу, її зміст і докази, що її доводять. У разі наявності достатніх підстав суддя видає наказ про задоволення заявлених вимог. При цьому розгляд заяви здійснюється без повідомлення та участі іншої сторони — боржника. І лише після видання наказу його копію надсилають боржнику. Протягом 10 днів він має право заявити свої заперечення проти стягнення. У цьому випадку наказ скасовується, а справа за бажанням заявника підлягає розгляду в порядку позовного провадження.

Особливим видом цивільного процесу є **окреме провадження** — вид непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності прав, які не можна оскаржити. У справах окремого провадження відсутній спор учасників правовідносин, але особам необхідно юридично закріпити й підтвердити певні факти.

• *Висловте припущення, які факти треба підтвердити, установити та закріпити фізичним або юридичним особам для реалізації чи захисту своїх прав. Свої припущення порівняйте з нормами Цивільного процесуального кодексу України, наведеними нижче.*

3 ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 293. Окреме провадження

(...) 2. Суд розглядає в порядку окремого провадження справи про:

- 1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;
- 2) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- 3) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;
- 4) усиновлення;
- 5) установлення фактів, що мають юридичне значення;
- 6) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;
- 7) передання безхазяйної нерухомої речі в комунальну власність;
- 8) визнання спадщини відумерлою;
- 9) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;
- 10) обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;
- 11) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб.

3. У порядку окремого провадження розглядаються також справи про надання права на шлюб, про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя та інші справи у випадках, встановлених законом (...).

2. Стадії цивільного процесу

Законодавством передбачено декілька стадій цивільного процесу. Перша стадія процесу — **порушення справи** відповідно до позовної заяви, яку подала зацікавлена особа. При цьому заява повинна відповідати встановленим вимогам, до неї додаються документи, які підтверджують викладені в ній докази. До заяви додають її копії та копії всіх документів, які до неї додаються, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб, зазначених у заяві. Подаючи заяву, позивач повинен у визначених законом випадках сплатити встановлене мито.

Після цього відбувається підготовка цивільної справи до розгляду — **провадження в справі до судового розгляду**. Суддя, відкривши справу, надсилає копії ухвал про відкриття провадження всім особам, які беруть участь у справі, відповідачу він надсилає також копію позовної заяви та доданих до неї документів, а третім особам — тільки копію заяви. Відповідач, отримавши документи, має право подати свої заперечення проти позову, додавши до нього в разі необхідності наявні в нього докази. Після цього проводиться попереднє судове засідання, на якому сторони повинні подати наявні в них докази своєї позиції. На попередньому засіданні справа призначається до розгляду.

Наступна стадія цивільного процесу — **судовий розгляд справи**. У призначений суддею день і час розпочинається судовий розгляд справи. Головуючий — суддя — оголошує, яка справа розглядатиметься, суд установлює особи тих, хто з'явився до суду, перевіряється з'явлення свідків. Учасникам процесу — позивачу, відповідачу, перекладачу, спеціалісту тощо — роз'яснюють їхні права й обов'язки.

Після цієї підготовчої стадії засідання розпочинає **розгляд справи по суті**. Саме на цій стадії позивач має право відмовитися від свого позову, відповідач може визнати позов, сторони також мають право укласти мирову угоду — тобто врегулювати суперечку шляхом взаємних поступок.

Якщо владнати справу не вдалося, суд заслуховує пояснення позивача, відповідача, третьої сторони, досліджує наявні в справі докази та допитує свідків. Коли всі обставини справи з'ясовані та підтверджені наявними в справі доказами, суд переходить до **судових дебатів**. Особи, які беруть участь у справі, виступають з промовами, висловлюючи свою точку зору. Першим виступає позивач або його представник, останнім — відповідач. Після завершення судових дебатів суд іде до нарадчої кімнати для прийняття рішення. Рішення ухвалюється іменем України, підписується суддею (чи суддями, якщо справу розглядає декілька суддів) і після цього проголошується на судовому засіданні. Рішення суду оформляється на спеціальному бланку та на вимогу учасників процесу його копії видаються їм не пізніше 5 днів від дня проголошення рішення.

Зазначені стадії цивільного процесу є обов'язковими, наступні ж стадії — факультативні, вони мають місце лише у випадку подання відповідних заяв учасниками процесу.

Якщо учасники процесу не погоджуються з рішенням, кожна зі сторін протягом 10 днів з моменту оголошення рішення має право подати апеляційну скаргу. Її подають до суду, що розглядав справу, який передає її до апеляційного суду. Апеляційний суд розглядає скаргу й приймає рішення. Він може відхилити апеляційну скаргу й залишити рішення без змін, скасувати рішення суду першої

інстанції та закрити провадження в справі або змінити рішення суду. Цей етап має назву **апеляційний розгляд справи**.

Наступний етап — **касаційний розгляд справи**. Касаційну скаргу має право подати сторона процесу, яка не погоджується з прийнятими апеляційним судом рішеннями.

3. Учасники цивільного процесу

Будь-яка справа неможлива без учасників цивільного процесу. У справах позовного провадження особами, які беруть участь у справі, є сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб. У справах наказного й окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші зацікавлені особи та їхні представники.

Для забезпечення повного захисту своїх прав та інтересів закон надає сторонам відповідні права й обов'язки.

- *Ознайомтеся з витягом з Цивільного процесуального кодексу України та визначте права й обов'язки учасників процесу.*

З ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 43. Права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі

1. Особи, які беруть участь у справі, мають право ознайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії рішень, ухвал, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, задавати запитання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам, заявляти клопотання та відводи, давати усні та письмові пояснення судові, подавати свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб, користуватися правовою допомогою, ознайомитися з журналом судового засідання, знімати з нього копії та подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, прослуховувати запис фіксування судового засідання технічними засобами, робити з нього копії, подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, оскаржувати рішення й ухвали суду, користуватися іншими процесуальними правами, установленими законом. Особи, які беруть участь у справі позовного провадження, для підтвердження своїх вимог або заперечень зобов'язані подати всі наявні в них докази до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання в справі не проводиться — до початку розгляду справи по суті.

Особи віком від 14 до 18 років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді в справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь. Інтереси малолітніх осіб у суді представляють їхні законні представники.

- *Пригадайте, хто є законними представниками малолітньої особи.*

Основними учасниками цивільного процесу є позивач і відповідач, якими можуть бути фізичні й юридичні особи, а також держава. Важливим принципом цивільного процесу є рівність прав та обов'язків сторін.

Особливістю цивільного процесу є можливість участі в ньому третіх осіб, як тих, які заявляють самостійні вимоги, так і тих, які не заявляють самостійні вимоги, але чії права чи обов'язки щодо однієї зі сторін можуть вплинути на рішення в справі. Треті особи можуть брати участь у справі на стороні як позивача, так і відповідача.

Будь-яка сторона, а також третя особа можуть брати участь у справі як самостійно, так і через представника.

Юридичних осіб завжди представляють їхні органи (рада, директорат тощо) або представники. Державу представляють відповідні органи державної влади через свого представника.

Представником у суді може бути особа, яка досягла 18 років, має цивільну процесуальну дієздатність і належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді.

Фізична чи юридична особа видає своєму представнику довіреність, юридичну особу також може представляти керівник організації без довіреності. Повноваження законного представника встановлюються на підставі свідоцтва про народження дитини (у якому зазначені батьки) або документа про призначення опікуном, піклувальником.

Представник, який має повноваження на ведення справи в суді, може здійснювати від імені особи, яку він представляє, усі процесуальні дії, що їх має право ця особа, якщо у виданій йому довіреності не встановлено обмеження на певні дії (наприклад, передбачено неможливість укладення представником мирової угоди).

В окремих, передбачених законом випадках представляти інтереси особи в суді мають право уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

4. Третейські суди

На відміну від кримінальних справ, які може розглядати та вирішувати лише суд, що виступає від імені держави, цивільні справи можуть бути передані на розгляд третейського суду.

Третейський суд – це недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та/або юридичних осіб у порядку, установленому законом, для вирішення спорів, що виникають з цивільних і господарських правовідносин.

Розгляд справи в цьому випадку здійснюють третейські судді, яких призначають або обирають.

Будь-які юридичні або фізичні особи мають право передати спор у цивільних або господарських правовідносинах, якщо вони про це домовляться, на розгляд третейського суду.

Водночас закон установив перелік справ, які не можуть вирішувати третейські суди.

- *Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про третейські суди». Визначте, які справи не можна передавати на розгляд третейських судів. Висловіть свою думку, чому саме ці справи вилучені з їхньої юрисдикції.*

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ТРЕТЕЙСЬКІ СУДИ»

Стаття 6. Підвідомчість справ третейським судам

Третейські суди в порядку, передбаченому цим законом, можуть розглядати будь-які справи, що виникають із цивільних і господарських правовідносин, за винятком:

- 1) справ у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів;
- 2) справ у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб;
- 3) справ, пов'язаних з державною таємницею;
- 4) справ у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів);
- 5) справ про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом;
- 6) справ, однією із сторін у яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ним владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень, державна установа чи організація, казенне підприємство;
- 7) справ у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки;
- 8) справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення;
- 9) справ у спорах, що виникають з трудових відносин;
- 10) справ, що виникають з корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, пов'язаних із створенням, діяльністю, управлінням і припиненням діяльності цих товариств;
- 11) інших справ, які відповідно до закону підлягають вирішенню винятково судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України;
- 12) справ, коли хоча б одна зі сторін спору є нерезидентом України;
- 13) справ, за результатами розгляду яких виконання рішення третейського суду потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими чи службовими особами та іншими суб'єктами під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень.
- 14) справ у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки).

Нині в Україні діє чимало третейських судів, серед них є як постійно діючі, так і суди, створені для розгляду конкретного спору. Сторони спору мають право вільно призначати чи обирати третейський суд і третейських суддів. Для призначення чи обрання третейських суддів у кожній справі необхідна їхня згода. Кількість суддів, які розглядатимуть конкретну справу, погоджується сторонами спору, але їхня кількість обов'язково повинна бути непарною. Кожна зі сторін

обирає (призначає) однакову кількість суддів (виходячи з визначеної їхньої загальної кількості), а потім ці судді спільно обирають ще одного суддю — щоб кількість стала непарною.

Процедура розгляду справ у третейських судах подібна до розгляду у звичайних судах. Сторона-позивач подає до суду позов, обидві сторони подають до третейського суду докази, що доводять їхню позицію, можливе проведення необхідних експертиз. За наслідками розгляду справи третейський суд приймає рішення, яке обов'язкове для виконання обома сторонами, які передали його на розгляд третейського суду.

Цивільний процес, наказне провадження, позовне провадження, окреме провадження, третейські суди.

1. Поясніть поняття «цивільний процес», «наказне провадження», «позовне провадження», «окреме провадження», «третейські суди».
2. Які стадії цивільного процесу вам відомі?
3. Назвіть стадії цивільного процесу.
4. Порівняйте права й обов'язки учасників цивільного та кримінального процесу.
- 5* Висловте свою думку щодо доцільності існування, переваг і недоліків третейського розгляду справ.
- 6* Висловте свою думку, у яких випадках доцільно звертатися до третейського суду.
7. Порівняйте наказне, позовне й окреме провадження.
8. Знайдіть у ЗМІ та мережі Інтернет інформацію про третейські суди, які діють в Україні, і справи, які в них розглядають.

Тема 10 ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОХОРОНЮВАНИХ ІНТЕРЕСІВ

§ 33. Захист цивільних прав

1. Захист цивільних прав

Ви купили в магазині телевізор, але він вийшов з ладу вже на третій день після придбання. Автомобіль ваших батьків було пошкоджено внаслідок порушення Правил дорожнього руху іншим водієм. Ваш однокласник, який позичив у вас підручник, не повертає його протягом тривалого часу. У всіх цих випадках порушено ваші цивільні права й постає питання про їхній захист.

- *Запропонуйте, як ви можете захистити свої цивільні права.*

Для захисту своїх прав особа може використовувати різні шляхи й засоби. Кожен має право на самозахист, самостійне вживання заходів для захисту своїх прав. При цьому використані особою засоби захисту повинні відповідати закону. Однак не завжди людина може сама вирішити свої проблеми. Тоді доведеться звертатися по допомогу.

Таку допомогу можуть надати органи державної влади й місцевого самоврядування — від сільської ради до Президента України. У захисті цивільних прав допомогу може надати також нотаріус. До нього можна звернутися в разі неви-

конання договору, неповернення боргу, але лише в тому випадку, коли ваші відносини зафіксовано в оформленому письмовому договорі.

І нарешті, особа має право звернутися за захистом своїх прав до суду. При цьому, звертаючись до суду, ви можете обрати один з багатьох способів захисту прав та інтересів, передбачених законом.

- *За допомогою витягу з Цивільного кодексу України визначте, які способи захисту цивільних прав особи може використати суд. Запропонуйте випадки, коли доцільно використати кожен з цих способів.*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 16. Захист цивільних прав та інтересів судом

1. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.
2. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:
  - 1) визнання права;
  - 2) визнання правочину недійсним;
  - 3) припинення дії, яка порушує право;
  - 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
  - 5) примусове виконання зобов'язання в натурі;
  - 6) зміна правовідношення;
  - 7) припинення правовідношення;
  - 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
  - 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
  - 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд також може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, ніж у встановлений договором або законом.

2. Моральна шкода

- *Пригадайте, які відносини регулюють норми цивільного права.*

Коли порушуються права людини, вона отримує не лише фізичну чи матеріальну шкоду, а й відчуває моральні страждання, іноді принижують її честь, гідність і ділову репутацію. У цьому випадку йдеться про завдання **моральної шкоди**, яка, відповідно до Цивільного кодексу України, підлягає відшкодуванню. Зрозуміло, що відшкодування моральної шкоди не може полягати в прямому відновленні втраченого, тому закон передбачає, що воно здійснюється шляхом грошової чи майнової компенсації або іншим шляхом.

Цивільний кодекс України передбачає, що «сума грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, завданих фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні суми відшкодування враховуються вимоги розумності й справедливості». При цьому моральна шкода

відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, і не пов'язана із сумою цього відшкодування.

Цивільний кодекс України визначив випадки й умови, за яких моральна шкода підлягає відшкодуванню.

• *Ознайомтеся з витягом із Цивільного кодексу України та визначте, за наявності яких підстав моральна шкода підлягає відшкодуванню.*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 1167. Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду

1. Моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, установлених частиною другою цієї статті.

2. Моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала:

1) якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;

2) якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення як арешту або виправних робіт;

3) в інших випадках, установлених законом.

Іноді моральну шкоду завдано недостовірною інформацією, яка поширена за допомогою засобів масової інформації або іншим способом. У цьому випадку певна частка моральної шкоди може бути відшкодована шляхом спростування цієї інформації. Потерпіла особа має також право на відповідь. Важливо зазначити, що обов'язок довести правдивість інформації покладається на того, хто її поширив.

Якщо інформація визнана недостовірною, особа, яка її поширила, зобов'язана її спростувати. Спосіб спростування залежить від того, як було поширено недостовірну інформацію. Уявіть, що недостовірну інформацію подано в характеристиці, яку видано особі для вступу до навчального закладу, що завадило прийняттю документів. У цьому випадку спростування полягає у відкритті документа, який має недостовірну інформацію. Якщо ж інформацію поширили в газеті чи телепередачі, то відкликати її неможливо — адже вона стала відомою невизначеному колу осіб. У цьому випадку спростування має бути вміщено в тому ж засобі масової інформації. Якщо в книжці, газеті чи телепередачі порушено особисті немайнові права особи (зокрема, право на честь, гідність, ділову репутацію), то суд має право заборонити поширення відповідної інформації або навіть прийняти рішення про знищення тиражу книжки чи газети.

3. Захист права власності

Власник виявляє свою загублену річ в іншій особі. Стороння особа безпідставно самовільно користується чужим майном. У цих випадках власнику доводиться вирішувати питання захисту своєї власності, використовуючи для цього різні способи. При цьому, враховуючи рівність усіх форм власності, Цивільний

кодекс України гарантує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності. Власник не лише має право сам захищати свою власність, а й звернутися до державних органів, зокрема до суду, по допомогу. Серед вимог, які може висунути власник, — витребування майна з незаконного володіння, визнання права власності, усунення перешкод у користуванні власністю, скасування незаконного акта, що порушує право власності.

При цьому для *витребування майна з чужого незаконного володіння подають ввідикаційний позов*. Предметом такого позову може бути лише річ, яка індивідуально визначена, — конкретний автомобіль, конкретний годинник тощо. Гроші або речі, які не мають індивідуальних ознак (наприклад, бензин, цукор тощо), не можуть бути предметом такого позову.

Якщо ж ідеться про *усунення перешкод у користуванні своїм майном, яке не виходило з володіння власника, то використовують негативний позов*. Такий позов, наприклад, може бути поданий власником будинку, поряд з яким розпочинається будівництво багатоповерхового будинку, що заважатиме експлуатації існуючих будівель.

4. Позовна давність

Уявіть собі, що ви дізналися про борг, який сусіди не віддали вашій прабабусі в 1941 р. — завалила війна. Чи зможете ви повернути цей борг, звернувшись з вимогою до нащадків боржника? Звичайно, ви можете провести переговори з нащадками й, можливо, домовитися про повернення боргу. Однак чи зможе вам допомогти суд? Для відповіді на це запитання вам потрібно ознайомитися з поняттям «позовна давність».

Позовна давність — це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

- За допомогою витягу з Цивільного кодексу України визначте, який позовний строк установлено для різних видів позовів. Чи зможете ви вирішити проблему, яка викладена на початку параграфа, звернувшись до суду?

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 257. Загальна позовна давність

1. Загальна позовна давність встановлюється тривалістю в три роки.

Стаття 258. Спеціальна позовна давність

1. Для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю.

2. Позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

1) про стягнення неустойки (штрафу, пені);

2) про спростування недостовірної інформації, розміщеної в засобах масової інформації.

У цьому разі позовна давність обчислюється від дня розміщення цих відомостей у засобах масової інформації або з дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості;

- 3) про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця в разі порушення переважного права купівлі частки в праві спільної часткової власності (стаття 362 цього Кодексу);
- 4) у зв'язку з недоліками проданого товару;
- 5) про розірвання договору дарування;
- 6) у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти;
- 7) про оскарження дій виконавця заповіту;
- 8) про визнання недійсним рішення загальних зборів товариства.

Стаття 268. Вимоги, на які позовна давність не поширюється

1. Позовна давність не поширюється:

- 1) на вимогу, що випливає з порушення особистих немайнових прав, крім випадків, установлених законом;
- 2) на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видання вкладу;
- 3) на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, крім випадків завдання такої шкоди внаслідок недоліків товару, що є рухомим майном, у тому числі таким, що є складовою частиною іншого рухомого чи нерухомого майна, включаючи електроенергію (...);
- 5) на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) (...);
- 7) на вимогу про визнання недійсним правочину, предметом якого є відчуження гуртожитку як об'єкта нерухомого майна та/або його частини, на який поширюється дія Закону України «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків», про визнання недійсним свідоцтва про право власності на такий гуртожиток, як об'єкт нерухомого майна та/або його частини, про визнання недійсним акта передавання такого гуртожитку, як об'єкта нерухомого майна та/або його частини до статутного капіталу (фонду) товариства (організації), створеного в процесі приватизації (корпоратизації) колишніх державних (комунальних) підприємств.

Отже, необхідно пам'ятати про часові обмеження: якщо строк позовної давності минув, ви втрачаєте право звернутися до суду по допомогу, хоча в окремих випадках суд може визнати поважними причини пропущення строку позовної давності.

Захист цивільних прав, захист права власності, моральна шкода, позовна давність

1. Які шляхи захисту цивільних прав особи ви знаєте?
- 2*: Висловте думку щодо доцільності встановлення позовної давності для звернення до суду.
3. Чому, на вашу думку, для різних видів правочинів встановлено різні строки позовної давності?
4. Які способи захисту цивільних прав та інтересів можуть бути використані судом?
5. У чому полягає моральна шкода?
- 6*: Висловте свою думку щодо того, чи достатні засоби відшкодування моральної шкоди передбачено законодавством.
- 7*: У засобах масової інформації та мережі Інтернет знайдіть інформацію про випадки спростування недостовірної інформації.

- 8***. Для кожної із ситуацій запропонуйте найбільш доцільний спосіб захисту цивільних прав.
- а) Особа своєчасно не повернула кредит, отриманий у банку;
  - б) автомобіль особи незаконно, на її думку, затриманий поліцією;
  - в) групою школярів під час гри випадково було пошкоджено автомобіль, який стояв у дворі;
  - г) особу не пускають у квартиру, у якій вона прописана та є одним із співвласників;
  - г) особа вважає незаконним рішення сільської ради про вилучення земельної ділянки.
- 9**. Порівняйте негаторний та віндикаційний позови.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Звернення до суду в цивільних справах

Враховуючи вимоги Цивільного процесуального кодексу, складіть за наведеним зразком позовні заяви до суду в запропонованих ситуаціях.

1. Унаслідок зіткнення з вантажівкою, водій якої порушив Правила дорожнього руху, ваш автомобіль отримав суттєві пошкодження.
2. Людина відмовляється повернути кредит, отриманий у банку.
3. Магазин відмовляється замінити телевізор, який вийшов з ладу протягом гарантійного строку.

До _____ суду

Позивач: _____,
(п. і. б.)

що проживає за адресою: _____
_____
(індекс, адреса, телефон)

Відповідач: _____,
(п. і. б.)

що проживає за адресою: _____
_____
(індекс, адреса, телефон)

Ціна позову: _____

ПОЗОВНА ЗАЯВА

про відшкодування завданої шкоди внаслідок дорожньо-транспортної пригоди

«   » _____ 20__ року відбулася дорожньо-транспортна пригода (далі — ДТП) за участі транспортних засобів _____, державний реєстраційний номер (далі — д. р. н.) _____ та _____, д. р. н. _____.

ДТП відбулась у результаті порушення водієм транспортного засобу _____, д. р. н. _____ (прізвище, ім'я, по батькові, далі — Відповідач) «Правил дорожнього руху», що підтверджується постановою _____ суду (додається).

Відповідно до вказаної постанови, Відповідач здійснив _____, чим порушив _____ пункт «Правил дорожнього руху», що призвело до пошкодження транспортних засобів.

У результаті ДТП автомобілю _____, д. р. н. _____ завдано механічних пошкоджень. Перелік механічних пошкоджень зафіксований у довідці, яка була видана мені на місці пригоди.

У зв'язку з тим, що автомобіль _____, д. р. н. _____ належить мені за правом власності, мені було завдано матеріальну шкоду.

Вартість відновлювального ремонту автомобіля _____, д. р. н. _____ відповідно до _____ (калькуляції, акт оцінки вартості збитку, акт автотова-рознавчого дослідження тощо) становить _____ гривень.

Відповідно до пункту 1) частини першої статті 1188 Цивільного кодексу України, шкода, завдана в результаті взаємодії декількох джерел підвищеної небезпеки, відшкодовується на загальних підставах, а саме шкода, завдана одній особі з вини іншої особи, відшкодовується винною особою.

У зв'язку з погіршенням здоров'я, перенесеним шоком, а також у зв'язку з неможливістю використання власного транспортного засобу вважаю, що мені також було нанесено моральну шкоду.

Загальна сума моральної шкоди становить _____ гривень.

Ураховуючи вищевикладене та керуючись статтями ч. 2 ст. 23, 1166, 1167, 1187 Цивільного кодексу України, статтями _____ Цивільного процесуального кодексу України,

Прошу:

1. Стягнути з _____ на мою користь вартість відновлювального ремонту — _____ грн.
2. Стягнути з _____ на мою користь суму матеріального збитку _____ грн.
3. Стягнути з _____ на мою користь витрати на забезпечення інформаційно-технічного процесу суду сумою _____ грн та витрати на оплату державного мита сумою _____ грн.

Додатки

1. Оригінал платіжного доручення про оплату державного мита.
2. Оригінал платіжного доручення про оплату витрат на забезпечення інформаційно-технічного процесу.
3. Копія постанови суду про притягнення _____ до адміністративної (кримінальної) відповідальності.
4. Копія довідки щодо нанесених автомобілю _____, д. р. н. _____ механічних пошкоджень.
5. Копія документів, що підтверджують суму матеріального збитку.
6. Копія документів, що підтверджують право власності на автомобіль _____, д. р. н. _____.

« _____ » _____ 20__ р.

Підпис

З ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 175. Позовна заява

1. У позовній заяві позивач викладає свої вимоги щодо предмета спору та їх обґрунтування.
2. Позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи.
3. Позовна заява повинна містити:
  - 1) найменування суду першої інстанції, до якого подається заява;
  - 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові — для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), а також реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб — громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номери засобів зв'язку, офіційної електронної адреси та адреси електронної пошти;
  - 3) зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспоруються;
  - 4) зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів — зміст позовних вимог щодо кожного з них;
  - 5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини;
  - 6) відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися, у тому числі, якщо законом визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору;
  - 7) відомості про вжиття заходів забезпечення доказів або позову до подання позовної заяви, якщо такі здійснювалися;
  - 8) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви; зазначення доказів, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності); зазначення щодо наявності в позивача або іншої особи оригіналів письмових або електронних доказів, копії яких додано до заяви;
  - 9) попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач зазнав і які очікує зазнати у зв'язку із розглядом справи;
  - 10) підтвердження позивача про те, що ним не подано іншого позову (позовів) до цього ж відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав.
4. Якщо позовна заява подається особою, звільненою від сплати судового збору відповідно до закону, у ній зазначаються підстави звільнення позивача від сплати судового збору.
5. У разі пред'явлення позову особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, у заяві повинні бути зазначені підстави такого звернення.
6. У позовній заяві можуть бути вказані й інші відомості, необхідні для правильного вирішення спору.

Тема 11 ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

§ 34. Зобов'язання в цивільному праві

1. Поняття та особливості цивільно-правового зобов'язання

Одним з найважливіших понять цивільного права України є поняття «зобов'язання».

Цивільно-правове зобов'язання — це правовідношення, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана здійснити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Цивільно-правове зобов'язання ґрунтується на добровільності, вільному волевиявленню сторін. За загальним правилом зобов'язання повинне здійснюватися в національній валюті — гривні.

Сторонами зобов'язання є боржник і кредитор, при цьому як боржником, так і кредитором можуть бути одна або декілька осіб. Законодавство передбачає, що заміна кредитора на іншу особу відбувається без погодження з боржником, а заміна боржника (переведення боргу на іншу особу) може відбуватися тільки за згодою кредитора. Отже, якщо ви взяли кредит у банку, то банк має право без погодження з вами передати свої права, зазначені в договорі, іншій особі (без зміни змісту зобов'язань), а от якщо ви бажаєте перевести свій борг на іншу людину (навіть за її згодою чи проханням), то згода банку-кредитора є обов'язковою. Не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язання — ані боржником, ані кредитором.

За підставою виникнення зобов'язань їх поділяють на договірні та недоговірні. **Договірними** називають зобов'язання, які виникають на підставі договору й виражають спільну волю сторін, погоджені дії. **Недоговірні** зобов'язання виникають на основі правомірних односторонніх вчинків чи правочинів однієї особи або її неправомірних дій, унаслідок чого виникають зобов'язання щодо інших осіб.

Суть одностороннього та взаємного зобов'язань зрозумілі із самих назв. В **односторонньому** зобов'язанні одна сторона має лише обов'язки, інша — тільки права. Так, у договорі дарування зобов'язання має лише дарувальник, а обдарований має тільки права. **Взаємними** є зобов'язання, де кожна зі сторін має певні права й обов'язки та може вимагати від іншої сторони виконання її обов'язків.

2. Виникнення, виконання та припинення зобов'язань

• *Висловте припущення, якими можуть бути підстави для виникнення зобов'язань.*

Підстави для виникнення зобов'язань є різноманітними. Найчастіше цивільні зобов'язання виникають унаслідок укладання певних договорів. Іноді зобов'язання є результатом одностороннього правочину особи, правопорушення, юридичного вчинку (наприклад, створення художнього твору). Можливе виникнення зобов'язання внаслідок прийняття певного нормативного акта органом

державної влади чи місцевого самоврядування. Зобов'язання може виникнути й унаслідок стихійного лиха або іншого юридичного факту-події.

Зрозуміло, що будь-яке зобов'язання має цінність лише в тому випадку, коли воно буде виконано. Зобов'язання виконують відповідно до умов договору (якщо він був укладений) і закону. Якщо певні умови не вказані в договорі та законі, можуть бути застосовані звичаї ділового обороту. Зобов'язання має бути виконане у строк, установлений у договорі. Якщо в договорі строк не зазначений, кредитор має право вимагати виконання в будь-який час. Передбачено право боржника достроково виконати зобов'язання, якщо це не заперечується умовами договору.

Будь-яке зобов'язання не може бути вічним, тому закон передбачає порядок **припинення зобов'язання**. Це означає, що кредитор і боржник більше не мають взаємних прав та обов'язків: зобов'язання припинено. Підставою для припинення зобов'язання є його **належне виконання**, тобто виконання в повному обсязі, належною стороною та в належний строк. Можливе припинення зобов'язання **шляхом зарахування зустрічних вимог**. Таке припинення настає в тому випадку, коли кожна зі сторін має обов'язки щодо іншої сторони й при цьому вимоги збігаються. Зустрічні вимоги не можуть бути прийняті, коли йдеться про шкоду, завдану каліцтвом, ушкодженням здоров'я чи смертю, при сплаті аліментів, при виконанні договору довічного утримання, а також у разі закінчення терміну позовної давності.

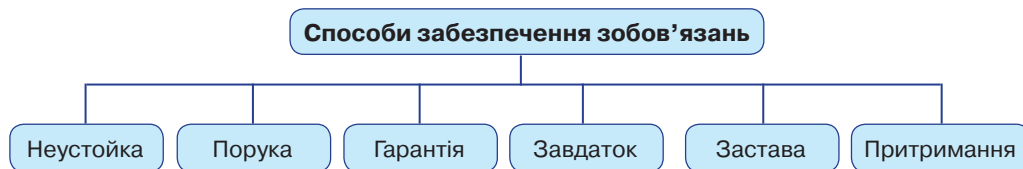
Припинення зобов'язання можливе також **за домовленістю** сторін про його припинення або заміну на нове зобов'язання (новацію). Так, сторони мають право домовитися про заміну зобов'язання оренди на зобов'язання купівлі–продажу будинку, який було орендовано. Кредитор має право взагалі відмовитися від вимоги про виконання зобов'язання, у цьому випадку йдеться про **скасування боргу**.

Уявімо ситуацію, коли громадянин дав у борг гроші своєму родичу. Однак сталося непоправне: родич помер і кредитор стає спадкоємцем майна боржника. У цьому випадку відбувається **поєднання боржника та кредитора в одній особі**. Зрозуміло, що вимагати виконання зобов'язання від самого себе неможливо, тому зобов'язання припиняється.

Зобов'язання припиняється й у тому випадку, коли його виконання стає неможливим через фізичні чи юридичні причини. Фізична неможливість настає, наприклад, у разі фізичного знищення предмета договору.

3. Способи забезпечення зобов'язань

Для того щоб забезпечити виконання зобов'язань, можуть застосовуватися різні правові способи.

Неустойка (штраф, пеня) — грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторі в разі порушення боржником зобов'язання.

Неустойка може бути передбачена у двох формах — штрафу та пені. Сума **штрафу** обчислюється у відсотках від суми невиконаного зобов'язання (тобто має визначену суму, яка не змінюється залежно від строку прострочення зобов'язання). **Пеня** також обчислюється у відсотках від суми невиконаного зобов'язання, однак за кожен день прострочення зобов'язання. Якщо неустойка передбачена договором, то боржник зобов'язаний сплатити її незалежно від наявності в кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, і при цьому її сплата не звільняє від виконання зобов'язання. Так, якщо особа своєчасно не сплачує внески до банку для погашення кредиту, то за кожен день запізнення їй, як правило, буде нараховуватися пеня — певний відсоток від її боргу.

За договором **поруки** за боржника перед кредитором поручається третя особа — поручитель. Якщо боржник не виконав зобов'язання, він разом з поручителем несе перед кредитором солідарну відповідальність.

- *Пригадайте, що означає солідарна відповідальність.*

При цьому поручитель відповідає за сплату не лише основного боргу, а й пені та неустойки, передбачених договором. Важливо зазначити, якщо поручитель виконав зобов'язання боржника, до нього переходять права кредитора, тобто тепер він має право вимагати виконання зобов'язання від боржника на свою користь. Порука дається за конкретну особу, тому в разі заміни боржника порука втрачає свою силу.

Ще одним способом забезпечення зобов'язання є **гарантія**, яку можуть надавати лише банк, страхова організація або інша фінансова установа, що гарантує виконання зобов'язання боржником. Гарантія видається на певний строк і не може бути відкликана протягом цього строку. Якщо боржник порушив зобов'язання, гарант зобов'язаний сплатити кредитору суму, передбачену гарантією. Так само, як і поручитель, гарант має право на пред'явлення регресної вимоги до боржника, за якого він сплатив суму, передбачену гарантією.

Як спосіб забезпечення зобов'язання досить часто використовується **завдаток**. Домовляючись про певні зобов'язання, сторони передбачають передання боржником певних грошових сум чи рухомого майна кредитором на підтвердження зобов'язання.

Завдаток досить часто використовують при укладанні договору купівлі–продажу, коли його вносить покупець. Якщо обидві сторони виконали зобов'язання, завдаток зараховується в рахунок належних за договором платежів.

Ще один спосіб забезпечення зобов'язань — **застава**, з якою досить часто мають справу громадяни, які беруть кредити в банках. Особа передає в заставу певну цінну річ — автомобіль, квартиру, будинок, земельну ділянку. У разі невиконання боржником зобов'язання (у цьому прикладі — при неповерненні кредиту) кредитор (у цьому випадку — банк) стає власником заставленого майна. Застава, як правило, залишається в боржника — заставодавця, іноді за договором застава може бути передана на зберігання кредитору. Застава нерухомого майна має бути посвідчена нотаріально.

Новим способом забезпечення зобов'язання є **притримання**. Громадянин замовив у майстерні новий костюм, замовлення було виконане вчасно, але він не сплатив за роботу. У цьому випадку майстерня має право не видавати (притримати) роботу до моменту, коли замовник (боржник) виконає своє зобов'язання — сплатить за роботу.

Цивільно-правове зобов'язання, способи забезпечення зобов'язань: неустойка, штраф, пеня, завдаток, застава, притримання, гарантія, порука.

1. Поясніть поняття «цивільно-правове зобов'язання», «способи забезпечення зобов'язань: неустойка, штраф, пеня, завдаток, застава, притримання, гарантія, порука».
2. Назвіть відомі вам види зобов'язань.
3. Які підстави виникнення та припинення зобов'язань?
4. Які способи забезпечення зобов'язань ви знаєте?
5. Висловте свою думку щодо доцільності існування та застосування різних видів забезпечення зобов'язань.
6. Наведіть приклади правочинів, для забезпечення виконання яких доцільно застосувати різні види забезпечення зобов'язань.
7. Порівняйте

А штраф і пеню	Б гарантію та поруку

Тема 12 ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ДОГОВОРИ

§ 35. Цивільно-правові договори

1. Поняття та види договорів

Чимало цивільно-правових правочинів виникає внаслідок укладання договорів.

Договір — це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Існує чимало видів договорів. Так, за моментом виникнення прав та обов'язків договори поділяють на реальні та консенсуальні. Права й обов'язки за **реальним договором** виникають у момент виконання умов договору, а права та обов'язки за **консенсуальним договором** виникають уже в момент його підписання.

Також договори поділяють на **двосторонні** (якщо правами й обов'язками наділені обидві сторони договору), **односторонні** (якщо одна сторона має певні обов'язки перед іншою, а інша сторона не має зустрічного обов'язку) і **багато-сторонні** (що укладаються більше ніж двома сторонами).

Крім цього, існують особливі види договорів. Так **публічним** є договір, у якому одна сторона (підприємець) узяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться на загальних для всіх умовах. Найчастіше такі договори мають місце в роздрібній торгівлі, на транспорті, підприємствах зв'язку, у готелях тощо.

2. Порядок укладання договору

- Висловте припущення, які умови договору є обов'язковими, необхідними.

Закон визначає обов'язковою для будь-якого договору умову про предмет договору (тобто про те, про що домовляються). Крім того, для багатьох договорів визначено обов'язкові саме для цього виду договору умови. Так, для договору купівлі-продажу обов'язковою умовою є ціна.

Для укладання договору одна зі сторін звертається до іншої з пропозицією, яка має назву **оферта**. Вона має бути направлена конкретній особі, у ній повинні міститися істотні умови цього виду договору. Направлення оферти вважають *першою стадією* укладання договору.

Другою стадією укладання договору вважається відповідь іншої сторони. Таку відповідь — згоду на прийняття пропозиції — називають **акцептом**. У разі прийняття пропозиції відповідь повинна бути безумовною.

Якщо сторона пропонує укласти договір на інших умовах, це вважається відмовою від першої пропозиції та одночасно новою офертою.

3. Договори купівлі–продажу та міни

Одним з найпоширеніших цивільно-правових договорів є договір купівлі–продажу, з яким, напевно, мав справу кожний з вас. За **договором купівлі–продажу** одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Кожна зі сторін договору має певні, визначені законом права й обов'язки. Продавець зобов'язаний повідомити покупцеві необхідну інформацію про товар, зокрема про можливі небезпечні його якості, передати покупцеві товар, визначений договором купівлі–продажу, а також інструменти, комплект запасних частин тощо та документи: технічний паспорт, сертифікат якості тощо, що стосуються товару. Обов'язком продавця є передання товару належної якості.

У свою чергу, покупець зобов'язаний сплатити встановлену договором ціну за товар і прийняти його. Оплата проводиться в повному обсязі після передання товару, а в окремих випадках договір може передбачати попередню оплату товару (до отримання) або оплату товару в кредит (частинами).

Покупець має право до укладання договору купівлі–продажу оглянути товар і вимагати проведення в його присутності перевірки властивостей товару або його демонстрації (пригадайте, як перевіряють телевізор, комп'ютер, автомобіль перед купівлею).

Закон визначає обов'язкову письмову форму договору з нотаріальним посвідченням і державною реєстрацією для договорів купівлі–продажу нерухомого майна, форма інших договорів купівлі–продажу визначається за погодженням сторін.

Подібним до договору купівлі–продажу є договір міни. За **договором міни** кожна зі сторін зобов'язується передати іншій у власність один товар в обмін на інший. При здійсненні договору міни кожна сторона є одночасно продавцем того товару, який вона передає у власність іншій, і покупцем того товару, який вона одержує.

4. Договір дарування

За **договором дарування** одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність. Важливо зазначити, що договір дарування виключає будь-які зустрічні зобов'язання обдаровуваного, його обов'язок здійснити будь-які дії на користь дарувальника.

Закон визначає форму, за якою укладають договір дарування.

Предмет дарування	Форма договору
Предмети особистого користування та побутового призначення	Можлива усна
Нерухомі речі	Письмова з нотаріальним посвідченням
Майнові права, дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому	Письмова
Рухомі речі, які мають особливу цінність	Письмова
Валютні цінності на суму, яка перевищує 50 неоподаткованих мінімумів доходів громадян	Письмова з нотаріальним посвідченням

Закон передбачає можливість укладання договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому. При цьому передання дарунка може бути пов'язане з настанням певної обставини або містити обов'язок передати дарунок через певний строк. Так, наприклад, може бути передбачено передання дарунка після закінчення навчання, служби в армії тощо.

Можливе також укладання договору дарування, у якому буде передбачено певні зобов'язання обдаровуваного на користь третіх осіб. Так, обдаровуваного, який отримав житловий будинок, можна зобов'язати надати можливість проживання в ньому певній особі. У цьому випадку, приймаючи подарунок, обдаровуваний бере на себе зобов'язання виконати це, а в разі порушення дарувальник має право вимагати розірвати договір і повернути дарунок або відшкодувати його вартість (якщо повернення неможливе).

5. Договір позики

За **договором позики** одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості. Зазначимо, що договір позики є договором реальним.

Закон вимагає укладання договору позики в письмовій формі між фізичними особами, якщо його сума не менше, ніж у 10 разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а якщо позикодавцем є юридична особа, — незалежно від суми. При цьому підтвердженням договору може бути розписка або інший документ, який засвідчує передання позичальнику визначеної грошової суми чи кількості речей.

6. Договір найму

Напевно, кожному з вас доводилося користуватися чужими речами, які ви взяли в сусіда, товариша, подруги тощо. Можливо, дехто, відпочиваючи влітку з батьками, користувався квартирою чи будинком, які орендували. У цьому випадку йдеться про договір найму. За **договором майнового найму (оренди)** наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно для користування за плату на певний строк. Майно, яке особа орендує, після закінчення строку найму (оренди) має бути повернуте, при цьому саме те майно, яке було

отримане. Зрозуміло, що у зв'язку з цим предметом договору найму можуть бути лише речі, які мають індивідуальні ознаки. Не можна орендувати 5 кг цукру або 20 л бензину, а от квартиру, автомобіль чи телевізор можна взяти в оренду. За користування майном, яке отримане в оренду, орендар сплачує кошти, передбачені договором. Орендна плата вноситься, як правило, щомісячно.

Договір найму може бути **строковим** або **безстроковим**. Якщо договір укладено на невизначений строк, кожна зі сторін має право відмовитися від нього в будь-який час, письмово попередивши про це іншу сторону.

7. Договір підряду

Людині необхідно побудувати чи відремонтувати будинок або квартиру, пошити костюм, прибрати у квартирі, тому вона наймає виконавця, який здійснює роботу. У цьому випадку йдеться про договір підряду. За **договором підряду** одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану роботу.

За загальним правилом підрядник виконує роботу зі свого матеріалу й несе відповідальність за його якість. Якщо ж матеріал, відповідно до договору, надано замовником, то підрядник несе відповідальність за його використання й економне витрачання, а після закінчення роботи повинен надати звіт про його використання.

У договорі підряду визначається вартість роботи, додатком до договору може бути кошторис, у якому здійснено розрахунок вартості роботи. Як правило, зміни до кошторису можна вносити лише за погодженням сторін.

Замовник має право в будь-який час перевірити хід і якість роботи, але не має права втручатися в діяльність підрядника. Більше того, замовник у будь-який час до закінчення роботи має право відмовитися від договору, але при цьому він зобов'язаний виплатити підряднику не лише плату за виконану частину роботи, а й відшкодувати йому збитки, завдані розірванням договору.

Після закінчення роботи замовник зобов'язаний її прийняти. Якщо під час прийняття роботи будуть виявлені певні недоліки чи невикладання договору підряду, замовник повинен негайно заявити про це. Якщо через ці недоліки робота підрядника стає непридатною для використання відповідно до договору, замовник має право за своїм вибором вимагати від підрядника безоплатного усунення недоліків у роботі, пропорційного зменшення ціни або відшкодування своїх витрат на усунення недоліків, якщо право замовника усувати їх встановлено договором. Якщо недоліки в роботі є істотними й не можуть бути усунені протягом певного строку, замовник має право відмовитися від договору й вимагати відшкодування збитків.

Договір, оферта, акцепт, договори купівлі–продажу та міни, дарування, позики, найму, підряду.

1. Поясніть поняття «договір», «оферта», «акцепт».
2. Які існують види цивільно-правових договорів?
3. Які особливості має публічний договір?
4. Охарактеризуйте стадії укладання договору.

- 5* Висловте свою думку щодо доцільності існування публічних договорів.
 6* Наведіть приклади різних видів договорів, учасником яких вам доводилося бути.
 7. Порівняйте
 А договір купівлі-продажу та договір дарування
 Б договір майнового найму та договір позики

Тема 13 ОСНОВИ СПАДКОВОГО ПРАВА

§ 36. Спадкове право

1. Поняття «спадщина» і «спадкування»

Життя людини, на жаль, не може продовжуватися вічно. Зі смертю людини чимало відносин, пов'язаних із нею, припиняються. Однак після смерті людини залишаються певні майнові відносини, інші права й обов'язки, які не припиняються з її смертю. Якщо відносини, пов'язані з трудовою діяльністю, сімейними відносинами, членством у громадських організаціях, партіях, припиняються, — вони є суто особистими, то майнові відносини мають перейти до інших людей.

Перехід прав та обов'язків померлої фізичної особи до інших осіб називають *спадкуванням*.

Сукупність правових норм, якими регулюються відносини спадкування, називають *спадковим правом*.

Норми спадкового права регулюють порядок спадкування, складання, посвідчення та скасування заповіту, визначають коло осіб, які є спадкоємцями, тощо.

Усі права й обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини й не припинилися внаслідок його смерті, називають *спадщиною*.

Спадщина відкривається (тобто виникає питання про спадкування) у разі смерті людини або визнання її померлою за рішенням суду. *Часом відкриття спадщини* (це має важливе значення для визначення кола спадкоємців, їхніх прав та обов'язків) є день, коли особа померла або була визнана померлою судом. *Місцем відкриття спадщини* є останнє місце проживання спадкодавця, а якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна — місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Певні проблеми виникають у випадку, коли декілька осіб, які мали б спадкувати одна після одної, гинуть під час однієї катастрофи або протягом одного дня. Цивільний кодекс України визначає, що «якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з них». Так само, «якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. У цьому випадку спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з цих осіб».

2. Спадкоємці та спадкодавці

Головними особами, які беруть участь у спадкових правовідносинах, є спадкоємець і спадкодавець. **Спадкодавцем** може бути лише фізична особа. **Спадкоємцем** може бути як фізична, так і юридична особа — школа, музей, театр тощо, а також територіальна громада чи держава. При цьому спадкоємцями за заповітом можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, а за законом — тільки фізичні особи. Право на спадкування має також дитина спадкодавця, яка була зачата за його життя, але народилася після його смерті.

Одночасно закон передбачає випадки, коли особа може бути позбавлена права на спадкування як за законом, так і за заповітом.

• *Висловте припущення, у яких випадках треба позбавляти особу права на спадкування. Порівняйте свої припущення з нормами закону, наведеними у витязі з Цивільного кодексу України.*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 1224. Усунення від права на спадкування

1. Не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. Положення абзацу першого цієї частини не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, усе ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

2. Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування в них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки в спадщині.

3. Не мають права на спадкування за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини.

Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) і повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

4. Не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу.

5. За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

6. Положення цієї статті поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку в спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

3. Спадкування за заповітом

Спадкування можливе двома основними шляхами — за законом і за заповітом. Фізична особа з повною цивільною дієздатністю має право залишити заповіт.

Заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Заповіт складається тільки особисто; через представника не допускається. У заповіті може бути призначено будь-яку кількість спадкоємців, при цьому не мають значення сімейні, родинні й інші відносини між спадкодавцем і призначеними спадкоємцями. Водночас спадкодавець має право позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа тих, хто є спадкоємцем за законом (крім тих, хто має право на обов'язкову частку спадщини, — про це ви дізнаєтеся далі).

До заповіту може бути включено всі права й обов'язки, які належать спадкодавцеві або лише їхню частину. Якщо в заповіті згадуються не всі права й обов'язки, то частина, яка не вказана в заповіті, успадковується за законом.

Складаючи заповіт, особа може зробити в ньому **заповідальний відказ**. Це означає, що на спадкоємця, який отримає спадщину, покладається обов'язок виконати певні дії на користь третіх осіб, передати певне майно в їхню власність. Так, зокрема, на спадкоємця, до якого переходить житловий будинок чи квартира, може бути покладено обов'язок надати іншій особі право користування ними. Також у заповіті можуть бути передбачені немайнові зобов'язання спадкоємця — щодо ритуалу, місця поховання, розпорядження архівами спадкодавця тощо.

Уявімо, що громадянин залишив заповіт, за яким усе своє майно заповів музею сучасного мистецтва. Нібито все добре, але в нього залишилися мати-інвалід і двоє неповнолітніх дітей. Хіба буде правильним залишення цих осіб без засобів до існування? Закон захищає інтереси непрацездатних осіб, які перебували на утриманні померлого.

Цивільний кодекс України передбачає, що «малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) і непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка)». Право на отримання частки спадщини незалежно від змісту заповіту має назву **обов'язкова частка в спадщині**.

Існує право спадкодавця скласти заповіт з умовою. У цьому випадку заповідач указує на певні умови (наявність дітей, освіти певного рівня, одруження тощо), за наявності яких набувається право на спадщину.

Заповіт обов'язково складається в письмовій формі із зазначенням місця й часу його складення та повинен бути особисто підписаний заповідачем. Однак для того щоб заповіт набув чинності, він має обов'язково бути посвідчений нотаріусом або іншою особою, якій надано таке право.

- *Ознайомтеся з витягом з Цивільного кодексу України. Визначте, які особи мають право посвідчувати заповіт, і висловіть свою думку щодо того, чому саме в цих випадках передбачено можливість посвідчення заповітів іншими посадовими особами (крім нотаріуса).*

З ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 1248. Посвідчення заповіту нотаріусом

1. Нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів.
2. Нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути доповно прочитаний заповідачем і підписаний ним.

Якщо заповідач через фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту має відбуватися при свідках (стаття 1253 цього Кодексу) (...).

Стаття 1251. Посвідчення заповіту посадовою особою органу місцевого самоврядування

1. Якщо в населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою особою відповідного органу місцевого самоврядування.

Стаття 1252. Посвідчення заповіту іншою посадовою, службовою особою

1. Заповіт особи, яка перебуває на лікуванні в лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів.
2. Заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна.
3. Заповіт особи, яка перебуває в пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції.
4. Заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що здійснює нотаріальні дії, також заповіт працівника, члена його сім'ї і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу.
5. Заповіт особи, яку тримують в установі виконання покарань, може бути посвідчений начальником такої установи.
6. Заповіт особи, яку тримують в слідчому ізоляторі, може бути посвідчений начальником слідчого ізолятора.
7. Заповіти осіб, зазначених у частинах першій–шостій цієї статті, посвідчуються при свідках (...).
9. Заповіти, посвідчені посадовими, службовими особами, визначеними в частинах першій–шостій цієї статті, прирівнюються до заповітів, посвідчених нотаріусами.

Заповідач має право в будь-який час скасувати свій заповіт, зробити в ньому зміни. Заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або в тій частині, у якій він йому суперечить.

4. Спадкування за законом

Необхідно зазначити, що спадкування передусім здійснюється відповідно до заповіту й лише у випадку, коли заповіт не виявлений, визнаний недійсним або спадкоємці за заповітом відмовилися прийняти спадщину, спадкування відбувається за законом.

При спадкуванні за законом діє чіткий порядок спадкування відповідно до черг, установлених Цивільним кодексом України.

Черга спадкування	Спадкоємці, які належать до цієї черги
Перша	Діти, батьки, той з подружжя, хто пережив іншого
Друга	рідні брати та сестри (повнорідні й неповнорідні), баба, дід (як по лінії батька, так і по лінії матері)
Третя	Рідні дядько та тітка
Четверта	Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше 5 років до часу відкриття спадщини
П'ята	Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно

У п'яту чергу право на спадкування за законом, крім родичів, одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. **Утриманцем** вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менше п'яти років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів для існування.

Спадщину отримують спадкоємці найвищої черги. За відсутності спадкоємців певної черги право на спадщину мають спадкоємці наступної черги. Якщо спадкоємців певної черги, яка закликається до спадкування, декілька, усе спадкове майно розподіляється між ними порівну.

Закон передбачає спадкування за правом представлення, тобто право на отримання спадщини в разі смерті своїх родичів, які мають право на спадкування. Так, у разі смерті своїх матері, батька, баби, діда (відповідно баби, діда, прабаби, прадіда померлого) онуки та правнуки, прабаба, прадід мають право отримати частку спадщини, яка належала б їхнім дітям (бабі, діду спадкодавця). Племінники спадкодавця мають право на ту частину спадщини, яка належала б їхній матері, батьку (сестрі чи брату померлого); двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхній матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця).

5. Здійснення права на спадкування

Після того як відкривається спадщина, спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Законом встановлено строк прийняття спадщини — шість місяців, при цьому спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо він не заявив про відмову від неї, а спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем, має подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини. Так само спадкоємець протягом того ж самого строку має право заявити про свою відмову від заповіту, при цьому спадкоємець за заповітом має право відмовитися від прийняття спадщини лише на користь іншого спадкоємця за заповітом, а спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь будь-кого зі спадкоємців за законом незалежно від черги. На жаль, у житті трапляються випадки, коли спадкоємець помирає після відкриття

спадщини, раніше, ніж устигає її прийняти. У цьому випадку право на прийняття належної цій особі частки спадщини (крім права на обов'язкову частку спадщини) переходить до його спадкоємців. Такий процес отримав назву **спадкова трансмісія**.

Нинішні норми спадкового законодавства роблять малоймовірною ситуацію, коли в померлої людини не знайдеться родичів аж до шостого коліна споріднення. Однак можлива відмова від спадщини, інші життєві ситуації. Як у цих випадках розпорядитися спадщиною? Закон визначає, що **«у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину від умерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини»**. Рішення про відумерлість спадщини може бути прийнято судом лише після того, як мине один рік після відкриття спадщини. Після цього така спадщина переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Важливо пам'ятати, що успадковуються не лише права, а й зобов'язання померлого. Тому в межах вартості отриманого майна спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредиторів (якщо спадкоємців декілька — пропорційно отриманій частці спадщини).

Спадкоємець, який прийняв спадщину, може в нотаріуса одержати свідоцтво про право на спадщину, а якщо він успадкував нерухоме майно, отримання свідоцтва про право на спадщину є обов'язковим. Свідоцтво про право на спадщину видається після закінчення шести місяців з часу відкриття спадщини.

Спадщина, спадкування, заповіт, заповідальний відказ, обов'язкова частка спадщини, спадкова трансмісія.

1. Поясніть поняття «спадщина», «спадкування», «заповіт», «заповідальний відказ», «обов'язкова частка спадщини», «спадкова трансмісія».
2. Хто має право на отримання спадщини?
3. Що таке *заповіт*?
4. Як оформляється заповіт?
5. Які шляхи спадкування передбачені законом?
- 6* Висловте свою думку щодо необхідності існування спадкового права.
- 7* Висловте свою думку щодо доцільності існування інституту обов'язкової частки спадщини.
- 8* Висловте свою думку щодо доцільності складання людиною заповіту, адже сьогодні лише незначна частина громадян України це робить.
- 9* Доведіть, що норми спадкового права відповідають нормам моралі.
10. Визначте, до якої черги спадкування за заповітом належить кожна із зазначених осіб.
  - а) Батько і мати;
  - б) дідусь і бабуся;
  - в) рідні тітка та дядько;
  - г) утриманці спадкоємця, які не є членами його сім'ї;
  - г) кум;
  - д) той з подружжя, хто пережив іншого;
  - е) рідні брати й сестри;

- е) інші родичі, які не ввійшли до інших черг спадкування до шостого коліна споріднення;
- ж) особа, яка проживає однією сім'єю зі спадкодавцем не менше 5 років;
- з) хрещений батько.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Спадкування

Норми спадкового законодавства визначають порядок укладання заповіту, а також поділу спадщини в різних ситуаціях.

Розглянемо ситуацію.

За заповітом громадянина вся його спадщина (на загальну суму 600 000 грн) має перейти двоюрідному брату. Крім цього, у заповідачі після його смерті залишилися родичі: дружина-інвалід I групи (47 років); син (24 роки); дочка (15 років); рідна сестра (59 років); батько (88 років); тітка (63 роки). Визначте, як має бути розподілена спадщина.

Закон визначає, що за наявності дійсного заповіту право на спадщину мають особи, визначені заповітом. У цьому випадку існує заповіт, отже, право на спадщину має двоюрідний брат, зазначений у заповіті. Однак серед інших родичів, які є спадкоємцями за законом, є декілька непрацездатних осіб — дружина-інвалід I групи; неповнолітня дочка (15 років), а також рідна сестра (59 років), батько (88 років) і тітка (63 роки), які досягли пенсійного віку, а отже, є непрацездатними. Однак право на обов'язкову частину спадщини незалежно від змісту заповіту мають лише неповнолітні та непрацездатні спадкоємці першої черги — у цьому випадку дружина, донька та батько (сестра — спадкоємець другої, а тітка — третьої черги й тому не мають права на обов'язкову частку спадщини). Кожен з тих, хто має право на обов'язкову частку, повинен отримати половину частки, яку б він отримав у разі спадкування за законом. Визначимо, яку спадщину отримав би кожен із спадкоємців у разі спадкування за заповітом. Для цього виокремимо спадкоємців першої черги. Ними є дружина, син, донька та батько — чотири особи. Кожен з них за законом отримав би рівну частку спадщини, тобто $600\ 000 : 4 = 150\ 000$ грн. Отже, кожен з трьох спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку, — дружина, батько та донька, — має отримати $150\ 000 : 2 = 75\ 000$ грн. Двоюрідний брат отримає всю іншу спадщину, тобто $600\ 000 - (75\ 000 \times 3) = 375\ 000$ грн.

Розглянемо ситуації.

1. Працюючи в пошуковій експедиції у віддаленому районі, громадянин Ф. отримав важку травму. Побоюючись за своє життя, він вирішив скласти заповіт. Написавши заповіт, Ф. звернувся до начальника експедиції з проханням завірити його. Той, прочитавши заповіт у голос, висловив обурення щодо його змісту — своє майно Ф. заповідав не дружині, а сторонній особі, але після наполягань Ф. завірив документ. Чи відповідає ця процедура вимогам закону?
2. Під час плавання в Атлантичному океані в капітана українського судна стався серцевий напад, і він вирішив скласти заповіт. Запропонуйте, як йому це зробити, адже він не має права завірити заповіт самому собі.
3. Громадянин П., керуючи автомобілем, порушив Правила дорожнього руху й загинув унаслідок автомобільної катастрофи. Під час катастрофи було розбито, крім автомобіля П., ще два автомобілі та стовп вуличного освітлення

(загальна сума шкоди становить 1 000 000 грн). У П. залишилося двоє рідних братів, мати та дружина. П. залишив спадщину на загальну суму 2 400 000 грн, заповіту не виявлено. Визначте, як має бути розподілено спадщину, чи можуть власники розбитих автомобілів і підприємство мереж вуличного освітлення отримати відшкодування завданої шкоди.

4. Після смерті громадянина К. із заявами про отримання спадщини звернулися його дружина, двоє дітей, батько, брат-пенсіонер — інвалід І групи, який проживав разом із спадкодавцем, син П. від першого шлюбу, який був розірваний 15 років тому. Свого часу К. був позбавлений батьківських прав щодо сина. Як має бути розділена спадщина?
5. Після смерті Ц. залишився заповіт, згідно з яким усе своє майно вартістю 100 000 грн він заповів порівну своєму молодшому синові В. і дружині О. Старший син спадкодавця — Д., який із дитинства страждав тяжким захворюванням хребта, інвалід І групи, звернувся з вимогою про визнання його спадкоємцем і передання йому третини всього майна батька. Дружина О. заперечувала цю вимогу, зазначаючи, що Д. проживав окремо від батька, а тому не може претендувати на спадщину, якщо він не вказаний у заповіті. Чи має Д. право на спадщину?

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Перевірте себе

1. Поясніть поняття «спадкування», «довіреність», «публічний договір», «споживач», «оферта», «спадкова трансмісія».
2. Поясніть порядок укладання цивільно-правових договорів.
3. Наведіть приклади різних видів цивільно-правових договорів.
4. Охарактеризуйте способи забезпечення зобов'язань.
5. Які вимоги до укладання заповіту передбачені законодавством України?
6. Дайте характеристику стадій цивільного процесу.
- 7* Висловіть свою думку щодо ефективності захисту прав споживача в Україні.
- 8* Висловіть свою думку щодо відповідності норм спадкового законодавства України нормам моралі.
9. Що об'єднує поняття в переліку та яке поняття є зайвим: нотаріус; капітан корабля, що знаходиться в плаванні; начальник антарктичної експедиції; посадова особа місцевого самоврядування в населеному пункті, де немає нотаріусів; київський міський голова?
10. Порівняйте
  - А спадкування за законом і спадкування за заповітом
  - Б договір реальний та консенсуальний
  - В договір комісії та договір доручення
11. Закінчіть речення.
  1. Права й обов'язки, що належали померлій фізичній особі та залишилися після її смерті, — це ... .
  2. Особисте розпорядження фізичної особи на випадок її смерті — це ... .

Тестові завдання

1. До спадкоємців другої черги спадкування за законом належать (належить)
  - А батько й мати
  - Б дідусь і бабуся

- В** рідні тітка та дядько
Г утриманці спадкоємця, які не є членами його сім'ї
Д той з подружжя, хто пережив іншого
2. Засвідчити заповіт **НЕ** має права
А начальник геологічної експедиції у віддаленому районі, у якій працює спадкодавець
Б директор промислового підприємства в м. Полтаві, де працює спадкодавець
В черговий лікар медичної установи в м. Одесі, де лікується спадкодавець
Г командир військової частини, у якій служить спадкодавець
Д капітан корабля, який знаходиться в плаванні
3. Визначте, у якій формі має бути складений заповіт
А письмовій простій
Б письмовій нотаріальній
В усній
Г конклюдентній
Д форма заповіту законом не визначена
4. Визначте, протягом якого строку після смерті спадкодавця має бути подано в державну нотаріальну контору заяву про прийняття спадщини
А 2 місяців
Б 4 місяців
В 6 місяців
Г 1 року
Д 2 років
5. Визначте, яке твердження відповідає діючому законодавству
А спадкоємець не відповідає за борги померлого
Б спадкоємець відповідає за борги померлого в повному обсязі
В спадкоємець відповідає за борги померлого в межах дійсної вартості успадкованого майна
Г спадкоємець відповідає за борги померлого в обсязі, який погоджено між спадкоємцем і кредитором
Д спадкоємець відповідає за борги померлого в обсязі, не більше 100 неоподаткованих мінімумів оплати праці
6. Визначте, яка особа має право на обов'язкову частку спадщини
А 60-річна сестра померлого
Б 58-річний батько померлого
В 40-річна дружина померлого
Г 12-літня донька померлого
Д 7-річний племінник померлого
7. Визначте обов'язкову частку спадщини, що передбачена діючим законодавством
А 1/3 усієї спадщини
Б 1/2 усієї спадщини
В 2/3 усієї спадщини
Г 1/2 тієї частки спадщини, яку б особа отримала за відсутності заповіту
Д 2/3 тієї частки спадщини, яку б особа отримала за відсутності заповіту

Теми 14–15

**ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ.
СУБ'ЄКТИ ГОСПОДАРЮВАННЯ****§ 37. Господарське право****1. Предмет, метод і принципи господарського права**

Життя будь-якої держави ґрунтується на економіці. В економічній сфері, сфері господарювання між фізичними та юридичними особами виникає чимало правовідносин. Саме тому в Україні існує окрема комплексна галузь права — господарське право.

Господарське право — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері управління економікою, виробництва й реалізації продукції, виконання робіт і надання послуг з метою отримання прибутків.

Господарське право є комплексною галуззю, адже воно базується на нормах цивільного права, а також містить норми адміністративного, фінансового та трудового права, які регулюють господарську діяльність.

Відповідно до Господарського кодексу України, **предметом** його регулювання є *засади господарювання в Україні, господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами й іншими учасниками відносин у сфері господарювання.*

Господарське право як комплексна галузь права відрізняється тим, що в ній діють не один, як у більшості галузей, а три основні методи правового регулювання. Це метод автономних рішень суб'єктів господарських відносин (*диспозитивний метод*), який ґрунтується на самостійності підприємств — учасників господарських правовідносин. Другим є метод владних приписів (*імперативний*), який враховує те, що діяльність суб'єктів господарських правовідносин підпорядковується обов'язковим вимогам, вказівкам, визначеним законодавством. Так, суб'єкти господарської діяльності зобов'язані дотримуватися встановлених заборон щодо певних видів господарської діяльності, отримувати обов'язкові ліцензії та дозволи

тощо. У господарському праві діє також метод *рекомендацій* (наприклад, існують рекомендовані форми договорів щодо окремих видів відносин, держава може давати рекомендації щодо організації певних видів господарської діяльності).

Усі, хто бере участь у господарських правовідносинах, є суб'єктами господарського права. Ними є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади й органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські й інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

2. Поняття «підприємницька діяльність»

Нині підприємницька діяльність є одним з досить поширених видів людської діяльності та способів отримання засобів для існування. Це слово ми чуємо постійно. Але чи завжди ми правильно розуміємо зміст цього поняття? Визначення поняття «підприємництво» подано в Господарському кодексі України.

- *Ознайомтеся з витягом з Господарського кодексу України та визначте основні ознаки підприємництва.*

З ГОСПОДАРЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 42. Підприємництво як вид господарської діяльності

Підприємництво — це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємництву притаманні певні ознаки. Насамперед, на відміну від найманої праці, підприємець працює *самостійно*. На відміну від найманого працівника, котрий виконує лише роботу, про яку він домовився при укладанні трудового договору та яку організовує роботодавець, підприємець сам організовує свою трудову діяльність. Він веде діяльність за власною ініціативою, може в будь-який час її припинити. Підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. Водночас підприємець працює на власний ризик — ризикує своїми грошима та майном. Підприємницька діяльність може бути прибутковою, однак може призвести й до банкрутства, втрати майна підприємця.

Підприємництво передбачає не одноразову, а обов'язково *систематичну* діяльність. Тобто якщо особа один раз отримає гроші за допомогу сусідові, то це не буде підприємництвом, а от якщо діяльність з надання допомоги за гроші стане постійною, її можна буде вважати підприємницькою.

Одна з найважливіших ознак підприємництва — його мета. Підприємництво має місце лише тоді, коли *метою діяльності є отримання прибутку одночасно з досягненням певних економічних і соціальних результатів*. При цьому повинні бути наявними обидві ці мети. Не можна вважати підприємницькою діяльність, яка хоча й дає прибуток, але є протиправною. Так само не є підприємництвом діяльність, що направлена на досягнення економічних чи соціальних

цілей, але не має своєю метою отримання прибутку — діяльність різноманітних клубів за інтересами, громадських організацій тощо.

3. Суб'єкти господарювання

Найактивнішими учасниками господарських правовідносин є суб'єкти господарювання.

Суб'єкти господарювання — це учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно й несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Закон передбачає, що суб'єктами господарювання є різноманітні організації, установи та підприємства.

• *Ознайомтеся з витягом з Господарського кодексу України та визначте види суб'єктів господарювання.*

З ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 55

2. Суб'єктами господарювання є:

- 1) господарські організації — юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані в установленому законом порядку;
- 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані відповідно до закону як підприємці.

3. Суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління відповідно до визначення цієї компетенції в цьому Кодексі та інших законах.

4. Суб'єкти господарювання — господарські організації, які діють на основі права власності, права господарського відання чи оперативного управління, мають статус юридичної особи, що визначається цивільним законодавством та цим Кодексом.

Суб'єктом господарювання може стати і фізична особа—громадянин, але для цього треба зареєструватися як підприємець і здійснювати підприємницьку діяльність. Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, створене ним, із залученням або без залучення найманої праці, самостійно або спільно з іншими особами. Важливо зазначити, що фізична особа—підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями власним майном, на яке, відповідно до закону, може бути звернено стягнення, тобто в разі невдалого ведення бізнесу в бізнесмена може бути конфісковано не лише майно, яке використовується для ведення підприємницької діяльності, а й комп'ютер, телевізор, автомобіль тощо.

Суб'єкти господарювання можуть здійснювати свою діяльність не лише на основі права власності. В окремих випадках вони можуть діяти на основі права господарського відання чи права оперативного управління.

Право **господарського відання** передбачає можливість особи користуватися, володіти й розпоряджатися майном, однак при цьому існують певні обмеження, а власник, який закріплює це майно за особою, має право контролювати використання та збереження свого майна, але не може втручатися в безпосередню господарську діяльність особи. Такий правовий режим передбачений, як правило, для державних підприємств, наприклад «Укрзалізниця», ремонтних заводів Збройних сил України тощо.

Право **оперативного управління** надається здебільшого особам, які використовують його для некомерційної діяльності, і передбачає право особи вільно користуватися, володіти й розпоряджатися майном, однак у разі нецільового використання воно може бути вилучене. Такий правовий режим передбачений для майна шкіл, державних вищих навчальних закладів, театрів тощо.

Діяльність будь-якого суб'єкта господарювання може бути припинено.

- *Пригадайте, які способи припинення юридичної особи передбачено Цивільним кодексом України.*

Припинення підприємницької діяльності найчастіше відбувається за рішенням власника. Іноді суб'єкт господарювання припиняє існування у зв'язку із закінченням строку, на який він був створений, або у зв'язку з досягненням мети, заради якої він був створений. Так, після завершення спорудження об'єктів, які будувалися в Україні до футбольного чемпіонату Європи–2012, припинили свою діяльність і були ліквідовані юридичні особи, спеціально створені для здійснення цієї діяльності. Якщо суб'єкт підприємництва не може повернути свої борги, він за рішенням суду може бути визнаний банкрутом, що призводить до припинення його діяльності. Такі ж наслідки матиме скасування державної реєстрації суб'єкта підприємництва.

Для ліквідації суб'єкта господарювання власник створює ліквідаційну комісію. Про ліквідацію суб'єкта господарської діяльності обов'язково дають повідомлення в друкованих засобах масової інформації, де зазначаються строки проведення ліквідації, порядок і строки подання претензій до суб'єкта, що ліквідується.

Строк подання претензій не може бути меншим ніж 2 місяці з дня публікації оголошення про ліквідацію. Ліквідаційна комісія проводить облік майна об'єкта, який ліквідується, розраховується з боргами й намагається стягнути борги інших осіб перед суб'єктом, що ліквідується. Про ліквідацію суб'єкта повідомляють державні органи, у яких він зареєстрований (податкова адміністрація, служба зайнятості, органи статистики, пенсійний фонд тощо). Якщо після того, як усі розрахунки з кредиторами здійснено, у суб'єкта, що ліквідується, залишається майно, ним розпоряджаються згідно з вказівками власника.

4. Підприємство

Нині найпоширенішим суб'єктом господарювання в Україні є підприємство.

Підприємство — це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади, або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних

та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законодавством.

- Наведіть приклади підприємств, які існують і діють у вашому селі, селищі, місті, районі.

Напевно, у вашій місцевості існують різні підприємства. Вони можуть належати сільській чи міській громаді, приватним особам, державі в цілому. Є величезні підприємства, на яких працюють тисячі людей, а на інших — лише декілька працівників. Саме тому передбачено класифікацію підприємств за різними критеріями.

Якщо підприємство створюється одним засновником (фізичною чи юридичною особою, територіальною громадою, державою тощо), який сам надає для підприємства майно, кошти, затверджує статут, розподіляє доходи, воно вважається **унітарним** (з латин. слова *unitas* — єдиний). Власник унітарного підприємства сам керує його діяльністю або призначає керівника, може безпосередньо формувати трудовий колектив. Унітарними є приватні підприємства, які належать одній особі; державні, комунальні підприємства; підприємства, які належать релігійним громадам, об'єднанням громадян.

Корпоративне підприємство завжди має не менше двох засновників, які за спільним рішенням утворюють підприємство, об'єднують для цього своє майно та кошти. Засновники спільно вирішують питання розподілу доходів, формування органів управління підприємством тощо. Корпоративними є приватні підприємства, власниками яких є декілька осіб, кооперативи, господарські товариства.

Господарське право, суб'єкти господарювання, фізична особа–підприємець, підприємництво, підприємство, господарське відання, оперативне управління.

1. Поясніть поняття «господарське право», «суб'єкти господарювання», «фізична особа–підприємець», «підприємництво», «підприємство», «господарське відання», «оперативне управління».
2. Які відносини регулюються господарським правом?
3. Визначте предмет і метод господарського права.
4. Назвіть суб'єкти господарського права та суб'єкти господарювання.
- 5* Порівняйте суб'єкти господарювання та суб'єкти господарського права.
- 6* Висловте свою думку щодо ролі господарського права в житті суспільства.
7. Які види підприємств вам відомі?
8. Як здійснюється припинення діяльності суб'єкта підприємницької діяльності?
9. Порівняйте різні види підприємств.
- 10* Висловте свою думку щодо важливості підприємницької діяльності для держави та кожної людини.
- 11* Знайдіть у засобах масової інформації та мережі Інтернет відомості про діяльність підприємств різних видів.

§ 38. Господарське товариство

1. Поняття «господарське товариство»

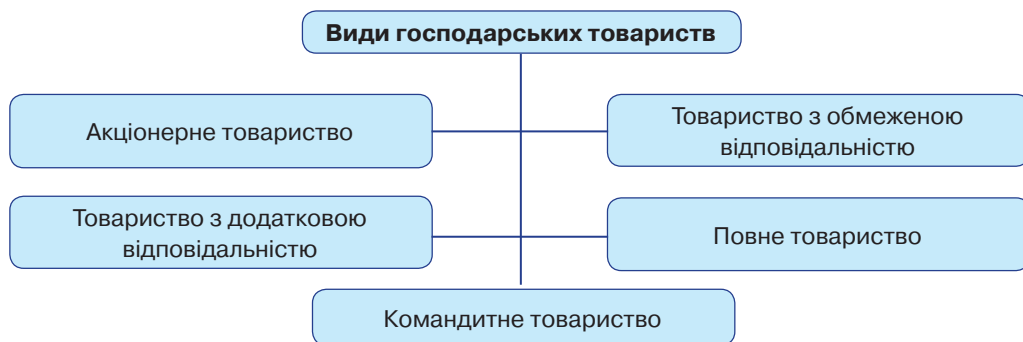
Господарське товариство — це підприємство або інший суб'єкт господарювання, створений юридичними та/або фізичними особами шляхом об'єднання їхнього майна й участі в підприємницькій діяльності товариства з метою отримання прибутку.

Отже, ознакою господарського товариства є мета — отримання прибутку, воно не може створюватися для здійснення некомерційної діяльності. Водночас господарське товариство, як правило, створюють декілька осіб, статутний (складений) капітал господарського товариства поділений на частки між учасниками.

Нині в Україні діють Закони України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», які регулюють порядок їхнього створення та діяльності.

Засновниками й учасниками товариства можуть бути підприємства, установи, організації, а також громадяни. При цьому підприємства, установи й організації, які стали учасниками товариства, зберігають свій статус юридичних осіб. Право бути засновниками й учасниками господарських товариств нарівні з громадянами та юридичними особами України мають і іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, міжнародні організації (крім випадків, установлених законодавчими актами України).

Хоча для господарського товариства характерне заснування кількома особами, законодавство передбачає можливість створення господарського товариства (крім повного й командитного товариств) однією особою, яка в цьому випадку стає його єдиним учасником.

Права й обов’язки учасників і засновників господарського товариства суттєво відрізняються залежно від виду господарського товариства.

Законодавство передбачає декілька видів господарських товариств.

2. Акціонерні товариства

Акціонерне товариство — господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, права за якими посвідчуються акціями.

Акціонерне товариство не відповідає за зобов’язаннями своїх акціонерів, так само, як акціонери не відповідають за зобов’язаннями товариства й ризикують лише в межах вартості належних їм акцій. Отже, у разі банкрутства акціонерного товариства до акціонерів не може бути застосовано ніяких санкцій, ці борги не можуть бути погашені за рахунок майна акціонерів.

Законодавство передбачає існування двох типів акціонерних товариств — публічних і приватних.

	Публічне	Приватне
Кількість акціонерів	Не обмежена	Не більше 100 акціонерів
Розміщення акцій	Публічне та приватне	Приватне
Порядок продажу акцій акціонером	Без згоди інших акціонерів і товариства будь-якій особі	Може бути передбачене переважне право акціонерів та самого товариства на придбання акцій за ціною та на умовах, які запропоновані іншим особам

Для того щоб забезпечити належний захист інтересів кредиторів акціонерного товариства, встановлено мінімальний розмір статутного капіталу (майна) акціонерного товариства — 1250 мінімальних заробітних плат, враховуючи ставку

мінімальної заробітної плати, що діє на момент реєстрації акціонерного товариства).

Існує два типи акцій — прості та привілейовані. Власники *простих акцій* мають право брати участь в управлінні акціонерним товариством — кожна акція дає своєму власнику один голос на загальних зборах товариства. Акціонер має право отримувати інформацію про діяльність товариства, а також дивіденди.

Дивіденди — це частка чистого прибутку акціонерного товариства, що виплачується акціонеру з розрахунку на одну належну йому акцію.

Якщо товариство ліквідується, власник має право на отримання частини його майна або вартості. Власники привілейованих акцій обмежені в праві брати участь в управлінні товариством. Вони мають право голосу лише у випадках, які порушують його інтереси, — ліквідація товариства, перетворення привілейованих акцій на прості чи інші цінні папери, внесення змін до статуту або змін розмірів статутного капіталу товариства.

Вищим органом управління акціонерного товариства є загальні збори акціонерів.

3. Товариство з обмеженою та додатковою відповідальністю

Другою формою господарського товариства є товариство з обмеженою відповідальністю.

Товариство з обмеженою відповідальністю — це товариство, що має статутний (складений) капітал, розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами.

На відміну від акціонерного товариства, де майно поділено на рівні частини й частина належного кожному з учасників майна залежить від кількості належних йому акцій, у товаристві з обмеженою відповідальністю його засновникам або учасникам можуть належати різні частки. Для позначення такого товариства прийнято використовувати аббревіатуру ТОВ. Кожен з учасників товариства несе відповідальність за його зобов'язаннями в межах свого вкладу до статутного капіталу. Напевно, зрозуміло, що не завжди статутний капітал зможе забезпечити задоволення вимог усіх кредиторів.

Учасник ТОВ має право продати свою частину іншим учасникам цього ж товариства, у разі ж продажу іншим особам учасникам товариства надається переважне право купівлі цієї частини на умовах і за ціною, які запропоновані третім особам.

Вищим органом ТОВ є загальні збори учасників. Вони складаються з учасників товариства або призначених ними представників.

У ТОВ створюється виконавчий орган. Він може бути колегіальним (дирекція) або одноособовим (директор). Членами виконавчого органу можуть бути як учасники товариства, так і інші особи.

Існує також товариство з додатковою відповідальністю.

Товариство з додатковою відповідальністю — товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів.

Учасники такого товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю та кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу.

Граничний розмір відповідальності учасників передбачається в установчих документах.

4. Повне та командитне товариство

Повне товариство — товариство, усі учасники якого займаються законною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства своїм майном.

Навіть при ліквідації повного товариства, якщо виявиться, що наявного майна не вистачає для сплати всіх боргів, за товариство в недостатній частині несуть солідарну відповідальність його учасники своїм майном. Отже, в учасника повного товариства може бути вилучено його квартиру, будинок, автомобіль тощо. Учасник товариства відповідає за борги товариства незалежно від того, виникли вони після чи до його вступу до товариства. Враховуючи цю норму, особа може бути учасником тільки одного повного товариства.

Ведення справ повного товариства здійснюється за загальною згодою всіх учасників. Передання учасником повного товариства своєї частини чи її частини іншим учасникам цього товариства або третім особам може бути здійснене лише за згодою всіх учасників.

Командитне товариство певною мірою об'єднує окремі ознаки повного товариства та товариства з обмеженою відповідальністю.

Командитним товариством називається товариство, у якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників) та які не беруть участі в діяльності товариства.

У командитному товаристві є принципово різні типи осіб — учасники, які несуть відповідальність за зобов'язанням товариства всім своїм майном і беруть участь у роботі товариства, і вкладники, які відповідають за зобов'язаннями лише в межах своїх внесків і не беруть участі в діяльності й управлінні товариством.

Управління справами командитного товариства здійснюється тільки учасниками з повною відповідальністю, а вкладники не мають права перешкоджати діям учасників з повною відповідальністю з управління справами командитного товариства.

Припинення діяльності командитного товариства, крім інших підстав, передбачених законодавством, відбувається також і в разі вибуття всіх учасників з повною відповідальністю.

Господарське товариство, акціонерні товариства, товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з додатковою відповідальністю, повне товариство, командитне товариство, дивіденди.

1. Поясніть поняття «господарське товариство», «акціонерні товариства», «товариство з обмеженою відповідальністю», «товариство з додатковою відповідальністю», «повне товариство», «командитне товариство», «дивіденди».
2. Порівняйте різні типи господарських товариств.
3. Порівняйте публічне та приватне акціонерне товариство.
4. Які права й обов'язки мають учасники різних типів господарських товариств?
- 5*: Знайдіть у законодавстві України, засобах масової інформації відомості про правовий статус та особливості діяльності об'єднань підприємств, промислово-фінансових груп і холдингових компаній.
- 6*: Висловіть свою точку зору щодо доцільності обмежень участі особи в декількох повних товариствах.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Рольова гра «Створюємо господарське товариство»

Ми з вами ознайомилися з поняттями «суб'єкт підприємницької діяльності», «господарське товариство». А як вони створюються? Спробуймо змоделювати цей процес. Для цього скористайтеся витягом з нормативного акта, наведеного нижче.

Завдання для підготовки до гри

1. Ознайомтеся з витягом з нормативного акта, наведеного нижче.
2. Розподіліть ролі для проведення гри.
3. Підготуйте необхідні документи та проекти документів.
4. Проведіть рольову гру, змоделювавши створення приватного підприємства або акціонерного товариства.

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО АКЦІОНЕРНІ ТОВАРИСТВА»

Стаття 9. Створення акціонерного товариства

5. Створення акціонерного товариства здійснюється за такими етапами:

- 1) прийняття зборами засновників рішення про створення акціонерного товариства та про закрите (приватне) розміщення акцій;
- 2) подання заяви та всіх необхідних документів на реєстрацію випуску акцій до Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку;
- 3) реєстрація Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку випуску акцій та видання тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій;
- 4) присвоєння акціям міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів; укладення з депозитарієм цінних паперів договору про обслуговування емісії акцій або з реєстратором іменних цінних паперів договору про ведення реєстру власників іменних цінних паперів;
- 5) закрите (приватне) розміщення акцій серед засновників товариства;
- 6) оплата засновниками повної номінальної вартості акцій;
- 7) затвердження установчими зборами товариства результатів закритого (приватного) розміщення акцій серед засновників товариства, затвердження статуту товариства, а також прийняття інших рішень, передбачених законом;

- 8) реєстрація товариства та його статуту в органах державної реєстрації;
- 9) подання Державній комісії з цінних паперів і фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій;
- 10) реєстрація Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій;
- 11) отримання свідоцтва про державну реєстрацію випуску акцій;
- 12) видання засновникам товариства документів, що підтверджують право власності на акції.

Стаття 10. Установчі збори акціонерного товариства

1. Установчі збори акціонерного товариства мають бути проведені протягом трьох місяців з дати повної оплати акцій засновниками.

Кількість голосів засновника на установчих зборах акціонерного товариства визначається кількістю акцій товариства, які підлягають придбанню цим засновником.

2. На установчих зборах акціонерного товариства вирішуються питання про:

- 1) заснування товариства;
- 2) затвердження оцінки майна, що вноситься засновниками в рахунок оплати акцій товариства;
- 3) затвердження статуту товариства;
- 4) утворення органів товариства;
- 5) уповноваження представника (представників) на здійснення подальшої діяльності щодо утворення товариства;
- 6) обрання членів наглядової ради, голови колегіального виконавчого органу товариства (особи, яка здійснює повноваження одноосібного виконавчого органу товариства), членів ревізійної комісії (ревізора);
- 7) затвердження результатів розміщення акцій;
- 8) вчинення інших дій, необхідних для створення товариства.

3. Рішення з питань, зазначених у пунктах 1–3 частини другої цієї статті, вважаються прийнятими, якщо за них проголосували всі засновники акціонерного товариства. Рішення з інших питань приймаються простою більшістю голосів засновників, якщо інше не передбачено засновницьким договором.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Реєстрація юридичної особи, фізичної особи–підприємця

Користуючись наведеною пам'яткою та матеріалами мережі Інтернет, підготуйте документи для реєстрації вас фізичною особою–підприємцем, а також для реєстрації умовного підприємства.

<https://minjust.gov.ua/ddr> — сайт Департаменту державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України.

<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> — Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб–підприємців і громадських формувань».

Для реєстрації фізичної особи–підприємця (далі — ФОП) передбачено такі основні етапи:

1. Визначення виду діяльності. Необхідно обрати вид економічної діяльності для ФОП, користуючись Класифікатором видів економічної діяльності (КВЕД). Треба обрати один основний вид діяльності та в разі потреби додаткові.

2. Підготувати документи, що подаються для державної реєстрації:
  - заява про державну реєстрацію ФОП;
  - заява про обрання фізичною особою спрощеної системи оподаткування та/або реєстраційна заява про добровільну реєстрацію як платника податку на додану вартість — за бажанням заявника;

Якщо реєструється особа віком від 16 до 18 років, яка не має повної цивільної дієздатності, потрібна нотаріально засвідчена письмова згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника чи органу опіки та піклування

3. Реєстрація ФОП. Для здійснення державної реєстрації звернутися до суб'єкта державної реєстрації — Центру надання адміністративних послуг, подавши паспорт громадянина України, або тимчасове посвідчення громадянина України, або паспортний документ іноземця, або посвідчення особи без громадянства, або посвідку на постійне або тимчасове проживання, а якщо документи подає представник — також нотаріально завірену копію документа, що засвідчує його повноваження.

4. Отримання виписки з державного реєстру, яка підтверджує державну реєстрацію ФОП та поставлення його на облік в органах державної статистики, фіскальній службі та Пенсійному фонді України.

Тема 16 ГОСПОДАРСЬКІ ДОГОВОРИ

§ 39. Господарські договори

1. Поняття та особливості господарського договору

Чимало господарських правовідносин виникає на підставі укладання договорів. Разом із цивільно-правовими договорами в господарській діяльності широко використовуються спеціальні господарські договори.

Господарський договір — це майнова угода господарюючого суб'єкта з контрагентом, яка встановлює (змінює, припиняє) зобов'язання сторін у сфері господарської та комерційної діяльності: при виробництві й реалізації продукції, виконанні робіт, наданні послуг.

Господарський договір суттєво відрізняється від інших видів договорів. Насамперед господарський договір завжди укладається з господарською (комерційною) метою для досягнення необхідних господарських і комерційних результатів — виробництво та продаж продукції, виконання робіт та їхня оплата, надання послуг тощо. Господарський договір безпосередньо забезпечує виробництво й обіг товарів. Друга особливість полягає в тому, що суб'єктами господарського договору можуть бути лише суб'єкти господарських правовідносин. Серед них — юридичні особи (підприємства, установи, організації), у тому числі колективні сільсько-господарські підприємства, фермерські господарства, індивідуальні, приватні, спільні підприємства тощо, а також громадяни-підприємці.

На відміну від багатьох інших договорів, зокрема цивільно-правових, у деяких випадках сторони господарських договорів певною мірою обмежені у визначенні їхнього змісту. Це, зокрема, стосується договорів, які укладаються на підставі державного замовлення. Зміст господарського договору в цьому випадку обов'язково має відповідати цьому замовленню.

2. Порядок укладання господарського договору

Будь-який договір укладають шляхом переговорів і певних дій його сторін. Вони направлені на вироблення умов договору, що повинні відповідати реальним намірам та економічним інтересам сторін. Крім того, процес укладання договору включає також його юридичне оформлення як правового акта.

Загальний порядок укладання господарських договорів більш складний, аніж для цивільно-правових договорів, має суттєві відмінності.

Загалом порядок укладення господарського договору включає такі стадії: • стадія розробки (складання) проекту договору; • стадія складання протоколу розбіжностей; • стадія безпосереднього врегулювання розбіжностей; • стадія судового розгляду переддоговірного спору.

Потрібно зазначити, що ці етапи не є обов'язковими — процес укладення може бути завершений на будь-якій стадії в разі досягнення сторонами згоди щодо умов договору. І лише якщо досягнути згоди не вдалося, відбувається перехід до наступної стадії укладання договору. Господарські договори укладаються, як правило, у письмовій формі. Договір може бути укладений у повній формі, коли здійснюється оформлення договору як єдиного письмового документа або використовується спеціальна типова форма договору, передбачена законодавством (зокрема, спеціальні договори, передбачені для перевезення вантажів залізницею, морським чи повітряним транспортом тощо). Можливе також укладення договору в спрощеній письмовій формі — шляхом обміну документами за допомогою поштового, телеграфного чи електронного зв'язку.

Робота щодо укладання договору починається з підготовки його проекту. Цей проект є офертою (пропозицією про укладення згоди з детальним зазначенням її умов), яка адресована іншій, чітко визначеній стороні (або сторонам у разі укладення багатостороннього договору). У ньому викладено запропоновані умови договору. Якщо особа, до якої було направлено оферту, відповість згодою, договір вважається укладеним. Якщо в позиціях сторін виявлені деякі розбіжності, тоді вони намагаються врегулювати їх шляхом взаємних поступок, прийняття пропозицій іншої сторони.

У разі наявності заперечень щодо окремих умов договору сторона, яка одержала проект, складає протокол розбіжностей. Два примірники цього протоколу надсилають іншій стороні разом з підписаним договором. Сторона, яка отримала протокол розбіжностей, повинна розглянути його протягом 20 днів і спробувати владнати всі розбіжності. Прийняті пропозиції включають до тексту договору, а розбіжності, які залишилися, можуть бути передані для вирішення до суду. Якщо не вдалося владнати розбіжності, договір не можна вважати укладеним.

Господарські договори.

1. Поясніть поняття «господарський договір».
2. Який порядок укладення господарського договору?
3. Порівняйте господарський та цивільно-правовий договори.
- 4* Висловте свою думку щодо значення господарських договорів для існування й розвитку сучасної української держави.

Тема 17 ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

§ 40. Господарсько-правова відповідальність

• Пригадайте, які види правопорушень вам відомі. Яка відповідальність може настати в разі скоєння правопорушень різних видів?

1. Господарське правопорушення

У господарських правовідносинах, як і в будь-яких інших, трапляються порушення встановлених норм і правил. У цьому випадку йдеться про господарське правопорушення.

Господарське правопорушення — це протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника відносин або третіх осіб.

Залежно від підстави настання відповідальності є договірні та позадоговірні правопорушення.

Договірні правопорушення мають місце у випадку порушення учасником господарських правовідносин норм, пов'язаних з порядком укладання й подальшого виконання господарських договорів. Це можуть бути порушення правил укладання договорів (порушення строків і процедури укладання, укладання протиправних договорів); порушення, пов'язані з їхнім виконанням (порушення строків виконання, порушення, пов'язані з якістю товарів, послуг тощо).

Другим видом господарсько-правових порушень є **позадоговірні**. Саме про них йдеться, коли порушено антимонопольне законодавство (допущено зловживання своїм домінуючим становищем на ринку), порушено права власника.

Господарське правопорушення має особливості складу. Він включає факт протиправної поведінки (при цьому саме у сфері господарювання), наявність збитків чи інших негативних наслідків для потерпілої сторони, причинно-наслідковий зв'язок між вказаними обставинами та наявністю вини — наявність можливості правомірної поведінки й попередження негативних наслідків і нежиття для цього всіх можливих дій. При цьому особливість господарського правопорушення полягає в тому, що іноді достатньо лише самого факту протиправної поведінки для притягнення до відповідальності.

Господарська відповідальність може бути *договірною* та *позадоговірною*, *солідарною*, *дольовою* та *субсидіарною*.

Господарсько-правовій відповідальності властиві певні ознаки. Їй притаманні загальні ознаки юридичної відповідальності, зокрема виконання державою санкцій, накладених на порушника.

Господарська відповідальність має переважно матеріальний (майновий) характер, полягає в застосуванні майнових (економічних) санкцій, передбачених нормами господарського законодавства.

Основною метою господарської відповідальності є насамперед стимулювання належного виконання господарських зобов'язань, а також певною мірою від-

шкодування втрат, завданих унаслідок господарського правопорушення іншими учасниками правовідносин.

Право на відшкодування збитків у господарських правовідносинах потерпіла сторона має незалежно від того, чи передбачена така відповідальність у договорі. Крім того, сплата штрафних санкцій і навіть відшкодування порушником завданої шкоди не звільняє його від обов'язку виконати своє зобов'язання.

2. Підстави для господарсько-правової відповідальності

Підставою для господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є скоєне ним правопорушення у сфері господарювання. При цьому повинні бути встановлені факт господарського порушення, наявність збитків, завданих порушенням, а також причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника й завданими потерпілому збитками.

У господарських правовідносинах фактично встановлено презумпцію винуватості суб'єкта господарських правовідносин за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань, порушення правил здійснення господарської діяльності. Тобто в разі виявлення такого порушення сам порушник повинен доводити, що ним ужито всіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. Суб'єкт господарських відносин звільняється від відповідальності лише тоді, коли доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим унаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за умов здійснення господарської діяльності. Це військові дії, стихійне лихо тощо.

Майнові збитки відшкодовують лише у випадку, коли вони реально завдані, а сплата неустойки, штрафу чи пені може застосовуватися, навіть якщо порушення не призвело до матеріальних втрат іншої сторони, як санкція за саме порушення своїх зобов'язань.

3. Види господарських санкцій

Відповідальність у сфері господарської діяльності застосовується у вигляді господарських санкцій.

Господарські санкції — це заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, унаслідок застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Закон передбачає декілька видів господарських санкцій.

Як уже зазначалося, **збитки** повинні бути відшкодовані у випадку, коли вони реально завдані. До збитків, які підлягають відшкодуванню в разі скоєння

господарського правопорушення, належать вартість утраченого, пошкодженого або знищеного майна, неодержаний прибуток (втрачена вигода). У випадках, передбачених законом, можлива також матеріальна компенсація моральної шкоди. До складу збитків належать ще й додаткові витрати, які вимушена була зробити потерпіла сторона. Так, у разі неякісного будівництва чи ремонту доводиться здійснювати додаткові роботи для усунення недоліків, витратити для цього додаткові матеріали.

- *Пригадайте, що таке втрачена вигода.*

Сума збитків визначається з урахуванням існуючих цін, однак сторони ще при укладанні договору можуть заздалегідь визначити суму відшкодування, яке сплачується в разі порушення зобов'язання.

Штрафні санкції — це господарські санкції у формі грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Штрафні санкції традиційно застосовують при порушенні договірних відносин (майново-господарських зобов'язань). Необхідно відмежувати неустойку, штраф і пеню як способи забезпечення зобов'язань і штрафні санкції, які застосовують у разі скоєння господарського правопорушення. Якщо в першому випадку йдеться про попередження правопорушення, про стимулювання правомірної поведінки, то в іншому — про наслідки господарського правопорушення. Крім того, у разі застосування зазначених засобів як способів забезпечення зобов'язання їх стягують на користь сторони, зобов'язання на чюю користь не було виконано або виконано несвоєчасно, а господарські штрафні санкції можуть зараховуватися як до державного бюджету, так і на користь кредитора.

Сплата штрафних санкцій не звільняє від виконання зобов'язання, якщо інше не передбачене договором або якщо інша сторона не відмовилася прийняти виконання.

За порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть також застосовуватися оперативно-господарські санкції.

Оперативно-господарські санкції — це заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Оперативно-господарські санкції застосовують незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання. На відміну від інших, вони не мають майнового характеру. Так, можливі зміна порядку виконання певних зобов'язань, припинення виконання. Метою цих санкцій є запобігання втрат або зменшення завданих збитків і припинення правопорушення. Для використання оперативно-господарських санкцій вони повинні бути прямо передбачені в договорі між суб'єктами господарських правовідносин.

Закон визначає перелік оперативно-господарських санкцій. Це одностороння відмова від виконання свого зобов'язання зі звільненням від відповідальності за це в разі порушення зобов'язання другою стороною; відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконане неналежним чином або достроково виконане боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт. Можлива навіть відмова від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною (якщо, наприклад, здійснюється постачання неякісної продукції). Договір може передбачати запровадження особливих умов оплати — після перевірки якості продукції або, навпаки, запровадження попередньої оплати, якщо відбувалися затримки розрахунків. Сторони можуть передбачити в договорі також інші оперативно-господарські санкції, які можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків і стягненням штрафних санкцій.

На відміну від оперативно-господарських санкцій, які застосовуються однією зі сторін зобов'язання до іншої й лише у випадку, коли ці санкції передбачені договором між ними, **адміністративно-господарські санкції** застосовуються органами державної влади чи місцевого самоврядування у випадках порушення правил здійснення господарської діяльності. Вони спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків. Перелік можливих санкцій та порядок їхнього застосування визначається лише законами та не може бути розширений чи доповнений договором сторін господарського зобов'язання.

• *Ознайомтеся з витягом з Господарського процесуального кодексу України та визначте, які адміністративно-господарські санкції можуть бути застосовані.*

З ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 239. Види адміністративно-господарських санкцій

1. Органи державної влади й органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень і в порядку, установленому законом, можуть застосовувати до суб'єктів господарювання такі адміністративно-господарські санкції: вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; стягнення зборів (обов'язкових платежів); застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпорتنих операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності; анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання; інші адміністративно-господарські санкції, установлені цим Кодексом та іншими законами.

Господарське правопорушення, господарські санкції.

1. Поясніть поняття «господарське правопорушення», «господарські санкції».
2. Які є підстави притягнення до господарсько-правової відповідальності?
3. Які види господарських санкцій існують?
4. У чому полягають особливості господарської відповідальності порівняно з іншими видами юридичної відповідальності?
5. Які адміністративно-господарські й оперативно-господарські санкції існують?

6. Порівняйте оперативно-господарські й адміністративно-господарські санкції.
- 7*: Порівняйте штраф як спосіб забезпечення зобов'язань і штраф як санкцію за господарське правопорушення.
- 8*: Висловіть свою думку щодо ефективності передбачених господарських санкцій для забезпечення виконання господарських зобов'язань.

§ 41. Господарський процес

1. Господарські спори та досудовий порядок їхнього врегулювання

У господарських правовідносинах іноді виникають різноманітні спори. Наприклад, невчасно виконане замовлення на постачання сировини на промислове підприємство; під час перевезення вантажу залізницею частину його було втрачено; будівельна фірма неякісно виконала ремонт в офісному приміщенні.

Господарські спори – це розбіжності, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

За змістом господарські спори поділяють на спори, які виникають у зв'язку з укладанням, зміною, розірванням господарських договорів; спори, пов'язані з виконанням господарських договорів; спори щодо порядку відшкодування заподіяних учасникам господарських відносин збитків.

Порядок розв'язання господарських спорів визначено Господарським процесуальним кодексом України. Держава зацікавлена в зменшенні кількості господарських спорів. Саме тому закон передбачає застосування заходів досудового їхнього врегулювання. До звернення до суду сторона, яка постраждала від порушення господарського зобов'язання, має право подати письмову претензію стороні-порушнику, визначивши свої вимоги. До претензії додаються документи, що підтверджують вимоги. Протягом місячного строку після одержання претензії вона повинна бути розглянута, заявнику повідомляють про наслідки розгляду.

2. Розгляд господарських справ у судах

- *Які суди існують в Україні? Якою є компетенція кожного з цих судів?*

Господарські справи розглядаються в господарських судах. До юрисдикції господарських судів належать різноманітні спори, визначені Господарським процесуальним кодексом України.

- *Ознайомтеся з витягом з Господарського процесуального кодексу України та визначте, які господарські справи розглядають у господарських судах України.*

З ГОСПОДАРЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 12. Справи, підвідомчі господарським судам

Господарським судам підвідомчі:

- 1) справи в спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні й виконанні господарських договорів, у тому числі щодо приватизації майна, та з інших підстав, крім: спорів про приватизацію державного житлового фонду; спорів, що виникають при погодженні стандартів і технічних умов; спорів про встановлення цін на продукцію (товари), а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни і

тарифи відповідно до законодавства не можуть бути встановлені за угодою сторін; спорів, що виникають із публічно-правових відносин і віднесені до компетенції Конституційного Суду України та адміністративних судів; інших спорів, вирішення яких відповідно до законів України та міжнародних договорів України віднесено до відання інших органів;

2) справи про банкрутство;

3) справи за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань, установлених законодавчими актами до їхньої компетенції;

4) справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, що пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням й припиненням діяльності цього товариства, крім трудових спорів;

5) справи в спорах щодо обліку прав на цінні папери;

6) справи в спорах, що виникають у земельних відносинах, у яких беруть участь суб'єкти господарської діяльності, за винятком тих, що належать до компетенції адміністративних судів.

3. Учасники господарського процесу в суді

Учасниками судового процесу в господарському судочинстві є сторони, треті особи, прокурор та інші особи, які беруть участь у процесі у випадках, передбачених Господарським процесуальним кодексом України.

Сторонами в судовому процесі — позивачами й відповідачами — можуть бути підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі й іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи та в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності.

Сторони користуються рівними процесуальними правами. Вони мають право «ознайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь у засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення господарському суду, наводити свої докази й міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечувати проти клопотань і доказів інших учасників судового процесу, оскаржувати судові рішення господарського суду».

Сторони зобов'язані користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав та охоронюваних законом інтересів іншої сторони, уживати заходів до всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи.

Під час розгляду справи позивач має право збільшити або зменшити розмір позовних вимог. Відповідач може визнати позов повністю або частково, а також має право до початку розгляду господарським судом справи по суті подати зустрічний позов.

Юридичні особи беруть участь у справах через свої органи, посадових осіб. При цьому керівники або інші посадові особи подають документи, які посвідчують їхнє посадове становище. Повноваження інших осіб, яким доручається представляти юридичних осіб, підтверджуються довіреністю від імені підприємства чи організації. Довіреність видається за підписом керівника або іншої уповноваженої ним особи й посвідчується печаткою підприємства, організації.

У розгляді справи може брати участь прокурор, який подає позов в інтересах держави або вступає в будь-яку справу, порушену за ініціативою інших осіб.

Для участі в справі можуть бути запрошені судові експерти, а також будь-які особи, яким відома певна інформація, що стосується справи.

4. Стадії господарського процесу

Основним завданням господарського процесу є примирення сторін, а в разі неможливості його досягнення — швидке вирішення спору. При цьому господарський процес відбувається на основі принципу змагальності сторін. Господарський процес передбачає декілька стадій.

Першою з них є досудове врегулювання розбіжностей. Однак якщо врегулювати справу в досудовому порядку не вдалося, сторони мають право звернутися до суду для вирішення свого спору. Для цього зацікавлена сторона подає позов до суду, у якому викладає свої вимоги й відповідні докази. При поданні позову сторона сплачує державне мито, сума якого залежить від сутності та ціни позову.

Після отримання позову суддя здійснює підготовку справи до розгляду й при наявності передбачених законом підстав порушує провадження щодо справи.

Усі справи, підвідомчі господарським судам у першій інстанції, розглядають місцеві господарські суди. Їхній розгляд у місцевих господарських судах одноособово здійснює суддя. При цьому забезпечується дотримання принципів законності, рівності всіх учасників процесу перед законом і судом, змагальності та гласності розгляду.

- *Пригадайте, яке значення мають ці принципи, у чому їхня суть.*

Дослідивши наявні докази, суддя виносить рішення, що є обов'язковим для всіх учасників процесу. Однак якщо якась сторона з рішенням не погоджується, тоді вона має право подати апеляцію, а в разі незгоди з рішенням суду апеляційної інстанції — касацію. У разі їхнього подання здійснюється провадження справи в апеляційній та касаційній інстанціях. В окремих передбачених законом випадках можливе також провадження за нововиявленими обставинами.

Господарські спори.

1. Назвіть учасників господарського процесу.
2. Які принципи мають бути дотримані під час судового процесу?
3. Які справи підвідомчі господарським судам?
4. Визначте основні стадії господарського процесу.
- 5*: Висловте свою думку щодо позитивних і негативних аспектів використання третейських судів для вирішення господарських спорів.
- 6*: Порівняйте діяльність і порядок розгляду справ у господарських і загальних судах.
- 7*: Висловте свою думку щодо доцільності існування окремої системи господарських судів.

Знайдіть у додатковій літературі, засобах масової інформації та мережі Інтернет відомості про боротьбу працівників за свої права в різні періоди історії та на сучасному етапі.

Тема 18 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

§ 42. Основи трудового права України

• Пригадайте, які соціально-економічні права закріплено в Конституції України.

1. Право на працю

Одним із соціально-економічних прав, яке гарантує Конституція України, є право на працю.

• Ознайомтеся з витягом з Конституції України й визначте, які гарантії та шляхи реалізації цього права передбачено цим нормативним актом.

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки й перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

2. Основи трудового права

Трудове право регулює відносини, пов'язані з трудовою діяльністю людей. Його предметом є індивідуальні трудові відносини щодо укладання, зміни та припинення трудового договору, нормування праці та її оплати, робочого часу й часу відпочинку тощо. Основним нормативним актом у галузі трудового права є Кодекс законів про працю (КЗпП).

Особливістю трудових правовідносин є те, що їхніми учасниками є здебільшого наймані працівники й власники підприємств чи уповноважені ними органи або фізичні особи, з якими укладаються трудові договори. Трудові правовідносини виникають унаслідок укладання трудового договору, акта про призначення на посаду, виданого уповноваженим органом (міністерством, іншим органом державної влади чи місцевого самоврядування), виборів на посаду тощо.

Одним з основних джерел трудового права є Конституція України.

• *Знайдіть норми Конституції України, які регулюють трудові правовідносини та визначають принципи трудового права.*

Надзвичайно важливу роль у регулюванні трудових правовідносин відіграє Кодекс законів про працю. Необхідно зазначити, що КЗпП є одним з найдавніших серед діючих кодексів України — він був прийнятий ще в 1971 р. Зрозуміло, що нині чимало його норм уже застаріли й не відповідають сучасному соціально-економічному стану суспільства. Саме тому Верховна Рада України розглядає й у подальшому має прийняти Трудовий кодекс України, який змінить нині діючий КЗпП. Трудові відносини також регулюють інші Закони України, зокрема: «Про відпустки», «Про оплату праці», «Про охорону праці» тощо.

Трудові відносини регулюють не лише закони, а й численні підзаконні акти.

• *Назвіть відомі вам види підзаконних нормативно-правових актів.*

Існують також правові норми, які регулюють відносини лише на певному конкретному підприємстві, в установі, організації. Такими є правила внутрішнього розпорядку, які приймаються на кожному підприємстві, накази та розпорядження керівника установи, організації, підприємства тощо.

• *Пригадайте, як Конституція України визначає місце норм міжнародного права в правовій системі України.*

Нині наша держава ратифікувала чимало міжнародних правових актів, зокрема значну кількість актів Міжнародної організації праці. Вони діють на території України й визначають вимоги до організації праці, норм безпеки при виконанні різних видів робіт тощо.

Норми трудового права регулюють відносини, що виникають при використанні найманої праці незалежно від організаційної форми та форми власності місця роботи. Муляр державного будівельного управління, ткаля акціонерного товариства, учитель приватної школи — на всіх них поширюється трудове законодавство. Так само діятиме КЗпП для водія, який працює в представництві іноземної фірми в Україні; виховательки, котра працює в приватній особі; продавця, який працює в приватного підприємця.

Водночас на майстра з ремонту взуття, водія приватного таксі на власній машині, які працюють самостійно, не наймаючи інших осіб, дія КЗпП не поширюється.

Закон установлює мінімальні гарантії для працівників. Будь-яке підприємство може забезпечити для своїх співробітників кращі умови — меншу тривалість робочого часу, більшу відпустку, додаткові пільги й виплати тощо. Проте погіршувати умови праці порівняно з нормами КЗпП не можна. Будь-які угоди, договори, що погіршують становище працівників порівняно з нормами КЗпП, визнаються недійсними.

Отже, навіть якщо під час прийому на роботу громадянин підписав угоду, що обмежує його права (установлено більшу тривалість робочого часу, ніж передбачено КЗпП, треба відмовитися від відпусток протягом кількох років тощо), вона не діятиме, і працівник не зобов'язаний дотримуватися її умов.

Термін «колективні договори» уперше був застосований подружжям Беатрисою та Сіднеєм Уебб у 1891 р. в їхній науковій праці «Кооперативний рух у Великій Британії».

Раптове зниження в 1982–1983 рр. цін на кокоси призвело до звільнення в Таїланді тисяч працівників, які зривали горіхи з пальм. Однак це не призвело до масового незадоволення та протестів і взагалі не збільшило рівень безробіття, адже працівниками, яких було звільнено, були... мавпи.

Найдовший трудовий стаж має японець Шигешіо Ізумі, який, пропрацювавши 88 років, пішов на пенсію у 2005 р., коли йому було... 105 років.

3. Колективні договори та угоди

Законодавство України передбачає укладання колективних договорів та угод. Основна різниця між цими видами угод полягає в тому, на якому рівні вони укладаються, на кого поширюються. При цьому Закон України «Про колективні договори та угоди» передбачає укладання генеральної (у межах усієї держави), галузевої (у певній галузі економіки) і регіональної (у межах області, міста тощо) угод.

У колективному договорі визначаються зобов'язання щодо нормування й оплати праці, установлення форми, системи й суми заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплати, надбавки, премії та ін.), установлення гарантій, компенсацій, пільг.

У колективному договорі може бути передбачена участь трудового колективу в розподілі й використанні прибутку підприємства, визначається режим роботи, тривалість робочого часу та відпочинку. Колективний договір передбачає житлово-побутове, культурне, медичне обслуговування, організацію оздоровлення й відпочинку працівників.

Для укладання колективного договору чи угоди закон передбачає проведення відповідних переговорів між повноважними сторонами.

При цьому колективний договір поширюється на всіх працівників підприємства та є обов'язковим як для власника або уповноваженого ним органу, так і для всіх працівників підприємства — незалежно від того, чи є вони членами профспілки, чи працювали на підприємстві в момент укладання колективного договору.

Закон передбачає гарантії стабільності колективного договору. Він зберігає чинність після закінчення його дії до того часу, коли буде укладено новий. Договір зберігає чинність у разі зміни власника підприємства, його реорганізації тощо.

Колективний договір та угода.

1. Поясніть поняття «колективний договір», «колективна угода».
2. Які гарантії та механізми забезпечення права на працю передбачено нормативно-правовими актами України?
3. Визначте предмет трудового права України.
- 4* Використовуючи власний досвід, повідомлення засобів масової інформації, мережі Інтернет, оцініть реальний рівень забезпечення права громадян України на працю.
5. Знайдіть реальну колективну (регіональну, галузеву, генеральну) угоду (у друкованих засобах масової інформації чи в мережі Інтернет) або колективний договір (за місцем роботи батьків, у школі, де ви навчаєтеся, тощо) та ознайомтеся з їхнім змістом.
6. Визначте, які із зазначених норм можуть бути включені до колективного договору чи угоди, а які — ні.
  - а) Галузевою угодою металургійної промисловості передбачено надання працівникам, які протягом року не хворіли, додаткових трьох днів відпустки за рахунок підприємства;
  - б) колективним договором приватної транспортної фірми на період фінансової кризи передбачено десятигодинний робочий день з шестиденним робочим тижнем;
  - в) регіональною угодою в місті Н-ську передбачено, що влада міста утримується від підвищення вартості проїзду в громадському транспорті протягом наступного року;
  - г) колективною угодою районної профспілки вчителів з відділом освіти передбачено преміювання вчителів, які підготували переможців районних та обласних олімпіад з навчальних предметів.

Тема 19 ТРУДОВИЙ ДОГОВІР

§ 43. Трудовий договір

1. Поняття та сторони трудового договору

• *Висловте думку, чи можна всі питання, пов'язані з роботою кожного конкретного працівника, визначити й закріпити в колективному договорі.*

Коли людина вирішує питання про свою подальшу трудову діяльність, вона має вирішити чимало важливих питань і для себе, і для роботодавця. Ці питання визначаються в трудовому договорі.

Трудовий договір — це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу визначе-

ну цією угодою, з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечити умови праці, необхідні для виконання роботи.

Сторонами такого договору є власник підприємства або уповноважена ним особа (найчастіше — директор, завідуючий, начальник) і працівник, який улаштується на роботу.

При цьому працівник може укласти не лише один трудовий договір, а й декілька — на різних підприємствах.

Трудовий договір укладають, як правило, у письмовій формі. В окремих випадках КЗпП передбачає обов'язкову письмову форму трудового договору.

• *Ознайомтеся з витягом з Кодексу законів про працю та висловте свою думку, чому саме в цих випадках закон вимагає укладання трудового договору в письмовій формі.*

З КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ

Стаття 24. Укладення трудового договору

Трудовий договір укладається, як правило, у письмовій формі.

Додержання письмової форми є обов'язковим:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами й умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- 6) при укладенні трудового договору з фізичною особою;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

У будь-якому випадку трудовий договір після його укладання оформлюють наказом про прийняття на роботу.

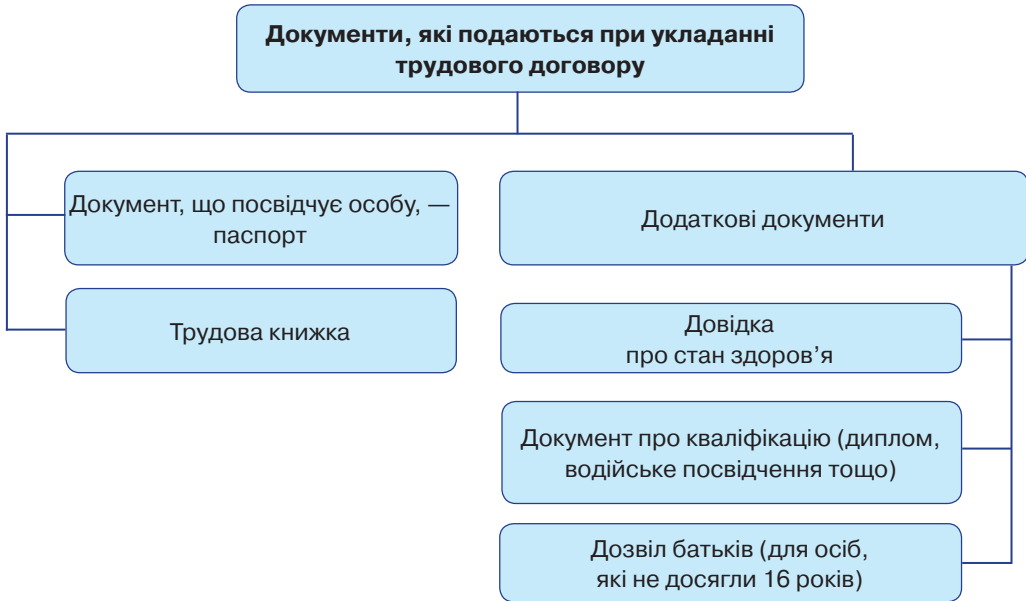
2. Умови трудового договору

• *Які умови, на вашу думку, обов'язково мають бути визначені в трудовому договорі?*

У трудовому договорі обов'язково визначають місце роботи, посаду, заробітну плату. Ці умови називають **необхідними (основними) умовами договору**.

Трудовий договір може передбачати й інші умови. Це можуть бути додаткові пільги, які надаються працівникові, особливий режим роботи (наприклад, неповний робочий день чи неповний робочий тиждень). У договорі може бути зазначено строк, протягом якого діятиме цей договір. Закон передбачає можливість кількох видів трудових договорів за їхніми строками.

Найчастіше трудовий договір укладають на невизначений строк (іноді говорять, що він безстроковий). У цьому випадку сторони договору не обумовлюють час, протягом якого працівник буде працювати на підприємстві. Інколи за згодою

працівника й власника може бути встановлено чітко визначений строк трудового договору — місяць, рік, певний проміжок часу, наприклад час служби в армії чи роботи на виборній посаді працівника, який раніше виконував ці обов'язки. Можливе також укладання трудового договору на час виконання певної роботи (наприклад, художнє оформлення якогось об'єкта, виконання проектних робіт тощо). Такий договір називають *строковим*.

Додатковою умовою трудового договору може бути випробування. Роботодавець, приймаючи працівника на роботу, зацікавлений переконатися в його кваліфікації, відповідності посаді, на яку він улаштується. Для цього закон передбачає можливість призначення випробування. Воно має бути обумовлено при прийомі на роботу, про що зазначається в наказі. КЗпП обмежує **строк випробування — не більше одного місяця для робітників, не більше трьох — для інших працівників, а в окремих випадках за погодженням з профспілковим органом — не довше шести місяців**. Строк випробування може бути подовжений, якщо в цей період працівник фактично не працював, незалежно від причини.

При цьому визначено категорії осіб, яким не може бути призначено випробування. До них належать неповнолітні; випускники закладів професійної та вищої освіти (одразу після закінчення); особи, звільнені в запас з військової або альтернативної служби; особи з інвалідністю, направлені на роботу відповідно до рекомендацій медико-соціальної експертизи; особи, обрані на посаду; переможці конкурсного відбору на заміщення вакантної посади; вагітні жінки; одинокі матері, які мають дитину віком до 14 років або дитину з інвалідністю; особи, з якими укладається строковий трудовий договір строком до 12 місяців; особи на тимчасові та сезонні роботи; внутрішньо переміщені особи. Призначення випробування не допускається також при прийнятті на роботу в іншу місцевість і при переведенні на роботу на інше підприємство, в установу, організацію.

Під час випробування працівник отримує заробітну плату, може бути підданий стягненню за порушення трудової дисципліни. Якщо результати випробування виявляться незадовільними, працівник до закінчення строку випробування може бути звільнений з роботи, однак якщо він пропрацював хоча б один день після закінчення строку випробування, то вважається таким, який пройшов випробування.

3. Прийом на роботу

При вступі на роботу особа має подати свої документи. Передусім має бути подано документ, який посвідчує особу, — паспорт. Особи, які влаштовуються на роботу не вперше, подають трудову книжку — основний документ, у якому містяться відомості про роботу з початку трудової діяльності. Якщо ви вперше прийдете на роботу й трудової книжки у вас ще немає, її мають оформити не пізніше ніж через 5 днів після початку роботи.

В окремих випадках від працівника можуть вимагати подати документи, що підтверджують його кваліфікацію, адже не може працювати лікарем людина, яка не має медичної освіти, не можна брати на роботу водієм людину без відповідного посвідчення тощо. Вимагати будь-які інші документи, а також відомості про національність, партійну належність, походження та реєстрацію за місцем проживання під час вступу на роботу забороняється. Важливим документом кожного працівника є трудова книжка. Вона дає змогу простежити трудовий шлях громадянина, визначити його трудовий стаж. До трудової книжки вносять відомості про прийом на роботу, звільнення, про посади, на яких людина працює, записують також заохочення й нагороди. **Відомості про стягнення в трудовій книжці не фіксують.** Кожний працівник має уважно ставитися до ведення трудової книжки, адже від правильності й повноти записів певною мірою залежить призначення пенсії, надання певних пільг, та й узагалі трудова книжка — своєрідний «трудоий портрет» працівника.

4. Переведення та переміщення

Порівнюємо дві ситуації. У першій ситуації водієві автобуса, що вийшов з ладу, запропоновано вийти на лінію на іншому автобусі тієї ж марки. У другій — водія, який був прийнятий на роботу на легкову машину, просять продовжити роботу на вантажівці.

У першому випадку — у водія залишаються незмінними основні умови праці — час роботи, заробітна плата, більше того, залишається незмінним тип транспортного засобу, на якому він працює. У другому — навпаки, змінюється тип автомобіля (а відповідно й умови праці — керувати вантажівкою набагато складніше, ніж легковою машиною), може змінитися заробітна плата (на різних машинах вона відрізняється). Саме тому в першому випадку, коли незмінними залишаються основні умови праці, ідеться про переміщення працівника. Так само переміщенням буде заміна класу, у якому викладає вчитель, верстата, на якому працює токарь, зміна приміщення, де працює відділ на тій самій території, тощо. Переміщення здійснюється без погодження з працівником.

У другому прикладі відбулося переведення працівника, адже змінилися істотні умови праці. Так само переведенням визнається зміна населеного пункту, де зна-

ходитьсь підприємство, зміна посади працівника, розміру заробітної плати тощо. Відповідно до законодавства, переведення працівника на іншу роботу допускається лише за його згодою.

Однак закон передбачає випадки, коли допускається тимчасове переведення працівника на іншу роботу без його згоди.

- *Ознайомтеся з витягом із Кодексу законів про працю та визначте випадки, коли працівник може бути переведений на іншу роботу без його згоди та порядок такого переведення.*

З КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ

Стаття 33. Тимчасове переведення працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором

Тимчасове переведення працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, допускається лише за його згодою. Власник або уповноважений ним орган має право перевести працівника строком до одного місяця на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди, якщо вона не протипоказана працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, з оплатою праці за виконану роботу, але не нижчою, ніж середній заробіток за попередньою роботою.

У випадках, зазначених у частині другій цієї статті, забороняється тимчасове переведення на іншу роботу вагітних жінок, жінок, які мають дитину-інваліда або дитину віком до шести років, а також осіб віком до вісімнадцяти років без їхньої згоди.

Трудовий договір, трудова книжка, випробування, переведення, переміщення.

1. Поясніть поняття «трудовий договір», «трудова книжка», «випробування», «переведення», «переміщення».
2. Які основні та додаткові умови трудового договору передбачені законодавством?
3. Хто є сторонами трудового договору?
4. Як оформлюють прийняття на роботу?
5. На який строк може бути укладено трудовий договір?
6. У яких випадках трудовий договір має бути обов'язково укладений у письмовій формі?
7. Назвіть документи, які необхідно подати при укладанні трудового договору.
8. Користуючись законодавством України, визначте відмінності контракту як особливої форми трудового договору та сферу його застосування.
9. Чи можна змінити умови, передбачені трудовим законодавством, за згодою між працівником і підприємством?
- 10*. Визначте, які з наведених умов є обов'язковими в трудовому договорі: час прийняття на роботу; професія; надання скороченого режиму роботи; заробітна плата; надання службової квартири; надання персонального автомобіля.
- 11*. Які норми трудового законодавства, на вашу думку, забезпечують захист прав працівника?

- 12*. Висловте думку щодо того, чи повною мірою забезпечено трудовим законодавством захист прав працівника.
- 13*. Поясніть, чому саме у випадках, зазначених у законі, вимагається укладення трудового договору в письмовій формі.
14. Порівняйте
- А трудовий та колективний договір
  - Б переведення та переміщення

§ 44. Припинення трудового договору

1. Загальні підстави припинення трудового договору

Життя складне та різноманітне. Саме тому людині, як правило, доводиться неодноразово змінювати місця роботи. Причин може бути чимало: працівник незадоволений заробітною платою, умовами праці або знаходить більш цікаву для себе роботу; роботодавець вирішує з різних причин припинити трудові відносини з працівником. У всіх цих випадках відбувається припинення трудового договору.

Законодавство передбачає підстави, за наявності яких можливе припинення трудового договору.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу законів про працю та визначте, які підстави припинення трудового договору передбачено законом.*

З КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ

Стаття 36. Підстави припинення трудового договору

Підставами припинення трудового договору є:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна із сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника або власника фізичної особи на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу (...);
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);
- 5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
- 7) набрання законної сили вирок суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи (...);
- 8) підстави, передбачені контрактом (...).

Отже, закон передбачає припинення трудових відносин за ініціативою працівника, за ініціативою роботодавця та з причин, які не залежать від сторін трудового договору.

У сучасних умовах важливе значення мають гарантії працівникові в разі зміни власника або при реорганізації підприємства (поділі чи злитті), а також у випадку зміни підпорядкування підприємства (наприклад, з одного міністерства в інше). Ці зміни не можуть бути причиною припинення трудового договору, його дія продовжується.

2. Припинення трудового договору за ініціативою працівника

Працівник, прийнятий на роботу на невизначений строк, має право в будь-який час залишити підприємство за власним бажанням. **Для звільнення він повинен подати власнику (або його представнику – керівнику підприємства, майстру, працівнику відділу кадрів тощо) письмову заяву за два тижні до бажаного строку звільнення.** Це час, протягом якого адміністрація має знайти заміну. За згодою працівника та адміністрації звільнення може відбутися раніше. Передбачено також перелік поважних причин, за наявності яких працівника звільняють у строк, про який він просить. Це переїзд на нове місце проживання, переведення чоловіка (дружини) на нове місце роботи (служби) в іншу місцевість, вступ до навчального закладу, неможливість проживання в певній місцевості (за станом здоров'я), вагітність, догляд за дитиною до досягнення нею 14 років або за дитиною-інвалідом, догляд за хворим членом сім'ї, вихід на пенсію, прийняття на роботу за конкурсом. Існують інші причини, які будуть визнані поважними.

Закон захищає передусім інтереси працівника. Якщо мине два тижні з часу подання заяви, а працівник продовжує працювати й не наполягає на звільненні, його не можна звільнити за поданою раніше заявою. **Водночас адміністрація не має права затримати звільнення після закінчення двотижневого строку попередження,** якщо працівник вимагає звільнення.

Більш складною є процедура звільнення працівника, який уклав строковий трудовий договір. У цьому випадку працівник має право звільнитися за власним бажанням лише в окремих, передбачених законом випадках – у разі хвороби, інвалідності, а також коли власник підприємства, його адміністрація не виконують своїх обов'язків за колективним чи трудовим договором. Крім того, працівник може звільнитися за наявності поважних причин, про які йшлося вище.

Зазначимо також, що якщо строковий договір закінчився, але працівник продовжує працювати й жодна зі сторін не наполягає на припиненні договору, вважається, що договір продовжено на невизначений строк. Крім того, якщо строковий договір переукладений хоча б один раз (на тому самому місці роботи та тій самій посаді), він вважається укладеним на невизначений строк – ці норми також передбачають захист прав працівника.

3. Припинення трудового договору за ініціативою власника чи уповноваженого ним органу

Закон передбачає можливість звільнення працівника з роботи та з ініціативи власника чи уповноваженого ним органу. Однак якщо працівник має право звільнитися в будь-якому випадку (він навіть може не вказувати причини свого звільнення, не обґрунтовувати своє бажання), підстави, за якими може прийняти рішення про звільнення власник підприємства, обмежені законодавством.

• *Ознайомтеся з витягом з Кодексу законів про працю та визначте, які підстави припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу передбачено законом. Висловіть свою думку про обґрунтованість визначення саме цих підстав для звільнення працівника за ініціативою адміністрації.*

З КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ

Стаття 40. Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом лише у випадках:

- 1) змін в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;
- 2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови в наданні допуску до державної таємниці, або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;
- 3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;
- 4) прогулу (у тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;
- 5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд унаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності та родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;
- 6) поновленні на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- 7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- 8) вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного) майна власника, установленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу;
- 10) призову або мобілізації власника–фізичної особи під час особливого періоду;
- 11) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 і 6 цієї статті, допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу.

Стаття 41. Додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов

Крім підстав, передбачених статтею 40 цього Кодексу, трудовий договір з ініціативи власника або уповноваженого ним органу може бути розірваний також у випадках:

- 1) одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації всіх форм власності (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;
- 1–1) винних дій керівника підприємства, установи, організації, унаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або сумами, нижчими від установленого законом суми мінімальної заробітної плати;
- 2) винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;
- 3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи;
- 4) перебування всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції» у прямому підпорядкуванні в близької особи;
- 5) припинення повноважень посадових осіб.

Зазначимо, що перелік підстав для звільнення з роботи за ініціативою власника чи уповноваженого ним органу є вичерпним.

Один з робітників, звільнений японським концерном «Мацусита денке», подав на компанію в суд і виграв справу. За рішенням суду він був відновлений на роботі, йому навіть підвищили заробітну плату й дали окремих кабінет. Однак працівник звільнився за власним бажанням уже через місяць: йому не давали завдань. Від цього в нього трапився нервовий розлад, і за порадою лікарів він був змушений звільнитися.

Закон забороняє звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці. Єдиним винятком з цього правила є звільнення у зв'язку з повною ліквідацією підприємства, установи, організації.

Закон передбачає, що **звільнення за ініціативою адміністрації здебільшого можливе лише за попередньою згодою профспілкового комітету**. Звільнення без згоди профспілкового комітету можливе лише в разі ліквідації підприємства; поновленні на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу; звільненні працівника, який за місцем своєї роботи вчинив розкрадання. Також можливе звільнення без згоди профспілкового органу працівника, який був прийнятий на роботу з випробуванням, але не витримав його. Працівник, який працює за сумісництвом, може бути звільнений з роботи, якщо на його місце приймається інший працівник, для якого ця робота буде основною. Без згоди профспілкового органу здійснюється звільнення, якщо на підприємстві немає профспілкової організації або якщо працівник не є членом тієї профспілкової організації, яка діє на підприємстві.

Адміністрація підприємства повинна письмово звернутися до профспілкового органу з поданням про звільнення працівника. Подання розглядається в присутності працівника, однак якщо він удруге без поважних причин не з'явиться на засідання, питання розглядається за його відсутності. Про прийняте рішення профспілковий орган повідомляє адміністрацію, відмова має бути обґрунтованою.

Якщо працівник був прийнятий за строковою угодою, його звільняють після закінчення строку цієї угоди.

4. Особливості звільнення при скороченні штатів чи чисельності працівників

На жаль, в умовах ринкового господарства й особливо фінансово-економічної кризи трапляється чимало випадків скорочення обсягів виробництва й кількості працівників. Закон передбачає особливий порядок звільнення працівників у зв'язку зі скороченням чисельності або штату працівників.

У цьому випадку не менше ніж за 2 місяці працівника зобов'язані письмово персонально попередити про звільнення. Одночасно працівникові, якого планують звільнити, у разі можливості пропонують іншу роботу на цьому підприємстві.

Досить часто при звільненні власнику доводиться вирішувати, кого з декількох працівників, які виконують однакові або подібні функції, залишити на роботі.

• *Запропонуйте, які критерії, обставини повинні бути враховані при вирішенні питання про залишення на роботі в разі скорочення штатів чи чисельності працівників. Порівняйте свої пропозиції з нормами, передбаченими Кодексом законів про працю.*

З КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ

Стаття 42. Переважне право на залишення на роботі при вивільненні працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці

При скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці переважне право на залишення на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці.

При рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається:

- 1) сімейним — при наявності двох і більше утриманців;
- 2) особам, у сім'ї яких немає інших працівників із самостійним заробітком;
- 3) працівникам з тривалим безперервним стажем роботи на даному підприємстві, в установі, організації;
- 4) працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва;
- 5) учасникам бойових дій, інвалідам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;
- 6) авторам винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій;
- 7) працівникам, які дістали на цьому підприємстві, в установі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання;
- 8) особам з числа депортованих з України протягом п'яти років з часу повернення на постійне місце проживання в Україні;
- 9) працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової служби та осіб, які проходили альтернативну (невійськову) службу, — протягом двох років з дня звільнення їх зі служби.

Перевага в залишенні на роботі може надаватися й іншим категоріям працівників, якщо це передбачено законодавством України.

Лише після здійснення всіх передбачених КЗпП заходів і закінчення терміну — двох місяців з часу попередження — працівник може бути звільнений з роботи.

5. Звільнення працівника за іншими підставами. Порядок звільнення

Закон передбачає також підстави звільнення працівника з роботи внаслідок обставин, які не залежать ані від працівника, ані від роботодавця. До таких підстав належать, зокрема, призов працівника до лав Збройних сил України або укладання ним контракту на військову службу; набуття сили вироком суду, який робить його подальшу роботу неможливою (наприклад, у разі позбавлення волі або заборони займати певні посади чи займатися певною діяльністю).

Можливе також припинення трудового договору внаслідок угоди сторін. Найчастіше така підстава використовується при достроковому припиненні строкової угоди, коли в цьому з тих чи інших причин виявляються зацікавленими обидві сторони.

Особливим випадком є також припинення трудового договору на вимогу виборного органу профспілкової організації. Варто зазначити, що ця підстава може бути застосована тільки щодо керівників підприємств, які порушують трудове законодавство чи колективний договір або порушують права професійних спілок.

У будь-якому випадку **в день звільнення працівнику повинні видати трудову книжку й здійснити грошовий розрахунок**. У разі затримання видання трудової книжки чи розрахунку працівник має право вимагати відшкодування — виплати заробітної плати за час «вимушеного прогулу», тобто за час затримання видання трудової книжки.

Прогул, припинення трудового договору.

1. Як повинен діяти працівник, якщо він вирішив звільнитися з роботи?
2. У яких випадках адміністрація має право звільнити працівника з роботи?
3. Як держава захищає права громадян, яких звільняють з роботи?
4. Які особливості звільнення в разі скорочення штатів передбачено законодавством?
- 5*. Висловте свою думку щодо суворого обмеження підстав, за якими працівник може бути звільнений за ініціативою власника чи уповноваженого ним органу.
- 6*. Висловте свою думку щодо того, чи достатньою мірою захищено права працівників при звільненні.
7. Визначте, у яких випадках допущено порушення порядку звільнення, а також підстави, за якими здійснено звільнення працівників.
  - а) Повар звільнена за ініціативою адміністрації та за згодою профспілкового комітету у зв'язку з досягненням нею пенсійного віку;
  - б) комірник звільнений з роботи за згодою профспілкового комітету у зв'язку з виявленою нестачею підзвітних цінностей, що знаходилися у ввіреному сховищі;
  - в) тесля звільнений з роботи без згоди профспілкового комітету у зв'язку з ліквідацією підприємства;
  - г) водій звільнений без згоди профспілкового комітету у зв'язку із закінченням строку трудового договору, який було укладено;
  - г) медсестра звільнена з роботи за згодою профспілкового комітету за запізнення на роботу на тридцять хвилин.

Тема 20 РОБОЧИЙ ЧАС

§ 45. Тривалість робочого часу

1. Нормальна тривалість робочого часу

Робочий час — це встановлений законом або угодою, укладеною на підставі закону, час, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, обумовлену трудовим договором.

Про важливість встановлення робочого часу свідчить визначення його не лише в Кодексі законів про працю, а й у Конституції України. Нині в Україні встановлено **максимальну тривалість робочого часу, яка не повинна перевищувати 40 годин на тиждень**. Більшість працівників має п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними, на деяких підприємствах може бути встановлено шестиденний робочий тиждень.

40 годин на тиждень є нормальною тривалістю робочого часу. Важливо зазначити, що вказана норма робочого часу поширюється на всіх працівників — тих, хто працює на сезонній чи тимчасовій роботі тощо.

2. Скорочена тривалість робочого часу. Неповний робочий час

В окремих випадках законодавство встановлює скорочену тривалість робочого часу.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу законів про працю та висловте свою думку, чому саме цим категоріям працівників надається скорочений робочий час.*

З КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ

Стаття 51. Скорочена тривалість робочого часу

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) — 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу для учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абзаці першому цього пункту для осіб відповідного віку;

2) для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, — не більше як 36 годин на тиждень.

(...) Крім того, законодавством встановлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників (учителів, лікарів та інших).

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах і в організаціях для жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда.

Стаття 53. Тривалість роботи напередодні святкових, неробочих і вихідних днів

Напередодні святкових і неробочих днів (стаття 73) тривалість роботи працівників, крім працівників, зазначених у статті 51 цього Кодексу, скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні.

Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати 5 годин.

Стаття 54. Тривалість роботи в нічний час

При роботі в нічний час установлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу (пункт 2 частини першої і частина третя статті 51). Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною в тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при шестиденному робочому тижні з одним вихідним днем. Нічним вважається час з 22-ї години до 6-ї години.

Право на **скорочений робочий час** передбачено законом, власник зобов'язаний дотримуватися його за будь-яких умов. При цьому заробітна плата не зменшується. Закон також передбачає випадки, коли працюють **неповний робочий час**, що має певні відмінності від скороченого робочого часу.

	Скорочений робочий час	Неповний робочий час
Кому надається	Особам, які працюють на роботах зі шкідливими умовами праці, неповнолітнім, працівникам окремих професій (лікарі, педагоги тощо), тим, хто працює в нічний час.	Будь-яким категоріям працівників (за згодою працівника й адміністрації).
Обов'язковість надання	Обов'язково надається (незалежно від бажання адміністрації та працівника).	За заявою працівника. Жінці, яка має дитину до 14 років, дитину-інваліда, а також для догляду за хворим членом сім'ї — надається обов'язково, в інших випадках — за угодою з адміністрацією.
Ступінь зменшення робочого часу	Визначено законом.	Установлюється угодою працівника з адміністрацією.
Час надання	З часу вступу на роботу чи з моменту виникнення права на скорочений робочий час.	Може бути наданий як під час укладання трудового договору, так і в будь-який час роботи за заявою працівника та згодою адміністрації.
Заробітна плата	У повному обсязі — не зменшується у зв'язку зі зменшенням робочого часу.	Оплата пропорційна відпрацьованому часу або фактичному виробітку.

3. Ненормований робочий час і надурочна робота

У всіх зазначених випадках — як при застосуванні нормального робочого часу, так і в разі, коли застосовано скорочений чи неповний робочий час, — ідеться про чітко визначену тривалість робочого часу. Однак іноді виникають ситуації, коли специфіка роботи не дає можливості чітко обрахувати тривалість робочого часу. Це, наприклад, бухгалтери, керівники підприємств, водії деяких видів автомобілів тощо. Як правило, ненормований робочий час установлюється для

працівників, праця яких не піддається облікові в часі (консультанти, інструктори тощо); для працівників, що розподіляють час для роботи на свій розсуд; а також працівників, робочий час яких за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості. У цьому випадку визначається обсяг (коло) обов'язків працівника, які той має виконати, і в разі потреби він без спеціального дозволу працює більше встановленої норми робочого часу.

Ненормований робочий час — це особливий режим, при якому працівник в окремих випадках може залишатися на роботі понад установлену норму робочого часу без спеціального дозволу (на відміну від залучення працівників до надурочних робіт).

При цьому для працівників, яким встановлено ненормований робочий час, законом не передбачена додаткова оплата за це. Як компенсація за ненормовану роботу, цим працівникам з ненормованим робочим днем може надаватися додаткова відпустка тривалістю до 7 календарних днів. Однак іноді потреба в додатковій роботі працівників виникає й на інших виробництвах — там, де таку роботу неможливо заздалегідь передбачити. На заводі раптово вийшла з ладу система опалення, водо- чи енергопостачання, яку треба відремонтувати. Бригада хірургів уже наприкінці свого чергування розпочинає термінову операцію постраждалому в катастрофі й не встигає її завершити до кінця своєї зміни. У школі у зв'язку з хворобою не вийшов на роботу вчитель, який працює в групі подовженого дня. У цих випадках виникає потреба в надурочній роботі — працівники вимушені після закінчення своєї зміни завершувати ремонт, хірург не може перервати операцію у зв'язку із закінченням робочого часу та й залишити без нагляду дітей також неможливо — отже, інший учитель, закінчивши свої уроки, має залишитися до того часу, як буде знайдено заміну. У цих випадках ідеться про роботу понад установлену тривалість робочого часу, тобто надурочну роботу, надурочний робочий час.

Вона пов'язана з додатковим навантаженням для працівників, тому закон обмежує можливості її використання. Надурочні роботи можна організовувати лише для відвернення аварії чи стихійного лиха або ліквідації їхніх наслідків; усунення пошкоджень опалення, водопостачання, каналізації, транспортної мережі, зв'язку (саме це робили в наведеному прикладі); коли з технічних чи інших причин складно зупинити той чи інший механізм або процес (згадайте хірургічну операцію); для проведення вантажно-розвантажувальних робіт; якщо не прийшов працівник на зміну (наприклад, водій трамвая, зупинка якого на колії призведе до припинення руху всіх трамваїв на лінії).

Надурочні роботи для кожного працівника не повинні перевищувати чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік. Згоду на надурочні роботи має давати профспілковий комітет.

Скорочений робочий час, неповний робочий час, надурочна робота, ненормований робочий час.

1. Поясніть поняття «скорочений робочий час», «неповний робочий час», «надурочна робота», «ненормований робочий час».
2. У яких випадках закон дозволяє використання надурочних робіт?
3. Яка тривалість робочого часу встановлена законодавством?

4. Порівняйте
А скорочений та неповний робочий час
Б ненормований робочий час і надурочну роботу
- 5*: Висловте свою думку щодо доцільності запровадження ненормованого робочого часу.
- 6*: Визначте, хто із зазначених осіб має право на скорочений або неповний робочий час.
- 19-річний лаборант, який працює в рентген-кабінеті поліклініки;
  - 20-річний токарь, який доглядає матір похилого віку;
  - 16-річний слюсар;
  - 23-річний тесля, який працює в третю зміну (з 22-ї години до 6-ї години);
  - 30-річний учитель;
  - 27-річна ткаля, яка має малу дитину.

§ 46. Час відпочинку

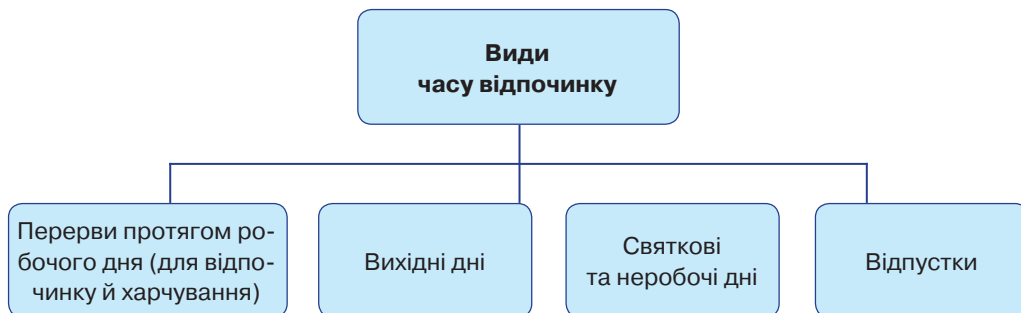
1. Види часу відпочинку

Кожна людина, яка працює, потребує час для відпочинку. Це необхідно для відновлення сил і здоров'я працівника. Конституція України й інші законодавчі акти України визначають право кожного, хто працює, на відпочинок.

Відпочинок — це частина часу (та чи інша частина року, тижня, доби), протягом якої працівник вільний від виконання трудових обов'язків і може використовувати його на власний розсуд.

У Кодексі законів про працю України визначено декілька видів відпочинку.

2. Перерви протягом робочого дня

Протягом робочого дня працівникам надається перерва для відпочинку й харчування, яку вони використовують на власний розсуд. Перерва надається, як правило, через чотири години після початку робочого дня й триває не більше двох годин. Під час перерви працівник може відлучатися з робочого місця. У деяких випадках за характером роботи працівнику неможливо надати таку перерву, адже не може залишити своє робоче місце оператор атомної електростанції, охоронець, працівник пожежної охорони. У цих випадках працівнику повинні бути створені умови для прийняття їжі на робочому місці або визначено порядок і місце прийняття їжі.

Крім зазначеної перерви, яка надається всім працівникам, окремим категоріям працівників передбачено надання додаткових перерв. Так, жінкам, які годують дітей, надаються перерви для годування дітей. Працівникам, які працюють у зимовий час на вулиці, повинні надаватися спеціальні перерви для обігріву й відпочинку. На відміну від загальної перерви для відпочинку та прийому їжі, такі перерви оплачуються й ураховуються в робочий час працівників.

3. Вихідні, святкові та неробочі дні

Напевно, більшість з вас щонеділі відпочиває разом з батьками. І це не дивно, адже працівникам повинні щотижня надавати вихідні дні. Загальним вихідним днем є неділя, другий вихідний день (на роботах з п'ятиденним робочим тижнем) визначає підприємство: здебільшого — це субота. Там, де загальний день відпочинку встановити неможливо (транспорт, торгівля, пошта тощо), складають спеціальні графіки вихідних днів.

Закон визначає не лише обов'язковість надання щотижневого відпочинку, але і його тривалість. Цей час обчислюється з моменту закінчення роботи працівником перед вихідним днем наприкінці робочого тижня й до початку роботи наступного дня після вихідного та має становити не менше ніж 42 години.

За загальним правилом залучати працівників до роботи у вихідні дні не дозволяється, однак у житті трапляються різноманітні ситуації, закон це передбачає.

- *Ознайомтеся з витягом з Кодексу законів про працю. Висловте думку щодо обґрунтованості включення кожного із зазначених випадків до переліку підстав організації роботи у вихідні дні.*

З КОДЕКСУ ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ

Стаття 71. Заборона роботи у вихідні дні. Винятковий порядок застосування такої роботи

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи в ці дні допускається тільки з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства, установи, організації й лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством і в частині другій цієї статті.

Залучення окремих працівників до роботи у вихідні дні допускається в таких виняткових випадках:

- 1) для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій і негайного усунення їхніх наслідків;
- 2) для відвернення нещасних випадків, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, загибелі або псування майна;
- 3) для виконання невідкладних, наперед не передбачених робіт, від негайного виконання яких залежить у подальшому нормальна робота підприємства, установи, організації в цілому або їх окремих підрозділів; для виконання невідкладних вантажно-розвантажувальних робіт з метою запобігання або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення.

Залучення працівників до роботи у вихідні дні провадиться за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу.

Стаття 72. Компенсація за роботу у вихідний день

Робота у вихідний день може компенсуватися, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або в грошовій формі в подвійному розмірі.

За будь-яких обставин забороняється залучати до роботи у вихідні дні вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3 років; батьків, які виховують дітей без матері; працівників віком до 18 років. Залучення громадян похилого віку до роботи у вихідні дні допускається за їхньою згодою й за умови, коли це не протипоказано їм за станом здоров'я.

Закон установлює також святкові й неробочі дні, коли всі роботи, крім тих, без яких не можна обійтися (транспорт, лікарні, хімічні заводи тощо), припиняються.

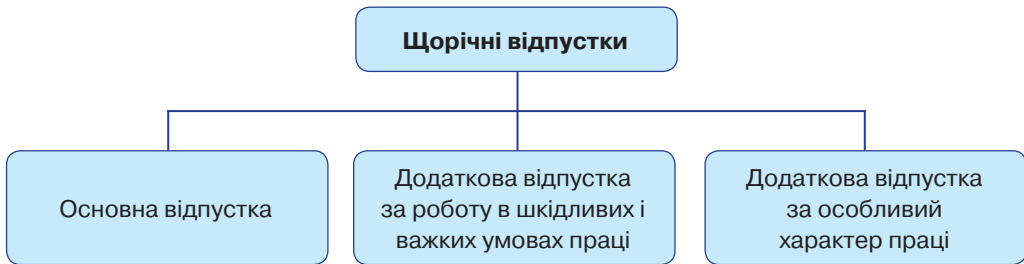
Згідно із законом, нині святковими є: 1 січня (Новий рік), 25 грудня та 7 січня (Різдво Христове), 8 Березня (Міжнародний жіночий день), 1 травня (День праці), 9 травня (День Перемоги), 28 червня (День Конституції України), 24 серпня (День Незалежності України), 14 жовтня (День захисника України). Також робота не проводиться в дні релігійних свят – Великодня та Трійці.

Іноді святковий чи неробочий день збігається з вихідним днем. Закон передбачає, що в цьому випадку вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого дня. Саме тому понеділки після Великодня й Трійці завжди є неробочими днями.

4. Відпустки

Для найповнішого відновлення сил працівника йому надають **щорічну оплачувану відпустку**. Порядок надання відпусток регулюється Законом України «Про відпустки».

Закон установлює декілька видів відпусток. Насамперед працівники мають право на щорічні відпустки.

Тривалість щорічної відпустки становить щонайменше 24 календарні дні, а для неповнолітніх працівників – не менше 31 дня.

Відпустку підвищеної тривалості надають працівникам окремих галузей промисловості (гірничої, металургійної, електроенергетики, лісового господарства тощо), педагогам, гірничорятувальникам, а також інвалідам, які працюють. Додаткову відпустку за роботу в шкідливих і важких умовах праці надають тим, хто працює на посадах і роботах, затверджених Кабінетом Міністрів України, а також передбачених колективним договором.

Іншим видом щорічної додаткової відпустки є відпустка за особливий характер праці, яка надається працівникам, чия робота пов'язана з підвищеним нер-

вово-емоційним або інтелектуальним навантаженням (наприклад, авіадиспетчерам), тим, хто працює в особливо важких природних умовах (наприклад, на високогірних об'єктах), в умовах, які створюють ризик для здоров'я (їм надають додаткову відпустку до 35 днів); а також тим, хто працює з ненормованим робочим днем (до 7 днів).

Максимальна тривалість щорічної відпустки становить 59 днів; для тих, хто працює під землею, — 69 днів.

За час відпустки працівник одержує заробітну плату, за ним зберігається місце роботи. Заробітна плата за час відпустки має бути виплачена працівникові не пізніше ніж за 3 дні до її початку.

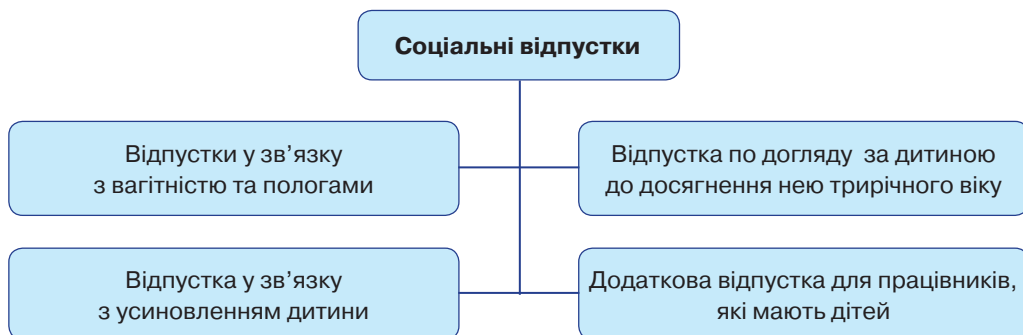
Право працівника на щорічні основну й додаткові відпустки повної тривалості в перший рік роботи настає після закінчення 6 місяців безперервної роботи на підприємстві.

Для окремих категорій працівників передбачено надання щорічних відпусток за бажанням працівника в зручний для нього час.

Якщо працівника своєчасно не повідомили про час надання відпустки або своєчасно не виплатили належні йому кошти, відпустка має бути перенесена. Крім того, відпустка може бути перенесена або продовжена в разі тимчасової непрацездатності працівника в період відпустки, виконання працівником у цей період державних або громадських обов'язків (наприклад, надання свідчень у суді, виконання обов'язків у виборчій комісії тощо), настання строку відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, а також збігу щорічної відпустки з відпусткою у зв'язку з навчанням.

За ініціативою власника або уповноваженого ним органу щорічна відпустка, як виняток, може бути перенесена на інший період тільки за письмовою згодою працівника та за погодженням з профспілковим органом. При цьому частина відпустки тривалістю не менше 24 календарних днів повинна бути використана в поточному робочому році. На прохання працівника щорічна відпустка може бути поділена на частини, однак при цьому основна її частина становить не менше 14 днів. Закон передбачає, крім щорічних, інші додаткові відпустки. Це відпустки у зв'язку з навчанням у закладах загальної, середньої, професійної, вищої освіти, а також творчі відпустки для написання підручників, закінчення дисертацій.

Ще одним видом відпусток є соціальні.

Усі соціальні відпустки пов'язані з вихованням дітей. Так, у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам надається оплачувана відпустка тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після пологів. Така ж відпустка —

56 днів — надається особам, які всиновили новонароджених дітей безпосередньо з пологового будинку, а також особі, яка усиновила дитину, старшу 3 років. Після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами за бажанням жінки їй надається відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Декілька років тому до закону було внесено норму, згідно з якою ця відпустка може бути використана повністю або частинами також батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, або особою, яка усиновила чи взяла під опіку дитину, та одним з прийомних батьків. Коли ж дитині виповнилося 3 роки й батьки відновили роботу, жінці, яка працює й має двох або більше дітей віком до 15 років, чи дитину-інваліда, або яка усиновила дитину, одинокій матері, батьку, який виховує дитину без матері, а також особі, яка взяла дитину під опіку, чи одному з прийомних батьків надається щорічна додаткова оплачувана відпустка тривалістю 10 календарних днів без урахування святкових і неробочих днів.

У разі нагальної потреби — за сімейними обставинами чи з інших причин — працівник має право на відпустку без збереження заробітної плати. Її надають за згодою адміністрації. В окремих випадках (догляд за дитиною, одруження, смерть близьких родичів, вступ до вищого навчального закладу), а також пенсіонерам та інвалідам, які працюють, адміністрація зобов'язана надавати відпустку без збереження заробітної плати.

Відпустка, соціальна відпустка, перерва для відпочинку та харчування.

1. Поясніть поняття «відпустка», «соціальна відпустка», «перерва для відпочинку та харчування».
2. Як забезпечується право громадян на відпочинок?
3. Коли працівникові надаються відпустки?
4. Які святкові дні встановлено законодавством?
5. Порівняйте щорічні, додаткові й соціальні відпустки.
- 6*. Висловте думку, чи достатньою мірою забезпечено право громадян на відпочинок.

Тема 21 ТРУДОВА ДИСЦИПЛІНА. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПІДПРИЄМСТВУ, УСТАНОВІ, ОРГАНІЗАЦІЇ

§ 47. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

1. Поняття «трудова дисципліна»

Однією з умов нормального функціонування будь-якого підприємства є дотримання всіма учасниками трудового процесу трудової дисципліни.

Трудова дисципліна — це дотримання працівниками правил, установлених законом, колективним і трудовим договором, виконання обов'язків, які покладено на них.

Основні обов'язки працівників визначені Кодексом законів про працю. Це: чесна й сумлінна праця, своєчасне й точне виконання розпоряджень власника або уповноваженого ним органу, дотримання трудової та технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливе ставлення до майна власника, з яким укладено трудовий договір.

Необхідно зазначити, що обов'язки, визначені в Кодексі законів про працю, є загальними для всіх працівників, незалежно від місця роботи, організаційної форми підприємства тощо. Водночас вони не є вичерпними — на кожному конкретному підприємстві можуть бути визначені додаткові обов'язки, які враховують особливості цього підприємства.

Відносини між працівником і власником на кожному конкретному підприємстві, їхні взаємні зобов'язання, розпорядок праці визначають правила внутрішнього трудового розпорядку. У них визначають час початку й закінчення роботи, її змінність, тривалість перерв, побутові питання тощо. Виконання правил внутрішнього трудового розпорядку є обов'язком працівника й адміністрації. Правила внутрішнього трудового розпорядку мають бути доступними для ознайомлення всіма працівниками.

Бувають випадки, коли працівники порушили трудову дисципліну, не виконали належно свої трудові обов'язки. За це законом передбачена **дисциплінарна відповідальність**.

Якщо працівник порушує трудову дисципліну, до нього можуть бути застосовані **дисциплінарні стягнення — догана або звільнення**.

Дисциплінарне стягнення — передбачений нормативно-правовим актом захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу працівника відповідно до його компетенції, за вчинений дисциплінарний проступок.

Право накладати стягнення належить особам, які мають право прийому на роботу, — тобто власникам підприємств або уповноваженим ними особам.

Для застосування дисциплінарних стягнень встановлено певні правила. Найсамперед адміністрація зобов'язана вимагати від працівника письмове пояснення, щоб з'ясувати причини й обставини порушення та ставлення працівника до нього, адже, наприклад, запізнення могло бути пов'язане не тільки з недбалістю чи недисциплінованістю працівника, а й з порушенням графіку роботи транспорту або хворобою дитини, що потрібно взяти до уваги. Урахувавши ступінь тяжкості, заподіяну шкоду, обставини проступку працівника та його ставлення до роботи, власник чи уповноважений ним орган (найчастіше адміністрація підприємства, організації, установи) може застосувати стягнення. За кожне порушення трудової дисципліни можна застосувати лише одне стягнення.

Стягнення оголошують наказом, з яким обов'язково під розписку має бути ознайомлений працівник. Законом встановлено граничні строки застосування стягнення за порушення трудової дисципліни. Стягнення може бути застосоване не пізніше ніж через місяць після його виявлення, але не пізніше, ніж через 6 місяців після скоєння. Якщо про запізнення стає відомо відразу, то стягнення накладають протягом місяця з дня порушення. Утім, є складні випадки. Наприклад, 25 березня під час рейсу машиніст порушив інструкцію й перевищив швидкість.

Про це дізналися через 2 місяці після розшифрування записів приладів — 20 травня. Отже, порушення скоєно 25 березня. З цієї дати, з дня порушення, відраховують 6 місяців, а місячний строк відраховуватимуть від 20 травня, коли стало відомо про порушення.

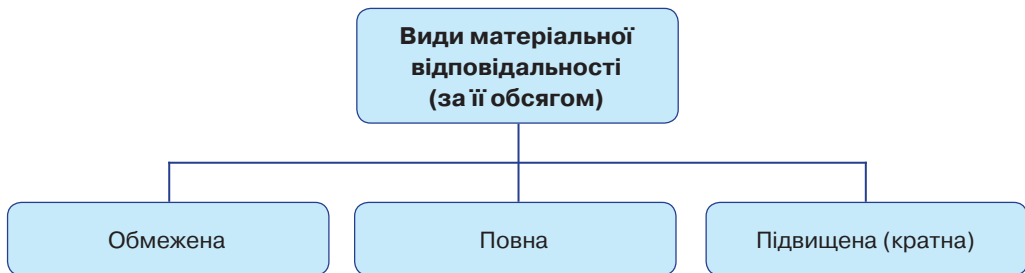
Закон передбачає, що стягнення діє протягом одного року. У цей період до працівника не можуть застосовувати заохочення. Якщо протягом року після накладення стягнення працівник не допустить нових порушень, він вважається таким, що не був підданий стягненню. Орган, що наклав стягнення, має право достроково зняти його в разі добросовісного ставлення працівника до праці.

2. Матеріальна відповідальність працівників

Іноді працівник у процесі виконання своїх обов'язків може завдати підприємству матеріальну шкоду. Чи може підприємство відшкодувати свої збитки? Так, у цьому випадку йдеться про матеріальну відповідальність, якою передбачено відшкодування збитків підприємству, установі працівником.

• *Яку відповідальність нестиме громадянин, який завдав шкоду сторонній особі, підприємству, де він не працює?*

Матеріальна відповідальність передбачена для працівників за шкоду, заподіяну підприємству чи організації внаслідок порушення трудових обов'язків. Отже, першою умовою притягнення до матеріальної відповідальності є наявність трудових відносин між винним працівником і підприємством. Друга особливість у тому, **що відповідальність можлива лише за наявності вини працівника.** Тобто якщо працівник скоїв шкоду внаслідок обставин, що від нього не залежать (пошкодження апаратури у зв'язку з раптовим відключенням електроенергії, руйнування споруди через дефект конструкцій), і його вини в цьому немає, то матеріальна відповідальність не настає. **Працівник відповідає лише за пряму дійсну шкоду,** тобто за збитки — пошкоджений інструмент, втрачені матеріали, розбиту машину. За доходи, які підприємство могло мати, але не одержало внаслідок завданої шкоди, він не відповідає. Так само не можна притягти до відповідальності працівника, який завдав шкоду внаслідок крайньої необхідності. На відміну від цивільно-правової відповідальності, що передбачає повне відшкодування збитків, матеріальна відповідальність, **як правило, не повинна перевищувати суми середньомісячного заробітку.** Лише в окремих випадках, передбачених законом, можлива повна матеріальна відповідальність. Матеріальна відповідальність можлива незалежно від застосування дисциплінарної, кримінальної та іншої відповідальності, бо її мета — насамперед відшкодування збитків.

Обмежена відповідальність — не більше ніж середня місячна заробітна плата — передбачена для працівника, який через власну недбалість зіпсував або знищив матеріали, вироби, напівфабрикати, інструменти, обладнання чи спеціальний одяг, йому довірені.

У **повному розмірі завданої шкоди** працівник нестиме відповідальність, якщо втратить майно, яке одержав за дорученням; якщо шкоду завдано внаслідок кримінального діяння (наприклад, працівник привласнив кошти підприємства, підробивши підпис на документі) або дій у нетверезому стані; якщо працівник вчинив шкоду не при виконанні трудових обов'язків (водій використав службову машину для поїздки до родичів і пошкодив її). Повна матеріальна відповідальність настає також у тому випадку, коли з працівником укладено договір про повну матеріальну відповідальність. Такі договори укладають з касирами, продавцями, комірниками, тобто працівниками, прямим службовим обов'язком яких є робота з матеріальними цінностями, їхнім зберіганням.

В окремих випадках, прямо передбачених нормативними актами, можливе застосування **підвищеної матеріальної відповідальності**, яка обчислюється в кратному розмірі щодо завданих збитків. Така відповідальність настає в разі розкрадання, втрати, знищення дорогоцінних металів і каміння та виробів з них, тварин тощо. При цьому перелік таких випадків, установлений законодавством, є вичерпним і не може бути розширений колективним чи трудовим договором, контрактом тощо. Якщо постає питання про відшкодування матеріальної шкоди, керівник підприємства, організації повинен не пізніше ніж через 2 тижні з дня її виявлення видати відповідне розпорядження. З розпорядженням має бути ознайомлений працівник, і лише не раніше 7 днів після цього воно може бути виконане. Такий порядок застосовують, якщо матеріальна відповідальність не перевищує середньої місячної заробітної плати.

В інших випадках відшкодування провадиться в судовому порядку — адміністрація повинна звернутися з позовом до суду, який прийме відповідне рішення.

Матеріальна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, види дисциплінарних стягнень — догана та звільнення.

1. Поясніть поняття «матеріальна відповідальність», «дисциплінарна відповідальність», «догана».
2. Які види дисциплінарних стягнень передбачено законодавством?
3. Які основні правила притягнення до матеріальної відповідальності?
4. Який порядок накладення дисциплінарних стягнень передбачено законом?
5. Порівняйте
  - А обмежену, повну та підвищену матеріальну відповідальність
  - Б матеріальну та цивільно-правову відповідальність
  - В дисциплінарну та матеріальну відповідальність
6. Дізнайтеся, хто з ваших родичів, знайомих, учителів має відзнаки, нагороди за наполегливу та добросовісну працю.
- 7*: У засобах масової інформації, мережі Інтернет знайдіть інформацію про ваших земляків, нагороджених за успіхи в праці державними та відомчими нагородами.
- 8*: Висловіть свою думку, яке значення має трудова дисципліна на підприємстві.
- 9*: Поясніть, чому закон передбачає повну матеріальну відповідальність саме в тих випадках, які в ньому зазначено.

- 10*** Визначте, у яких із зазначених випадків винний буде притягнений до матеріальної та дисциплінарної відповідальності. Чи можливе притягнення до інших видів відповідальності?
- а) громадянин Р., працюючи на токарному верстаті, втратив пильність і внаслідок цього виготовив браковану деталь;
  - б) громадянка П. працює кухарем ресторану. Унаслідок раптового відключення електромережі була зіпсована їжа, що готувалася на електроплиті;
  - в) громадянин Н. власною машиною завдав пошкоджень рекламному щиту, що стоїть на узбіччі;
  - г) громадянка С. запізнилася на роботу;
  - г) громадянка Д., працюючи продавцем, грубо поведилася з покупцями;
  - д) громадянин О., водій, у нетверезому стані виїхав з автобазиса й скоїв аварію, пошкодивши три автомобілі.

Знайдіть інформацію про колективні трудові спори, що виникали в нашій державі та за кордоном.

Тема 22 ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА КОЛЕКТИВНІ ТРУДОВІ СПОРИ

§ 48. Індивідуальні та колективні трудові спори

Відносини працівника з роботодавцем складаються по-різному. З одного боку, це залежить від ставлення працівника до роботи, з іншого — від умов праці, рівня його заробітної плати тощо. В одних випадках відносини між працівниками та роботодавцями складаються без конфліктів, однак іноді в їхніх відносинах з'являються проблеми. Тоді й виникають трудові спори.

Трудові спори поділяють на індивідуальні та колективні.

1. Індивідуальні трудові спори

Індивідуальні трудові спори — це неврегульовані розбіжності між працівником і власником або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням законодавства про працю, правил внутрішнього трудового розпорядку, інших нормативних актів, а також колективних і трудових договорів.

Предметом індивідуального трудового спору є вимога про поновлення чи визнання трудових прав, передбачених законодавством, колективним чи трудовим договором.

- *Висловте припущення, які проблеми найчастіше стають приводом для виникнення індивідуального трудового спору.*

У разі виникнення індивідуального трудового спору сторони можуть вирішити його шляхом переговорів, а якщо це не вдалося, звернутися до органу, який уповноважений розглядати такі спори. Такими органами є комісії з трудових спорів і суди. У порядку, передбаченому Кодексом законів про працю, комісії з трудових спорів розглядають спори, що виникають на будь-яких підприємствах — незалежно від відомчої належності, організаційної форми, форми власності тощо. Винятком є лише звільнення з роботи в громадських організаціях, партіях та інших об'єднаннях громадян тих, хто працює на виборних посадах.

Комісії з трудових спорів створюють на підприємствах, де працює понад 15 працівників, а на великих підприємствах — в окремих структурних підрозділах. Обрання здійснюється на загальних зборах трудового колективу. При цьому на підприємствах обов'язковою вимогою є наявність в її складі не менше 50 % робітників. Комісія з трудових спорів є первинним органом розгляду будь-якого трудового спору.

Комісії з трудових спорів розглядають спори щодо застосування установлених норм виробітку та розцінок, умов праці, переведення на іншу роботу, оплати надурочних робіт і роботи в нічний час, надання щорічної відпустки, застосування дисциплінарних стягнень тощо. Для звернення до комісії встановлено граничний строк — 3 місяці з дня, коли працівник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права. Однак це обмеження не стосується спорів про виплату заробітної плати — у цьому випадку право на звернення не обмежене будь-яким строком.

Комісія з трудових спорів зобов'язана розглянути трудовий спор у десятиденний строк з дня подання заяви. Засідання комісії з трудових спорів вважається правомірним, якщо на ньому присутні не менше двох третин обраних до її складу членів. Комісія має право викликати на засідання свідків, доручати спеціалістам проведення технічних, бухгалтерських та інших перевірок, вимагати від власника або уповноваженого ним органу необхідні розрахунки та документи. Комісія з трудових спорів приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні.

У разі незгоди з рішенням комісії будь-яка сторона має право в десятиденний строк з дня вручення їй рішення комісії звернутися до суду для його оскарження. Відповідно до Цивільного процесуального кодексу України, позови працівників щодо трудових праводносин можна пред'являти за розміщенням підприємства, установи, організації, а також за місцем проживання позивача. Працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а в справах про звільнення — у місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видання трудової книжки. У разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Рішення, які прийняті комісією з трудових спорів або районним (міським) судом, підлягають виконанню сторонами. Якщо це рішення не виконують добровільно, зацікавлена сторона має право звернутися по допомогу до виконавчої служби.

Судами розглядаються, зокрема, скарги працівників на незаконне звільнення. У разі визнання звільнення незаконним суд має право прийняти рішення про відновлення працівника на роботі та виплату йому заробітної плати за час вимушеного прогулу — тобто часу, коли він не працював унаслідок незаконного звільнення. Також можлива зміна формулювання причин звільнення. Як правило, з таким проханням звертаються працівники, яких було звільнено за так званими негативними підставами — за прогул, втрату довіри, скоєння аморального вчинку особою, яка виконує виховні функції, тощо. Рішення про відновлення працівника на роботі підлягає негайному виконанню.

2. Колективні трудові спори

Виникнення спорів можливе не лише між окремим працівником і роботодавцем, а й між колективами працівників — на підприємстві, у галузі, навіть у цілому в державі та, відповідно, власником підприємства або їхнім об'єднанням. Колективний трудовий спор може виникнути у зв'язку з розбіжностями щодо встановлення нових або зміни наявних соціально-економічних умов праці, укладення чи зміни колективного договору, угоди, виконання колективного договору, угоди або окремих їхніх положень, невиконання вимог законодавства про працю.

При цьому колективні трудові спори можуть виникнути на виробничому, галузевому, територіальному та національному рівні.

Закон визначає порядок розгляду й вирішення колективного трудового спору. Установлено декілька стадій цього процесу. Першим етапом є діяльність примирної комісії, яка складається з представників сторін. До роботи комісії можуть залучатися незалежні посередники. Члени комісії намагаються знайти певний компроміс між сторонами. Якщо примирна комісія приймає певне рішення, воно є обов'язковим для обох сторін конфлікту.

Якщо примирна комісія не змогла прийняти рішення, конфлікт розглядає трудовий арбітраж, а у випадку, коли конфлікт пов'язаний з невиконанням колективного договору, угоди або окремих їхніх положень, невиконанням вимог законодавства про працю, арбітраж створюється відразу після виникнення спору — без створення примирної комісії.

Трудовий арбітраж — орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору (конфлікту).

До арбітражу належать однакова кількість представників, призначених кожною стороною, а голову арбітражу призначені сторонами члени арбітражу обирають спільним рішенням. У розгляді спору арбітражем беруть участь представники обох сторін. Розгляд триває не більше 10 днів, але за клопотанням більшості членів арбітражу строк може бути подовжений до 20 днів. Рішення арбітражу приймається більшістю голосів його членів і є обов'язковим для сторін, якщо до початку його роботи вони про це домовилися.

Допомогу у вирішенні колективного трудового спору надає Національна служба посередництва та примирення — спеціальний державний орган, створений Президентом України з метою сприяння поліпшенню трудових відносин і запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), їхнього прогнозування та сприяння своєчасному їхньому вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких спорів (конфліктів). При цьому рішення цієї служби мають рекомендаційний характер для всіх учасників конфлікту.

Однак, на жаль, не завжди всі ці примирні процедури дають бажані наслідки — іноді конфлікт залишається невирішеним. Тоді трудовий колектив, органи, які його представляють, мають право вдаватися до будь-яких передбачених законом заходів для досягнення своєї мети.

- *Запропонуйте, які заходи може використати трудовий колектив для вирішення трудового спору.*

3. Страйк

Одним із засобів боротьби працівників за свої права протягом багатьох століть залишається страйк.

Страйк — це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

• *Пригадайте, для досягнення якої мети можливе застосування страйку відповідно до Конституції України.*

Страйк буде законним лише в тому випадку, коли використано всі інші передбачені законодавством процедури вирішення конфлікту. Закон передбачає порядок прийняття рішення про початок страйку, а також його проведення.

• *Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» і визначте, як приймається рішення про початок страйку та як він організовується.*

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ПОРЯДОК ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ (КОНФЛІКТІВ)»

Стаття 19. Рішення про оголошення страйку

Рішення про оголошення страйку на підприємстві приймається за поданням виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) чи іншої організації найманих працівників, уповноваженої згідно зі статтею 3 цього Закону представляти інтереси найманих працівників, загальними зборами (конференцією) найманих працівників шляхом голосування і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників або дві третини делегатів конференції (...).

Нікого не може бути примушено до участі або до неучасті в страйку. Орган (особа), який очолює страйк, зобов'язаний письмово попередити власника або уповноважений ним орган (представника) не пізніше ніж за сім днів до початку страйку, а в разі прийняття рішення про страйк на безперервно діючому виробництві — за п'ятнадцять днів. (...)

Місцеперебування під час страйку працівників, які беруть у ньому участь, визначається органом (особою), який керує страйком, за погодженням з власником або уповноваженим ним органом (представником).

Будь-який страйк дуже впливає на нормальну життєдіяльність держави або регіону, де він відбувається. Однак особливо небезпечним є проведення страйку в окремих галузях. Саме тому закон забороняє організацію страйку за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю та здоров'ю людей (наприклад, працівниками «швидкої допомоги» чи пожежної охорони), довіллю (працівниками атомної електростанції) або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їхніх наслід-

ків. Забороняється проведення страйку працівників (крім технічного й обслуговуючого персоналу) органів прокуратури, суду, Збройних сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку.

Також передбачено, що можлива заборона проведення страйків на строк до одного місяця в разі оголошення надзвичайного стану, у разі оголошення воєнного стану автоматично запроваджується заборона проведення страйків до моменту його відміни.

Крім того, у разі порушення порядку організації страйку або висунення учасниками страйку вимог політичного характеру він може бути визнаний судом незаконним.

Зазначимо, що участь у законному страйку не є порушенням трудової дисципліни, за це не передбачено застосування заходів дисциплінарного впливу, однак час участі в страйку не підлягає оплаті. Водночас за участь у страйку, визнаному незаконним, працівник може бути притягнутим до відповідальності.

Трудовий спор, індивідуальний трудовий спор, трудовий арбітраж, страйк.

1. Поясніть поняття «трудовий спор», «індивідуальний трудовий спор», «трудовий арбітраж», «страйк».
2. Які органи мають повноваження розглядати й вирішувати індивідуальні трудові спори?
3. Який порядок вирішення колективних трудових спорів передбачено законодавством?
4. Який порядок організації страйку та його проведення?
- 5*: Висловіть свою думку, чи достатньою мірою забезпечено право працівників на страйк, передбачене Конституцією України.
- 6*: Поясніть, чому заборонено проведення страйку в деяких галузях господарства за певних обставин.
- 7*: Знайдіть у засобах масової інформації та мережі Інтернет інформацію про колективні трудові спори, які виникали в нашій країні та за кордоном. Як ці конфлікти було вирішено?

Тема 23 ОПЛАТА ПРАЦІ. ОХОРОНА ПРАЦІ

§ 49. Оплата праці

- Пригадайте, які умови є обов'язковими при укладанні трудового договору.

1. Заробітна плата

Улаштуваючись на роботу, людина має на меті отримати кошти для свого існування. Тому кожен працівник повинен отримувати заробітну плату.

Заробітна плата — це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому еквіваленті, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану роботу.

Відповідно до Кодексу законів про працю України, рівень заробітної плати залежить від складності й умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства,

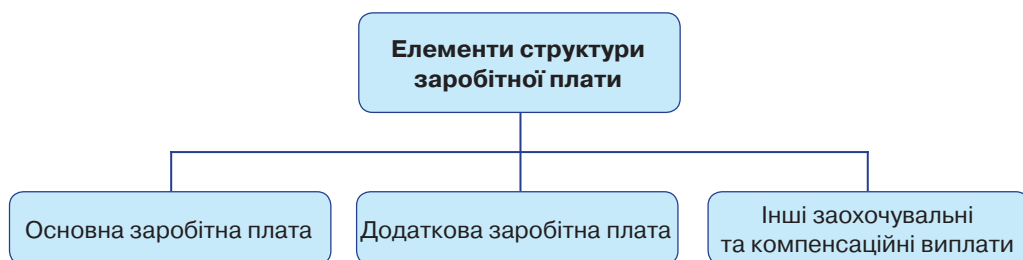
установи й організації. Держава визначає мінімальну заробітну плату, однак максимальна її сума не обмежується.

Мінімальна заробітна плата — це оплата за найпростішу, некваліфіковану працю, нижчою від якої не може бути оплата праці за місяць у разі виконання працівником місячної норми праці.

Крім того, встановлюється мінімальна погодинна оплата. Важливо зазначити, що до встановленої державою мінімальної заробітної плати не належать різноманітні доплати, надбавки тощо, наприклад, за роботу в нічний час, за роботу у важких, шкідливих, особливо шкідливих умовах, премії до ювілейних дат, за винаходи та раціоналізаторські пропозиції, матеріальну допомогу. Мінімальна заробітна плата є гарантією держави, вона обов'язкова для будь-яких підприємств на території нашої держави незалежно від форми власності, організаційно-правової форми підприємства тощо.

Заробітна плата складається з декількох структурних компонентів.

Головну частину заробітної плати становить **основна заробітна плата**. Це винагорода, яка встановлюється за виконану працівником роботу й виплачується за виконання визначених норм праці — за певний робочий час, обсяг виконаної роботи тощо.

За досягнення в праці, винахідливість, за особливі умови праці тощо можуть встановлюватися різноманітні доплати, надбавки, компенсації. Так, у багатьох галузях господарства передбачаються надбавки за тривалу роботу в галузі, за наявність наукового ступеня, почесних чи спортивних звань, за знання й використання в роботі іноземних мов, за роботу з документами, що містять державну таємницю, тощо. Ці виплати становлять **додаткову заробітну плату**, іноді — це значна частка заробітної плати працівника.

До інших заохочувальних і компенсаційних виплат належать винагорода за підсумками роботи за рік, премії, компенсаційні й інші грошові та матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства та провадяться понад установлені норми — за рахунок підприємства та відповідно до колективних чи трудових договорів, контрактів.

2. Система оплати праці

Робота, яку виконують працівники, надзвичайно різноманітна. Це необхідно враховувати при організації її оплати. Порівняймо декілька прикладів: токар

працює на верстаті, самостійно обробляючи певні деталі; лікар чергує в бригаді «швидкої допомоги»; будівельна бригада виконує ремонт школи.

У першому випадку обсяг зробленого працівником за певний час залежить від нього самого — його вправної роботи, уміння повною мірою використовувати потенціал свого обладнання. Крім того, результати його праці легко обчислити, визначивши кількість виготовлених ним деталей. У цьому випадку застосовується **відрядна** система оплати праці, тобто оплата залежить від кількості зроблених працівником виробів.

У другому випадку обсяг роботи, виконаної працівником, залежить не від нього: за одне чергування бригада отримує десять викликів, а за інше — жодного. Однак лікар у цьому не винний, отже, йому не можна встановлювати заробітну плату залежно від кількості викликів, які він обслуговує за чергування. Так само не залежить обсяг зробленого від працівника, який працює на конвеєрі, охоронця, пожежника, учителя тощо. У випадках, коли обсяг зробленого не залежить від працівника або ж недоцільно визначати результати за кількісним показником, заробітну плату визначають за відпрацьованим часом. Таку систему оплати називають **почасовою**.

У третьому випадку замовник навряд чи буде обчислювати кількість робочих операцій будівельника — скільки цвяхів він забив, скільки дірок просвердлив. Водночас, замовник зацікавлений у тому, щоб робота не тривала занадто довго. Тому він може використати так звану **акордну систему оплати** праці — коли оплата буде здійснюватися не за певну кількість операцій (хоча, звичайно, з врахуванням загального обсягу роботи) і не за відпрацьований час, адже тоді працівники будуть не зацікавлені в швидкому виконанні роботи, а разом за весь заздалегідь визначений обсяг робіт. При цьому, як правило, в акордній системі оплати праці передбачають також певні доплати за дострокове виконання роботи, за високу якість робіт тощо.

Система оплати праці для кожної конкретної роботи й посади визначається колективним і трудовим договором з врахуванням особливостей цієї роботи.

3. Особливості оплати праці в різних ситуаціях

Законодавство передбачає особливості оплати праці в різних ситуаціях. Так, за роботу в надурочний час оплата здійснюється в подвійному еквіваленті. Так само в подвійному еквіваленті здійснюється оплата за роботу у святкові, неробочі та вихідні дні.

Підвищена оплата встановлюється за роботу в нічний час (з 22.00 до 6.00). Підвищення визначається колективним договором, але воно не може бути меншим ніж 20 % за кожну годину, відпрацьовану в нічний час. Іноді виникають ситуації, коли працівник не з власної вини не виконав місячну норму виробітку — не було напівфабрикатів чи матеріалів, траплялися відключення електроенергії тощо. У таких випадках закон передбачає виплату працівникові заробітної плати не менше 2/3 від установленної для нього тарифної ставки.

Кодекс законів про працю передбачає, що заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні в строки, установлені колективним договором, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує 16 календарних днів. Коли день виплати збігається з вихідним, святковим або неробочим днем, заробітна плата виплачується напередодні.

4. Охорона праці

Закон передбачає обов'язок роботодавця створити безпечні й нешкідливі умови праці. Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо виникла ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або людей, які його оточують, і навколишнього середовища.

Існують виробництва, де повністю уникнути шкідливого впливу неможливо (робота хімічних підприємств, ливарних цехів, з джерелами радіоактивності тощо), іноді доводиться працювати в умовах спеки або холоду. Тому працівникам повинні безплатно видавати спеціальний одяг, взуття, інші засоби індивідуального захисту (респіратори, каски тощо). На деяких роботах працівникам повинні видавати молоко або спеціальне лікувально-профілактичне харчування, установлювати ємності з питною охолодженою водою, надавати додаткові перерви для обігріву тощо. Усі ці заходи мають на меті захистити працівника, максимально зменшити шкідливий вплив на нього.

Заробітна плата, мінімальна заробітна плата, охорона праці.

1. Поясніть поняття «заробітна плата», «мінімальна заробітна плата».
2. Які існують елементи заробітної плати?
3. Які основні системи оплати праці застосовують в Україні?
4. Порівняйте відрядну, почасову й акордну систему оплати праці.
5. Наведіть приклади професій та посад, для яких доцільно використати кожен із зазначених систем оплати праці.
- 6* Дізнайтеся, яка система оплати праці використовується там, де працюють ваші батьки й знайомі. Які доплати, надбавки, компенсації їм виплачують?
- 7* Висловте свою точку зору щодо справедливості норм, що регламентують оплату праці у святкові, вихідні дні, нічний час та в інших особливих ситуаціях.
- 8* Запропонуйте, яку систему оплати праці доцільно використати в кожному з наведених випадків.
  - А бібліотекар дитячої бібліотеки
  - Б майстер з установлення металевих дверей
  - В викладач вищого навчального закладу
  - Г спеціаліст з будівництва яхт
  - Д медична сестра лікарні
  - Е спеціаліст з ремонту взуття.
9. Які заходи з охорони праці передбачає законодавство України?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Судовий захист трудових прав

Враховуючи вимоги Цивільного процесуального кодексу України, складіть позовні заяви до суду в запропонованих ситуаціях.

1. Вам протягом шести місяців затримують виплату заробітної плати.
2. Вас, на вашу думку, незаконно звільнили з роботи.

Тема 24 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІМЕЙНОГО ПРАВА**§ 50. Основи сімейного права****1. Сімейні відносини**

Однією з найважливіших сфер життя людини є сімейне життя. Адже кожна людина має батьків, більшість дітей виростає в сім'ї, ставши дорослими, створюють власну сім'ю. У родині виникають різноманітні питання та проблеми, які потребують відповідного врегулювання. Частина цих відносин регулюється нормами моралі, однак чимало з них є досить важливими не лише для окремої особи чи сім'ї, а й для всього суспільства. Саме тому такі відносини потребують регулювання нормами права.

Галузь права, норми якої регулюють сімейні особисті немайнові та майнові відносини, що виникають у шлюбі, належності до сім'ї, спорідненості, називають *сімейним правом*.

Певні норми, що стосуються сімейного права, містяться в Конституції України.

- *Знайдіть у Конституції України норми, які стосуються сімейних правовідносин.*

Основним нормативним актом України, який регулює шлюбно-сімейні відносини, є Сімейний кодекс України. Він набув чинності з 1 січня 2004 р. Сімейний кодекс України складається із семи розділів, які регулюють різні інститути сімейного права.

- *Ознайомтеся з текстом Сімейного кодексу України та визначте, яким правовим інститутам, явищам присвячено кожен з розділів.*

Норми Сімейного кодексу регулюють порядок укладання та припинення шлюбу, взаємні права подружжя, батьків і дітей тощо.

Потрібно зазначити, що регулювання сімейних відносин може здійснюватися не лише нормативно-правовими актами, а й за домовленістю (договором) між учасниками відносин, якщо це не суперечить вимогам Сімейного кодексу України,

інших законів і моральним засадам суспільства. При вирішенні сімейного спору суд може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них. Застосування звичаю можливе лише за заявою зацікавленої сторони, а також якщо він не суперечить вимогам законодавства та моральним засадам суспільства.

Сімейні правовідносини мають певні особливості. Перша з них — учасниками можуть бути лише фізичні особи. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами сімейних правовідносин. Друга особливість сімейних правовідносин — переважно тривалий характер. У багатьох випадках вони обмежені лише тривалістю життя членів сім'ї, хоча окремі права й обов'язки мають чітко визначену тривалість.

Нині в Україні, як і в більшості сучасних демократичних держав, спостерігається тенденція мінімізації втручання держави в сімейні правовідносини. Це означає, що держава регулює лише ті сімейні відносини, які не можна врегулювати без втручання держави. Сімейний кодекс України визначає, що «сімейні відносини регулюються лише в тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їхніх учасників та інтересів суспільства». При цьому регулювання сімейних відносин здійснюється з врахуванням права на таємницю особистого життя їхніх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання в сімейне життя, а також з максимально можливим врахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї, відповідно до моральних засад суспільства.

Конституція України та Сімейний кодекс України закріплюють **принцип рівності жінки та чоловіка в сімейних відносинах**: вони мають рівні права на майно, виховання дітей тощо, а також проголошують неприпустимість надання привілеїв чи обмеження прав учасників сімейних правовідносин залежно від етнічного походження, раси, їхніх релігійних чи політичних поглядів тощо.

2. Сім'я

Одним з основних понять сімейного права є сім'я. Закон визначає, що «сім'я є первинним та основним осередком суспільства».

• *Висловте припущення, хто є членами сім'ї, які підстави її виникнення потрібно передбачити.*

Сімейний кодекс України передбачає, що **до сім'ї належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки**. Отже, ознаками сім'ї Кодекс визначає взаємне проживання, спільне ведення господарства та спільний побут, а також наявність взаємних прав та обов'язків. Права члена сім'ї надаються й самотній особі.

Закон передбачає особливі випадки, коли членами сім'ї визнаються особи, які не проживають спільно. Так, якщо внаслідок життєвих обставин (навчання, робота, лікування тощо), які визнано поважними причинами, окремо проживають чоловік і дружина, вони все одно вважаються сім'єю. Так само дитина, яка не проживає спільно з батьками, залишається членом сім'ї своїх батьків.

Закон передбачає підстави, за якими може бути створено сім'ю. Ними є укладання шлюбу, кровне споріднення (саме за цією підставою діти є членами сім'ї рідних — біологічних — батьків), усиновлення (у цьому випадку діти є членами

сім'ї своїх усиновлювачів — юридичних батьків). Закон гарантує право кожної особи, яка досягла шлюбного віку, на створення сім'ї. В окремих випадках можливе створення сім'ї особою, яка не досягла такого віку, а також незалежно від віку особою, яка народила дитину.

3. Захист сімейних прав та інтересів

Держава встановила норми, згідно з якими вона забезпечує охорону сім'ї, дитинства, материнства, батьківства, створює умови для зміцнення сім'ї. **Для захисту своїх законних сімейних прав та інтересів особа має право звернутися до суду, а в окремих випадках до органу опіки й піклування.** Право звертатися до суду надається особі, яка досягла 14-річного віку. При цьому законом визначено способи захисту, які може використати суд для захисту цих прав.

• *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, які способи захисту сімейних прав доцільно використати в різних ситуаціях.*

ІЗ СІМЕЙНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 18. Захист сімейних прав та інтересів

(...) 2. Суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін.

Способами захисту сімейних прав та інтересів зокрема є:

- 1) встановлення правовідношення;
- 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку;
- 3) припинення правовідношення, а також його анулювання;
- 4) припинення дій, які порушують сімейні права;
- 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права;
- 6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором;
- 7) зміна правовідношення;
- 8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Стаття 19. Участь органу опіки та піклування в захисті сімейних прав та інтересів

1. У випадках, передбачених цим Кодексом, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування (...).

3. Звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на звернення до суду.

Сімейне право, сім'я.

1. Поясніть поняття «сімейне право», «сім'я».
2. Які відносини вважаються *сімейними*?
3. Які особливості сімейних правовідносин?
4. Назвіть джерела сімейного права України.
5. Які підстави створення сім'ї передбачено законодавством України?

6. Які способи захисту сімейних прав та інтересів передбачено Сімейним кодексом України?
7. Наведіть приклади виникнення сім'ї за різними підставами.
- 8* Сімейний кодекс України передбачає врахування моральних засад суспільства, які стосуються сімейних правовідносин. Наведіть приклади таких моральних засад. Як ви вважаєте, чи однакові вони в різних суспільствах?
- 9* Висловіть свою думку щодо ролі сімейних правовідносин для кожної особи.

Тема 25 ШЛЮБ. ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ

§ 51–52. Шлюб

1. Поняття та умови укладення шлюбу

Одним з найважливіших понять сімейного права є шлюб.

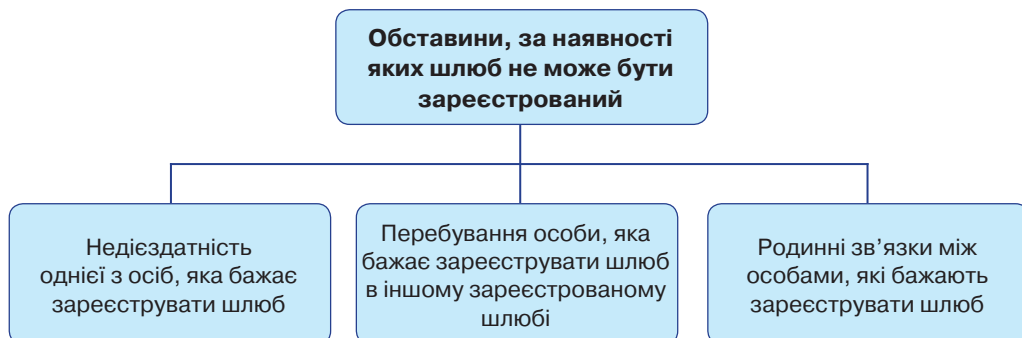
Шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Після державної реєстрації шлюбу в подружжя виникають права й обов'язки. Коли жінка та чоловік спільно проживають без реєстрації шлюбу або якщо вони обмежилися лише релігійним обрядом шлюбу, права й обов'язки в подружжя не виникають.

Право на укладання шлюбу виникає в осіб з досягненням ними **шлюбного віку: для чоловіків і жінок – 18 років**. Цього віку особи мають досягнути до дня реєстрації шлюбу. Іноді виникає ситуація, коли особа бажає укласти шлюб раніше досягнення шлюбного віку. У цьому випадку вона повинна звернутися до суду, який, враховуючи інтереси цієї особи, може дозволити реєстрацію шлюбу. Для прийняття такого рішення особа має досягнути 16 років.

В Україні встановлено одношлюбність: це означає, що особа одночасно може перебувати лише в одному зареєстрованому шлюбі. Щоб укласти новий шлюб, особа повинна спочатку розірвати свій попередній шлюб. Крім того, шлюб базується на вільній згоді обох сторін. Не допускається примушування до шлюбу в будь-якій формі. Під час реєстрації шлюбу особа повинна розуміти значення своїх дій та мати можливість керувати ними.

Водночас закон визначив обставини, за наявності яких реєстрація шлюбу заборонена.

Заборона шлюбу з недієздатною особою виникає з необхідності забезпечити вільне волевиявлення осіб, які беруть шлюб. Недієздатна особа не може розуміти значення своїх дій або керувати ними, тому її рішення про укладення шлюбу навряд чи відповідає вимозі вільного волевиявлення. Заборона укласти шлюб з особою, яка вже перебуває в шлюбі, відповідає вимозі одношлюбності, яка закріплена в Сімейному кодексі України.

Також заборонено укладання шлюбу між близькими родичами.

- Використовуючи знання з біології та історії, висловіть припущення про причини такого обмеження.
- Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, які родичі обмежені в праві укласти шлюб.

ІЗ СІМЕЙНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 26. Особи, які не можуть перебувати в шлюбі між собою

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.
2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.
3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.
4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.
5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

2. Реєстрація шлюбу

Для того щоб зареєструвати шлюб, потрібно подати заяву до органу державної реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Заява може бути подана до будь-якого органу РАЦСу, незалежно від місця проживання й реєстрації чоловіка та дружини. Після подання заяви орган РАЦСу повинен ознайомити наречених — саме так називають осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, — з їхніми майбутніми правами й обов'язками, попередити їх про відповідальність за приховування обставин, які перешкоджають укладенню шлюбу. Крім того, наречені повинні повідомити одне одного про стан свого здоров'я.

Реєстрація шлюбу, як правило, призначається через місяць після подання заяви про реєстрацію. Однак у разі наявності поважних причин (наприклад, виїзд одного з наречених у довгострокове від'їздження) керівник органу РАЦСу має право дозволити реєстрацію шлюбу раніше цього строку. Безумовною підставою реєстрації шлюбу до закінчення місячного терміну є вагітність нареченої, народження нею дитини, а також безпосередня загроза для життя одного з наречених. У цьому випадку шлюб має бути зареєстрований у день подання заяви або в будь-який інший день, обраний нареченими.

Реєстрація відбувається, як правило, у приміщенні органу РАЦСу, однак за наявності поважних причин, які заважають прибуттю наречених до органу РАЦСу, реєстрацію за їхнім проханням може бути здійснено в лікарні, установі виконання покарань, за місцем проживання наречених тощо.

Реєстрація шлюбу відбувається за обов'язкової присутності обох наречених, реєстрація шлюбу через представника не допускається. Після реєстрації нареченим видається свідоцтво про шлюб.

3. Шлюбний договір

Наречені, а також особи, які перебувають у шлюбі, мають право укласти **шлюбний договір**. Для укладання шлюбного договору необхідна згода обох наречених або подружжя, а в разі, коли його укладають неповнолітні наречений чи наречена, необхідна також письмова згода батьків, посвідчена нотаріально. Шлюбний договір може регулювати майнові права й обов'язки подружжя. Так, договором може бути передбачено передання майна, яке належить одному з подружжя, у спільну власність або для спільного використання, визначено порядок поділу майна в разі розірвання шлюбу, домовленість про те, що частина майна не буде передаватися в спільну власність подружжя. Також може бути передбачено місце проживання подружжя, обов'язок звільнити житлову площу в разі розірвання шлюбу тощо.

Водночас шлюбний договір не може стосуватися особистих відносин подружжя, а також особистих відносин між ними та дітьми. Крім того, шлюбний договір не може зменшувати обсяг прав дитини, а також передбачати надзвичайно невідгідне матеріальне становище одного з подружжя.

Шлюбний договір обов'язково складається в письмовій формі та повинен бути нотаріально посвідчений. Договір набуває чинності в день підписання (якщо його уклали особи, які вже перебувають у шлюбі) або в день реєстрації шлюбу (якщо він укладений нареченими). У шлюбному договорі може бути визначено строк його дії, а також строки дії окремих передбачених у ньому прав та обов'язків.

Одностороння зміна умов шлюбного договору або відмова від нього не допускається — для цього потрібна згода обох сторін. Крім того, на вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення.

4. Особисті права й обов'язки подружжя

Після укладання шлюбу в подружжя виникають певні **особисті немайнові та майнові права й обов'язки**.

Уже під час реєстрації шлюбу наречені вирішують питання про своє майбутнє прізвище. Вони можуть залишитися кожен на своєму дошлюбному прізвищі, мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або поєднати свої прізвища, узявши подвійне. Поєднання прізвищ не допускається, якщо в одного з наречених уже є подвійне прізвище.

Одним з найважливіших особистих прав є право на материнство та батьківство, небажання або нездатність стати батьком чи матір'ю може, відповідно до Сімейного кодексу, стати причиною розірвання шлюбу. Кожен з подружжя

має право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань, фізичний та духовний розвиток, освіти, на відпочинок. Закон виключає обмеження цих прав щодо другого з подружжя, тобто чоловік не має права заборонити дружині вступати до навчального закладу, а дружина повинна поважати звичку чоловіка проводити відпустку в горах. Кожен з подружжя має право вільно обирати місце свого проживання.

Водночас передбачено особисті обов'язки подружжя. Це взаємний обов'язок підтримувати в сім'ї та виховувати в дітей повагу до матері та батька, спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї. Усі важливі питання життя сім'ї повинні вирішуватися спільно, на засадах рівності.

5. Майнові права подружжя

Подружнє життя передбачає спільне ведення господарства. При цьому деякі речі кожен з подружжя має ще до шлюбу, а чимало їх з'являється в процесі подружнього життя. Саме тому виникла потреба в законодавчому регулюванні питань, пов'язаних з майновими правами подружжя, з режимом їхнього майна. Усе майно подружжя поділяють на майно, що є особистою приватною власністю кожного з подружжя, і майно, що є спільною сумісною власністю подружжя.

• *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, які речі належать до кожної із зазначених категорій майна.*

ІЗ СІМЕЙНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 57. Майно, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка

1. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:
  - 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу;
  - 2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
  - 3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто.
2. Особистою приватною власністю дружини та чоловіка є речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя.
3. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги. (...)
- 4) житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»;
- 5) земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала у її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України.

Стаття 58. Право на плоди та доходи від речей, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка

1. Якщо річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди), він є власником цих плодів, приплоду або доходу (дивідендів). (...)

Стаття 60. Підстави набуття права спільної сумісної власності подружжя

1. Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

2. Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Стаття 61. Об'єкти права спільної сумісної власності

(...) 2. Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя.

3. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, у тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

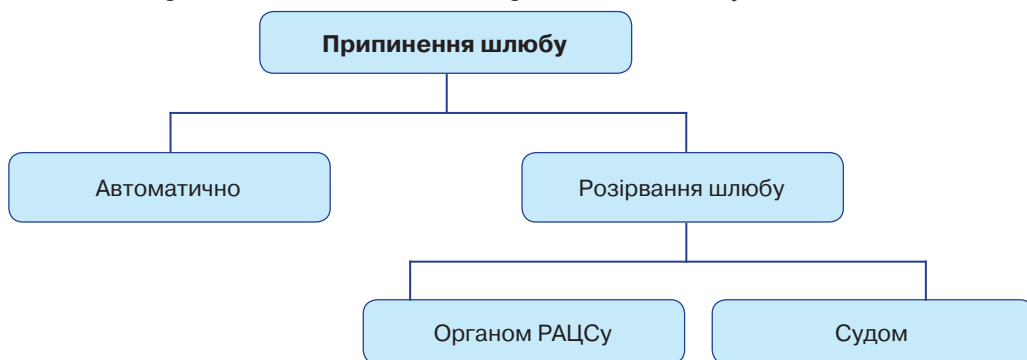
4. Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Важливо зазначити, що той з подружжя, хто є власником майна, сам визначає як здійснюється володіння та користування ним, однак при цьому він повинен урахувати інтереси сім'ї, насамперед дітей. Так само він має право самостійно розпоряджатися особистим майном, однак при цьому повинен урахувати інтереси дітей та інших членів сім'ї.

6. Припинення шлюбу

На жаль, у житті трапляються ситуації, коли шлюб з тих чи інших причин припиняється.

Закон передбачає декілька шляхів припинення шлюбу.

У разі смерті одного з подружжя або оголошення його померлим шлюб припиняється **автоматично**.

Розірвання шлюбу може відбутися й унаслідок бажання одного чи обох із подружжя. Залежно від обставин рішення про розірвання шлюбу може бути прийнято органом РАЦСу або судом.

Рішення про розірвання шлюбу органом РАЦСу приймається в разі подання спільної заяви подружжя, у якого немає неповнолітніх дітей. У цьому випадку розірвання шлюбу реєструється через місяць після подання заяви, якщо за цей час її не буде відкликано. Так само рішенням РАЦСу шлюб визнається розірваним, якщо один із подружжя визнаний безвісно відсутнім або недієздатним.

Однак у багатьох випадках для припинення шлюбу подружжю необхідно звернутися до суду, який і прийматиме рішення. Так, саме суд приймає рішення про розірвання шлюбу подружжя, яке має неповнолітніх дітей. При цьому, якщо бажання припинити шлюб є взаємним, до суду подається заява подружжя разом із письмовим договором про майбутнє місце проживання дітей, участь кожного з подружжя в їхньому утриманні та вихованні. Якщо укладається договір про розмір аліментів на дитину, він має бути посвідчений нотаріально.

Якщо між подружжям немає згоди щодо розірвання шлюбу, один із них має право подати позов до суду. При цьому заборонено подавати позов протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини. Суд приймає рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя й збереження шлюбу суперечитимуть інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

При вирішенні питання про розірвання шлюбу вживаються певні заходи для збереження сім'ї. Так, при розгляді справи рішення приймається не раніше ніж через місяць після подання заяви. Це дає можливість подружжю ще раз обдумати свої наміри й відкликати заяву. Суд під час розгляду справи про розірвання шлюбу повинен вжити можливих заходів для примирення подружжя.

Рішення про розірвання шлюбу приймається незалежно від наявності між подружжям майнового спору, який вирішується окремо.

Після розірвання шлюбу особа, яка при укладенні шлюбу змінила прізвище, має право або залишити прізвище, отримане при реєстрації шлюбу, або повернути своє дошлюбне прізвище.

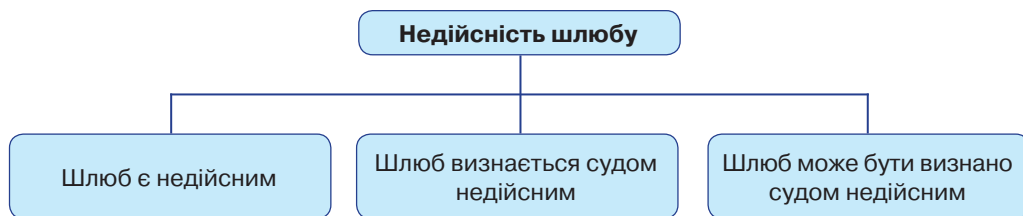
Необхідно мати на увазі, що у випадку розірвання шлюбу органом РАЦСу він вважається розірваним у момент реєстрації розірвання, а якщо справа розглядається судом – у момент набуття чинності рішенням суду. Якщо рішення прийняте судом, розірвання повинне бути зареєстроване в органі РАЦСу. Після отримання свідоцтва про розірвання шлюбу або рішення суду особа має право на повторний шлюб.

Нині Сімейний кодекс передбачає, що за спільною заявою подружжя або позовом одного з них суд може встановити режим окремого проживання в разі неможливості чи небажання дружини (або) чоловіка проживати спільно. При цьому шлюб не припиняється, зберігаються права й обов'язки, установлені шлюбним договором, однак майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутих у шлюбі, а дитина, народжена дружиною після того, як пройшло десять місяців, не вважатиметься народженою від чоловіка.

7. Недійсність шлюбу

Крім випадків, коли приймається рішення про розірвання шлюбу, можливе також і визнання шлюбу недійсним, якщо порушується порядок укладання шлюбу.

Шлюб **є недійсним**, коли він зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, якщо шлюб зареєстрований між родичами прямої лінії споріднення (дід — онука, мати — син) або між рідними братом і сестрою. Також автоматично недійсним вважається шлюб з особою, яка визнана недієздатною. У цих випадках достатньо подання заяви зацікавленою особою, на підставі якої орган РАЦСу анулює запис про шлюб. При цьому анулювання запису здійснюється, навіть якщо особа вже померла або шлюб раніше було розірвано. Зверніть увагу, що закон визнає шлюб недійсним у випадках, коли наявна незаперечно встановлена обставина, яка є перешкодою для існування шлюбу.

Якщо ж обставина, яка безумовно перешкоджає існуванню шлюбу, потребує перевірки, установлення, закон передбачає, що він **визнається недійсним за рішенням суду**. Такими підставами є реєстрація шлюбу без вільної згоди жінки або чоловіка, фіктивність шлюбу (коли шлюб було укладено без реального наміру створення сім'ї, набуття прав та обов'язків подружжя, наприклад з корисливою метою, з метою отримання житла чи реєстрації тощо). У цьому випадку завдання суду — перевірити, чи дійсно шлюб був фіктивним, чи наявна була вільна згода подружжя, якщо факт буде встановлений під час судового розгляду, суд зобов'язаний визнати шлюб недійсним.

Однак бувають випадки, коли суд повинен не лише перевірити факти, а й визначити доцільність визнання шлюбу недійсним, тобто суд має право самостійно вирішувати, чи доцільно припинити шлюб шляхом визнання недійсним, чи залишити його, навіть незважаючи на виявлені порушення. Відповідно до Сімейного кодексу України, шлюб **може бути визнано недійсним** між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, між двоюрідними братом і сестрою, між тіткою, дядьком і племінником, племінницею; з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя та (або) їхніх нащадків; з особою, яка не досягла шлюбного віку та якій не було надано права на шлюб. Розглядаючи справу, суд повинен врахувати, чи порушено права й інтереси причетних осіб та якою мірою, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин тощо. У будь-якому випадку, приймаючи рішення, суд повинен враховувати інтереси сім'ї, передусім дітей.

Важливо зазначити, що шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини, а також якщо той, хто не досяг шлюбного віку в момент реєстрації шлюбу, досягнув його на момент розгляду справи або йому було надано право на шлюб. Водночас визнання шлюбу недійсним можливе навіть після того, як цей шлюб розірвано.

Шлюб визнається недійсним з моменту його реєстрації: це означає, що всі взаємини, які породжував шлюб, анулюються, визнаються такими, яких не було, або ж, як інколи кажуть, «нуліфікуються». Якщо в подружжя є майно, набуте в

недійсному шлюбі, воно вважається спільною частковою власністю (відповідно до внесків кожного подружжя в його набуття). Втрачається право на проживання в житловому приміщенні, отримане у зв'язку з цим шлюбом, підлягають поверненню аліменти, які було отримано на підставі цього шлюбу. Якщо шлюб визнається недійсним, особа, яка отримала внаслідок шлюбу нове прізвище, повинна взяти дошлюбне.

Водночас визнання шлюбу недійсним у жодному разі не впливає на взаємні права й обов'язки батьків і дітей, які народилися в цьому шлюбі.

У більшості країн Європи шлюбний вік становить 18 років, у деяких державах Латинської Америки, Греції, Іспанії — 12 років.

Суддя штату Невада (США) Джон Фітцджеральд спеціалізується на колективних розлученнях. Він набирає 400 позовів, потім запрошує всіх позивачів і відповідачів на подвір'я суду й запитує, чи не передумали вони. Якщо всі підтверджують своє рішення, процедуру розлучення закінчено.

Шлюб, шлюбний договір, фіктивний шлюб, режим окремого проживання.

1. Поясніть поняття «шлюб», «шлюбний договір», «фіктивний шлюб», «режим окремого проживання».
2. Які правові акти нашої держави регулюють питання забезпечення прав дітей, захист сім'ї?
3. Як укладається шлюб?
4. У яких випадках може бути відмовлено в укладанні шлюбу (що є перешкодою до його укладання)?
5. Як може бути припинено шлюб?
6. Яке значення має державна реєстрація шлюбу?
7. Визначте особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя.
- 8*: Порівняйте
  - А припинення шлюбу шляхом розлучення та визнання шлюбу недійсним (яким органом здійснюється, правові наслідки, у яких випадках застосовується)
  - Б правові наслідки розлучення та встановлення режиму окремого проживання
- 9*: Висловте свою думку щодо доцільності обмежень на укладання шлюбу, передбачених Сімейним кодексом України.
10. Визначте відповідність між ситуацією та порядком припинення шлюбу.

А Визначте дії громадянина у зв'язку зі смертю дружини	1 шлюб припиняється органом РАЦСу
Б К. подала заяву про припинення шлюбу з Р., який відбуває покарання строком 6 років позбавлення волі	2 шлюб припиняється судом
В Т. і Л., які мають п'ятирічну дитину, подали заяву про припинення шлюбу	3 шлюб визнається недійсним органом реєстрації актів цивільного стану
Г громадянин Д. подав заяву про припинення шлюбу у зв'язку з тим, що його дружина Ф. перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі	4 шлюб припиняється автоматично
	5 шлюб визнається недійсним судом

§ 53–54. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей

Однією з найважливіших функцій сім'ї є виховання дітей, а регулювання відносин між батьками та дітьми є одним з найважливіших завдань сімейного права.

1. Реєстрація народження дитини

З перших днів життя дитини виникають правові відносини між нею та її батьками.

Батьки зобов'язані забрати свою дитину з пологового будинку. Після цього вони повинні зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦСу. Реєстрація має бути здійснена батьками протягом місяця з дня народження. Якщо цей обов'язок не виконується, батьки можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності. Закон передбачає, коли батьки з певних причин не можуть виконати цього обов'язку, реєстрацію дитини можуть здійснити інші родичі або представники лікувального закладу, де дитина народилася або перебуває.

Під час реєстрації визначається походження дитини (її мати та батько), а також присвоюються прізвище, ім'я та по батькові. Після реєстрації видається свідоцтво про народження — перший документ дитини.

Прізвище дитини надається відповідно до прізвища батьків. Якщо мати та батько мають різні прізвища, вони повинні погодити між собою, яке прізвище присвоїти дитині, також можливе присвоєння подвійного прізвища. Так само батьки повинні погодити між собою ім'я дитини. За іменем батька визначається по батькові дитини, а якщо дитину народила жінка, яка не перебуває в шлюбі, і батько невідомий, по батькові визначається відповідно до вказівки матері (за іменем особи, яку вона назвала батьком дитини).

Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини. У цьому випадку батьків реєструють відповідно до заяв осіб, які визнають себе батьками дитини або на підставі відповідного рішення суду.

2. Особисті немайнові права й обов'язки батьків і дітей

Одним з найважливіших принципів сімейного права є *рівність прав матері та батька щодо дитини*. Ця норма стосується як осіб, які перебувають у шлюбі, так і випадків, коли дитина народжена поза шлюбом. Права й обов'язки батьків залишаються незмінними у випадку, коли шлюб між ними розірваний, коли один з подружжя живе окремо від дитини.

Сімейний кодекс України визначає, що батьки зобов'язані виховувати в дитини повагу до прав і свобод інших людей, любов до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти; готувати її до самостійного життя.

При цьому батьки зобов'язані поважати дитину, заборонено експлуатацію дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Обов'язок піклуватися про дитину зберігається за батьками навіть у випадку передання дитини на піклування іншим особам, наприклад до дитячого навчального закладу, дитячого будинку тощо.

Правом батьків є виховання дітей, при цьому вони можуть обирати форми й методи виховання, однак не порушуючи при цьому законодавства. Батьківські права повинні використовуватися тільки в інтересах дитини.

Дуже важливо, що мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом. Такі обмеження можуть бути встановлені, якщо дитина перебуває в місцях виконання покарань, в інфекційній лікарні тощо.

Батьки можуть захищати свою дитину, звертатися з метою захисту її прав до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

На жаль, у житті трапляються випадки, коли права дитини порушують. Саме тому закон надає дитині право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, звертатися по допомогу до державних органів, громадських організацій, а після досягнення 14-річного віку дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду.

Одним з особистих прав людини є право на ім'я, а також на зміну імені. При цьому порядок зміни прізвища, імені та по батькові неповнолітніх дітей має певні особливості. Якщо змінюється прізвище обох батьків, тоді автоматично змінюється прізвище дитини віком до 7 років, якщо дитина старша 7 років, прізвище змінюється за її згодою. У разі зміни прізвища одного з батьків прізвище дитини змінюється з урахуванням думки іншого з подружжя; якщо виникає спор, органи опіки й піклування та суд повинні враховувати насамперед інтереси дитини. Так само з урахуванням віку дитини вирішується питання місця проживання дитини, якщо батьки проживають окремо. До 10 років місце проживання дитини визначається батьками за згодою між ними, з 10 до 14 — за згодою батьків і дитини, а з 14 років дитина має право самостійно обирати місце свого проживання. Якщо між батьками виникає спор щодо місця проживання дитини, вони можуть звернутися до органу опіки та піклування або суду. Приймаючи рішення, беруть до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особисту прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини.

Найбільше проблем може виникнути у випадку, коли один з батьків проживає окремо від дитини. За тим з батьків, хто проживає окремо, зберігається право на спілкування з дитиною, він

зобов'язаний брати участь у вихованні й утриманні дитини. При цьому той з батьків, з яким проживає дитина, не має права створювати перешкоди для спілкування. Якщо батьки не дійшли згоди щодо цього питання, орган опіки та піклування або суд визначають порядок спілкування з дитиною, участі кожного з батьків у вихованні та утриманні дітей.

3. Майнові права й обов'язки дітей і батьків

Кожен з вас має певне майно — одяг і взуття, навчальне приладдя, у деякого є комп'ютер, велосипед тощо. Своє майно є і в батьків, значною частиною цього майна дитина може користуватися. Закон визначає, що **майно батьків і дітей є роздільним**. При цьому майно, яке придбане батьками безпосередньо для дитини (іграшки, книжки, одяг, спортивне обладнання тощо), є її особистою власністю. Забезпечити дітей майном (передавши його у власність чи користування), необхідним для виховання, навчання та розвитку, — обов'язок батьків.

Комп'ютер, який батьки подарували дитині, потребує регулярного технічного обслуговування, автомобіль, подарований дитині бабусею, має їздити, але дитина не може ним керувати. У цих випадках виникає питання щодо управління майном, яке належить дитині. Закон передбачає, що батьки мають право розпоряджатися майном, належним малолітній — до 14 років — дитині, використовуючи це майно в інтересах дитини, урахувавши її потреби. У деяких випадках закон вимагає обов'язкове отримання згоди органів опіки на здійснення батьками дій щодо майна, яке належить дітям.

• *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України, визначте, на які дії батьків щодо майна дітей потрібна згода органів опіки та піклування, висловте думку щодо того, чому саме ці правочини контролюють державні органи.*

ІЗ СІМЕЙНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 177. Управління майном дитини

(...) 2. Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав:

укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; видавати письмові зобов'язання від імені дитини; відмовлятися від майнових прав дитини.

3. Батьки мають право дати згоду на вчинення неповнолітньою дитиною правочинів, передбачених частиною другою цієї статті, лише з дозволу органу опіки та піклування.

4. Дозвіл органу опіки та піклування на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини надається в разі гарантування збереження її права на житло.

4. Взаємні зобов'язання батьків і дітей щодо утримання (аліменти)

Одним із взаємних обов'язків батьків і дітей є забезпечення матеріального утримання. Так, батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Утримання може забезпечуватися в грошовій або натуральній (продуктами, речами тощо) формі.

Кошти, які надаються в передбачених законом випадках одними особами на утримання інших, які потребують матеріальної допомоги, називають *аліментами* (від латин. *alimentum* — харчі, утримання).

Найчастіше питання про забезпечення утримання виникає у випадку окремого від дітей проживання одного з батьків. З метою забезпечення утримання зацікавлена особа (найчастіше — той з подружжя, з ким проживає дитина) може звернутися до суду. Кошти на утримання можуть бути встановлені у відсотках від доходу матері (батька) або у твердій сумі. Держава намагається допомогти дитині навіть тоді, коли отримати аліменти з батьків неможливо, — якщо невідоме місце проживання батьків або вони ухиляються від сплати аліментів, передбачена виплата державної допомоги. У подальшому сума цієї допомоги може бути утримана з того, хто ухилявся від сплати аліментів.

Розмір аліментів, які підлягають сплаті на користь дитини, визначається судом. При цьому суд повинен враховувати стан здоров'я та матеріальне становище дитини; стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина й інші обставини. У будь-якому випадку аліменти або тимчасова державна допомога не можуть бути менш ніж 50 % від прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Можливе також визначення аліментів у твердій грошовій сумі.

Життя непередбачуване, у ньому трапляються складні ситуації, виникають різні проблеми, які іноді потребують чималих коштів для їхнього вирішення, — лікування, оздоровлення, купівля путівок тощо. Саме тому закон передбачає, що в разі виникнення особливих обставин (необхідність розвитку здібностей дитини, її хвороба, каліцтво тощо), які потребують додаткових витрат, той із батьків, який сплачує аліменти, зобов'язаний брати в них участь.

Кошти можуть утримуватися із заробітної плати платника за його власною заявою або на підставі рішення суду.

Обов'язок з утримання є взаємним — після досягнення дітьми повноліття цей обов'язок щодо батьків покладається саме на них. Він виникає у випадку, коли батьки є непрацездатними та потребують матеріальної допомоги. Порядок визначення аліментів на батьків та їхньої сплати аналогічний порядку, установленому для аліментів, що сплачуються на дітей. Син, дочка звільняються від обов'язку сплачувати аліменти на батьків, якщо батьки були позбавлені батьківських прав і не поновлені в них, а також можуть бути звільнені від сплати на утримання за рішенням суду, якщо батьки ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків.

5. Позбавлення батьківських прав

Виконання батьківських обов'язків є надзвичайно відповідальним. Однак, на жаль, трапляються ситуації, коли батьки нехтують своїми обов'язками. У таких випадках найсуворішою мірою покарання для таких батьків є позбавлення їх батьківських прав.

- *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте підстави й правові наслідки позбавлення батьківських прав.*

ІЗ СІМЕЙНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 164. Підстави позбавлення батьківських прав

1. Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:
  - 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
  - 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини;
  - 3) жорстоко поведуться з дитиною;
  - 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
  - 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування (...);
  - 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.
2. Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав на підставах, установлених пунктами 2, 4 і 5 частини першої цієї статті, лише в разі досягнення ними повноліття.
3. Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо всіх своїх дітей або когось із них (...).

Стаття 166. Правові наслідки позбавлення батьківських прав

1. Особа, позбавлена батьківських прав:
  - 1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
  - 2) перестає бути законним представником дитини;
  - 3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
  - 4) не може бути усиновлювачем, опікуном і піклувальником;
  - 5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати в разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди в разі втрати годувальника, право на спадкування);
  - 6) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.
2. Особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

Якщо дитина досягла віку, коли вона може висловити свою думку, її обов'язково потрібно вислухати при вирішенні будь-якого спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні питання про позбавлення чи поновлення батьківських прав. Водночас суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Аліменти, позбавлення батьківських прав.

1. Поясніть поняття «аліменти».
2. Які обов'язки мають батьки щодо своїх дітей?
3. Як ви розумієте взаємність обов'язків батьків і дітей?
4. Визначте, у яких ситуаціях батьки чи діти мають право на утримання, отримання аліментів.
5. Які обставини повинні враховуватися при визначенні розміру аліментів?
6. Які підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав?
- 7*: Висловіть свою думку, якою мірою правові норми щодо відносин батьків і дітей відповідають нормам моралі.

- 8*** Доведіть, що права й обов'язки батьків і дітей мають взаємний характер.
- 9*** Висловіть свою думку, у яких випадках доцільно, щоб суд установив розмір аліментів у визначеній грошовій сумі.
- 10.** Визначте, у яких випадках зазначені особи мають право на аліменти.
- 12-річна дитина живе зі своїм батьком. Мати живе окремо від них разом з іншим чоловіком і двома малолітніми дітьми від цього шлюбу;
  - 58-річний чоловік унаслідок автомобільної аварії отримав важку травму та став інвалідом. Він звернувся до свого 25-річного сина-офіцера з проханням надати йому матеріальну допомогу на лікування;
  - 5-річна дитина, батько якої залишив сім'ю та проживає в іншому населеному пункті, унаслідок нещасного випадку отримала тяжкі опіки. Лікарі рекомендували направити дитину до реабілітаційного центру, путівка до якого є досить дорогою. Мати не в змозі самотійно оплатити вартість путівки;
  - 60-річна жінка має невеликий трудовий стаж, тому отримала малу пенсію. У неї є 30-річний син-бізнесмен. Коли йому було 15 років, матір позбавили батьківських прав щодо сина за нехтування своїми обов'язками, через те він виховувався в дитячому будинку.

Тема 27 УЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

§ 55. Улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

Іноді внаслідок різноманітних життєвих обставин діти залишаються без піклування своїх батьків. Нині, за офіційною статистикою, в Україні загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, становить понад 100 000 осіб. Ця кількість приблизна, оскільки вона не враховує багатьох безпритульних дітей, дітей-жебраків тощо.

Виникає проблема подальшого влаштування таких дітей, організації їхнього життя та виховання. Законодавче регулювання цих проблем здійснюється за допомогою Сімейного кодексу України, а також Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування».

Законодавство передбачає дві групи дітей, які потребують особливої уваги та турботи держави: **сироти, тобто діти, у яких батьки померли чи загинули; і діти, позбавлені батьківського піклування, батьки, яких позбавлено батьківських прав, визнані безвісно відсутніми або недієздатними, оголошені померлими або не можуть виконувати свої батьківські обов'язки внаслідок тривалої хвороби. Так само позбавленими батьківського піклування вважаються діти, батьки яких відбувають покарання в місцях позбавлення волі або перебувають під вартою, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, і безпритульні діти.**

1. Усиновлення

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду.

Усиновлення дитини провадиться в її інтересах для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя.

За загальним правилом усиновленою може бути лише дитина, тобто особа, яка не досягла 18 років. У виняткових випадках суд може прийняти рішення про усиновлення повнолітньої особи.

Закон також визначає вимоги до особи, яка бажає стати усиновлювачем.

• *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте вимоги до усиновлювача й умови, за наявності яких усиновлення не допускається.*

ІЗ СІМЕЙНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 211. Особи, які можуть бути усиновлювачами

1. Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини.

2. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років.

У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою ніж вісімнадцять років.

3. Усиновлювачами можуть бути подружжя (...). Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.

7. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Стаття 212. Особи, які не можуть бути усиновлювачами

1. Не можуть бути усиновлювачами особи, які:

1) обмежені у дієздатності;

2) визнані недієздатними;

3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

4) були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини;

5) перебувають на обліку або на лікуванні в психоневрологічному чи наркологічному диспансері;

6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;

7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);

8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

9) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;

10) були засуджені за злочини проти життя та здоров'я, волі, честі й гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442 Кримінального кодексу України, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів;

11) за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;

12) є особами без громадянства;

- 13) перебувають у шлюбі з особою, яка відповідно до пунктів 3–6, 8 і 10 цієї статті не може бути усиновлювачем.
2. Крім осіб, зазначених у частині першій цієї статті, не можуть бути усиновлювачами інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Установлено ряд додаткових умов усиновлення окремих категорій дітей. Так, рідні брати та сестри, як правило, не можуть бути роз'єднані при усиновленні. Дитина, залишена в пологовому будинку або підкинута, може бути усиновлена не раніше ніж через 2 місяці з моменту її народження або знайдення.

Для організації усиновлення запроваджено централізований облік дітей, які потребують усиновлення, та осіб, які бажають усиновити дитину. У разі усиновлення дитини, яка має батьків (хоча й позбавлена їхнього піклування), обов'язковою є їхня письмова згода, засвідчена нотаріально. Лише коли батьки невідомі, визнані безвісно відсутніми, недієздатними або позбавлені батьківських прав, їхня згода не потрібна. Крім того, якщо батьки понад 6 місяців не проживають з дитиною, не проявляють до неї батьківської турботи та піклування, не виховують і не утримують її, згода на усиновлення також не потрібна. Водночас, якщо дитина перебуває під опікою чи піклуванням, у лікувальному або навчальному закладі, потрібна згода опікунів, піклувальників або закладу, у якому перебуває дитина.

Якщо дитина досягла віку, коли вона здатна розуміти значення дій щодо неї, потрібно отримати її згоду на усиновлення. Однак якщо дитина проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми рідними батьками або нездатна розуміти факт усиновлення внаслідок віку чи хвороби, її згода не потрібна.

Бажаючи усиновити дитину, особа подає заяву до суду. Зверніть увагу, на відміну від багатьох інших випадків, ця заява має подаватися лише особисто, подання її через представника не допускається. Приймаючи рішення, суд ураховує стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину, її сімейний стан та умови проживання, ставлення до виховання дитини; особу дитини та стан її здоров'я, мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину; стосунки між особою, яка бажає усиновити дитину, і дитиною, а також те, як довго ця особа опікується дитиною, і ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити.

Якщо суд вважає, що особа здатна забезпечити утримання та виховання дитини, належні умови її життя, він приймає рішення про усиновлення. Усиновлення вважається здійсненим у день набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

Закон гарантує збереження таємниці усиновлення. Для цього усиновлювачі можуть бути записані в документах матір'ю та батьком дитини, у документах за бажанням усиновлювача та рішенням суду можуть бути змінені місце народження та дата народження (але не більше ніж на 6 місяців). Також за рішенням суду можуть бути змінені прізвище, ім'я дитини, а якщо усиновлювач записується батьком дитини, тоді змінюється по батькові дитини.

Закон визначає правові наслідки усиновлення. З моменту здійснення усиновлення припиняються особисті та майнові права й обов'язки між рідними батьками й особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням, і виникають права й обов'язки між особою, яка усиновлена (а в

майбутньому — між її дітьми, онуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням. Обсяг цих прав та обов'язків збігається з правами й обов'язками рідних батьків і дітей.

Дитина, яка усиновлена, зберігає права на пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вона мала до усиовлення.

2. Опіка та піклування

Не завжди є люди, які готові усиновити дитину. У цьому випадку дитина може бути взята під опіку або піклування. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування — над дитиною у віці від 14 до 18 років. Рішення про встановлення опіки (піклування) приймається органом опіки та піклування або судом.

Закон визначає вимоги до особи, яка бере на себе опіку чи піклування над дитиною. Це може бути повнолітня дієздатна особа, яка дала на це згоду. При визначенні опікуна (піклувальника) враховуються його особисті якості, можливість здійснення ним виховання, а також стосунки між опікуном та дитиною й бажання дитини. Ті, кому заборонено бути усиновлювачами, не можуть також бути й опікунами (піклувальниками).

Чимало дітей-сиріт нині живуть у дитячих будинках, школах-інтернатах тощо. У цьому випадку на адміністрацію закладу, де перебуває дитина, покладаються обов'язки опікуна (піклувальника).

Закон визначає права й обов'язки дитини, над якою встановлено опіку (піклування), а також опікуна (піклувальника).

• *Ознайомтеся з витягом із Сімейного кодексу України та визначте, які права й обов'язки мають діти, над якими встановлено опіку (піклування), а також опікун (піклувальник).*

ІЗ СІМЕЙНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 247. Права дитини, над якою встановлено опіку або піклування

- Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:
  - на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;
  - на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності; на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;
  - на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.
- Установлення опіки та піклування не припиняє права дитини на отримання пенсії, аліментів, відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника та інших соціальних виплат, призначених дитині відповідно до законів України, а також права власності дитини на ці виплати.

Стаття 249. Права та обов'язки опікуна, піклувальника щодо дитини

- Опікун, піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти.

Опікун, піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування.

2. Опікун, піклувальник має право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

3. Опікун, піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.

Перші виховні будинки для залишених дітей з'явилися при церквах м. Кесарія (Мала Азія) за ініціативою єпископа Василя Кесарійського. У 787 р. аналогічний заклад, який протягом тривалого часу був єдиним у Європі, був відкритий при соборі в Мілані. Лише в XIV ст. кількість подібних установ у Європі збільшилася до 30.

На території сучасної України ідея правового захисту дітей, які залишилися без батьків, зазначена ще в «Руській правді» Ярослава Мудрого. У цій збірці вперше з'явилось поняття «опіка». Передбачалося, що після смерті батька опікуном малих дітей стає хтось з найближчих родичів або вітчим, якщо мати виходить заміж удруге. Опікуну передається в тимчасове користування рухоме й нерухоме майно неповнолітніх, обов'язково в присутності свідків.

3. Патронат. Прийомна сім'я

На відміну від усиновлення й опіки (піклування), які передбачають переважно постійне та безоплатне виконання обов'язків щодо дитини, договір про патронат передбачає тимчасовий догляд.

Патронат — це тимчасовий догляд, виховання й реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

Передача дитини на патронатне виховання здійснюється органом опіки та піклування за згодою дитини. Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати трьох місяців, проте за необхідності перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя може бути продовжено, але не більше, ніж до шести місяців.

Патронатний вихователь зобов'язаний забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо, створити їй умови для навчання, фізичного та духовного розвитку. Він повинен співпрацювати з батьками дитини задля подолання складних життєвих обставин, сприяти контактам дитини з батьками, родичами, крім випадків, коли батьки позбавлені батьківських прав або в судовому порядку обмежені в праві спілкування з дитиною.

Ще одним способом улаштування дітей є прийомна сім'я.

Прийомна сім'я — це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт чи дітей, позбавлених батьківського піклування.

Приймні батьки беруть для спільного проживання й виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Приймні діти проживають і виховуються в прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі навчання в професійно-технічних, вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації — до його закінчення. Близьким до прийомної сім'ї є дитячий будинок сімейного типу.

Дитячий будинок сімейного типу — це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі, для забезпечення сімейного виховання та спільного проживання не менше п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виховання дітей у такому дитячому будинку здійснюють батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу.

Приймна сім'я та дитячий будинок сімейного типу створюється за рішенням районної державної адміністрації або виконкому міської ради. Між прийомними батьками й органом, який створює прийомну сім'ю, укладається договір про влаштування дітей.

Сироти, усиновлення, патронат, приймна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.

1. Поясніть поняття «сироти», «усиновлення», «патронат», «приймна сім'я», «дитячий будинок сімейного типу».
2. Які способи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, передбачені українським законодавством?
3. Які умови передбачені для осіб, які бажають усиновити дитину?
4. Які права й обов'язки мають опікуни та піклувальники?
5. Порівняйте усиновлення, опіку та піклування, патронат.
6. Висловте думку щодо ефективності й доцільності застосування кожного з передбачених законодавством видів влаштування дитини.
7. Дізнайтеся із засобів масової інформації, мережі Інтернет про діяльність дитячих будинків, інтернатів, прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, які існують у вашому регіоні.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 9

Судовий захист прав подружжя

Ураховуючи вимоги Цивільного процесуального кодексу, складіть позовні заяви до суду в запропонованих ситуаціях.

1. У сім'ї є двоє дітей — 16 і 12 років. Дружина має намір розірвати шлюб, однак чоловік не згодний з цим.
2. Після припинення шлюбу діти залишилися жити з батьком, мати протягом року відмовляється сплачувати кошти на їхнє утримання, як було передбачено договором. Батько вирішив звернутися до суду для призначення аліментів.
3. Після розлучення дитина живе з матір'ю, батько регулярно сплачує аліменти. Однак мати не дозволяє зустрічатися дитині з батьком та його батьками — дідусем і бабусею. Тому вони вирішили звернутися до суду.

Теми 28–29 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА. ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

§ 56. Загальна характеристика земельного права

1. Основи земельного права

У піснях і віршах, картинах і книжках оспівано українську землю. «Земля-матінка, земля-годувальниця» — так називають її українці. Справді, наша земля є унікальною за своїми властивостями, недарма загарбники в 1918 і 1941–1943 рр. як цінний трофей вивозили з України не лише різне майно, а й чорнозем.

Конституція України проголосила землю основним національним багатством, що перебуває під охороною держави. Особлива цінність землі пояснюється її багатофункціональністю. Земля є територією держави України, об'єктом природи, носієм лісів і вод, рослинного та тваринного світу, надр та атмосферного повітря. Вона забезпечує середовище для життя всіх живих організмів, у тому числі людини, без неї неможливе життя. Земля є основним засобом сільськогосподарського виробництва, а в багатьох випадках також засобом виробництва в інших галузях економіки.

Галузь права, яка регулює суспільні відносини щодо власності на землю, державного управління земельним фондом, використання й охорони землі, забезпечення та охорони прав і законних інтересів учасників земельних відносин, називають *земельним правом*.

Основним нормативним актом у цій галузі є Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р.

Земельний кодекс України — законодавчий акт, у якому систематизовано норми, що регулюють земельні відносини в державі, зокрема визначають категорії земель, форми права власності на землю, правила користування землею, права й обов'язки власників землі й землекористувачів, гарантії їхніх прав та їхній захист тощо.

Земельне законодавство базується на ряді принципів, які враховують особливості земельних правовідносин.

- *Ознайомтеся з витягом із Земельного кодексу України та визначте основні принципи земельного законодавства.*

ІЗ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 5. Принципи земельного законодавства

Земельне законодавство базується на таких принципах:

- а) поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва;
- б) забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави;
- в) невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом;
- г) забезпечення раціонального використання й охорони земель;
- г) забезпечення гарантій прав на землю;
- д) пріоритету вимог екологічної безпеки.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки (паї) і права на них. Основним завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин, за яким мають бути забезпечені права на землю суб'єктів цих відносин, а також раціональне використання й охорона земель. Земельний кодекс визначає основні принципи цієї галузі права. Разом із загальноправовими принципами, які діють у всіх галузях, спеціальними галузевими принципами земельного права є поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва; забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави; невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування й розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом; забезпечення раціонального використання й охорони земель, забезпечення гарантій прав на землю, а також пріоритет вимог екологічної безпеки.

2. Категорії земель в Україні

Землі в Україні поділяють залежно від їхнього призначення на декілька категорій: землі сільськогосподарського призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісогосподарського призначення; землі промисловості, транспорту, оборони й іншого призначення; землі рекреаційного призначення; землі житлової та громадської забудови; землі оздоровчого призначення; землі водного фонду; землі природно-заповідного й іншого природоохоронного призначення.

- *Ознайомтеся зі схемою «Категорії земель в Україні» (форзац 1) і наведіть приклади категорій земель, які, на вашу думку, належать до зазначених категорій. Бажано навести приклади категорій земель у вашій місцевості — селі, районі, місті.*

3. Суб'єкти права власності на землю

Конституція України гарантує право власності на землю. Право власності на землю — це право володіти, користуватися й розпоряджатися земельними ділянками. При цьому передбачається, що земля в Україні може перебувати в приватній, комунальній та державній власності.

Земельна ділянка — це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Право власності на ділянку включає: власність на її поверхневий шар, багаторічні насадження, водні об'єкти, які на ній знаходяться, повітряний простір над нею та простір під землею, однак лише на глибину та висоту, необхідну для будівництва й експлуатації споруд на ділянці. Земельний кодекс України визначає суб'єкти права власності на землю.

Проект земельної ділянки

Варто зазначити, що закон певною мірою обмежує право власності на землю іноземців та осіб без громадянства. Вони можуть набувати права власності лише на земельні ділянки не сільськогосподарського призначення в межах населених пунктів. За межами населених пунктів вони можуть набувати власність лише на земельні ділянки не сільськогосподарського призначення, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм за правом приватної власності.

У разі, якщо іноземці чи особи без громадянства отримали землі сільсько-господарського призначення в спадщину, вони повинні протягом року їх відчужити.

4. Права й обов'язки власників земельних ділянок

Закон визначає права й обов'язки власників землі.

• *Ознайомтеся з витягом із Земельного кодексу України та визначте права й обов'язки власників земельних ділянок.*

ІЗ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 90. Права власників земельних ділянок

Власники земельних ділянок мають право:

- а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- б) самостійно господарювати на землі;
- в) власності на посіви й насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
- г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- д) споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Стаття 91. Обов'язки власників земельних ділянок

1. Власники земельних ділянок зобов'язані:

- а) забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
- б) дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- в) своєчасно сплачувати земельний податок;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок і землекористувачів;
- г) підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі;
- д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, установленому законом;
- е) дотримуватися правил добросусідства й обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- е) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Одним з важливих обов'язків землевласника та землекористувача є дотримання правил добросусідства. Це означає, що, використовуючи землю за її цільовим призначенням, вони повинні обирати такі способи використання земельних ділянок, щоб якомога менше завдавати незручностей сусідам. Так, необхідно намагатися уникати створення тіні на ділянці сусіда, задимлення, поширення неприємних запахів, шуму тощо. Закон вимагає від сусідів по можливості погоджувати свої дії, спільно встановлювати та зберігати межові знаки. Якщо корені чи гілки дерева одного із сусідів опинилися на ділянці іншого та заважають ви-

користанню ділянки за цільовим призначенням, ці гілки та корені можуть бути відрізані.

5. Земельний сервітут

Уявіть, щоб потрапити до своєї садової ділянки, вам потрібно пройти через ділянку сусідів. У селі серед приватних ділянок знаходиться єдиний в околиці ставок, до якого водили на водопій громадську череду. Як вирішити проблеми, що виникли? Допомогти в цьому може інститут земельного сервітуту (від латин. *servitutis* — підлеглість, повинність).

Право земельного сервітуту — це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Установлення земельного сервітуту не змінює права власності на земельну ділянку, власник продовжує нею користуватися, володіти, має право розпоряджатися. Закон визначає випадки, коли особа має право вимагати встановлення земельного сервітуту.

- *Ознайомтеся з витягом із Земельного кодексу України, висловте свою думку, чому саме ці види сервітутів передбачено законодавством.*

ІЗ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 99. Види права земельного сервітуту

Власники або землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів:

- а) право проходу та проїзду на велосипеді;
- б) право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;
- в) право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій;
- г) право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку;
- г) право відведення води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку;
- д) право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і право проходу до природної водойми;
- е) право поїти свою худобу з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і право прогону худоби до природної водойми;
- є) право прогону худоби по наявному шляху;
- ж) право встановлення будівельних рихтувань і складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель і споруд;
- з) інші земельні сервітути.

У разі необхідності встановлення сервітуту власник звертається з проханням про це до власника ділянки, якою він хотів би частково скористатися. Сервітут може бути встановлений за допомогою договору між землевласниками, іноді він

може бути передбачений заповітом (наприклад, коли заповідач, передаючи свою землю двом чи більше особам, покладає на одного з нових власників обов'язок дати можливість іншим частково користуватися своєю ділянкою). Якщо ж досягнути згоди не вдалося, можливе звернення до суду. Договір про сервітут визначає певні земельні права, тому обов'язковою є його реєстрація в порядку, передбаченому для реєстрації нерухомого майна. Сервітут може бути строковий або безстроковий, оплатний чи безоплатний.

Земельний сервітут зберігає свою дію в разі переходу земельної ділянки до іншої особи, однак він не може бути проданий, адже земельний сервітут пов'язаний саме із земельною ділянкою та особливостями її використання. Договором про сервітут може бути визначена плата за його використання.

Дія сервітуту припиняється, якщо обидві земельні ділянки (тієї, щодо якої встановлено сервітут, і тієї, для використання якої його встановлено) опинилися у власності однієї особи; у разі відмови особи, в інтересах якої його встановлено; закінчення строку дії сервітуту; порушення власником сервітуту умов, на яких його було надано. Скасувати сервітут має право суд. Крім того, дія сервітуту припиняється у випадку, коли він не використовується протягом трьох років.

Власник ділянки, щодо якої встановлено сервітут, має право звернутися до суду з вимогою скасувати його, якщо після встановлення сервітуту не можна використовувати земельну ділянку, щодо якої встановлено земельний сервітут, за її цільовим призначенням.

6. Постійне користування землею. Оренда

У багатьох випадках особа не отримує земельну ділянку у власність, а лише користується нею на певних правових умовах.

Можливе надання ділянки для постійного користування.

Право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння й користування земельною ділянкою, яка перебуває в державній або комунальній власності, без установлення строку.

Отримати ділянку землі для постійного користування можуть підприємства, установи й організації, що належать до державної та комунальної власності (зокрема, заклади освіти: школи, будинки дитячої творчості, університети тощо); громадські організації інвалідів України, а також їхні підприємства (об'єднання), установи; релігійні організації (для будівництва й обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їхньої діяльності — передусім церков, костелів, монастирів тощо).

Інші особи можуть отримати земельну ділянку в оренду.

Право оренди земельної ділянки — це засноване на договорі строкове платне володіння й користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.

Отримати земельну ділянку в оренду можуть будь-які громадяни та юридичні особи України, іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, міжнародні об'єднання й організації, навіть іноземні держави. Оренда має чітко визначений строк. Вона може бути **короткостроковою** — не більше 5 років і **довгостроковою** — не більше 50 років. Право оренди може бути об'єктом угод — продаватися, передаватися в заставу, спадщину, за згодою орендодавця передаватися в оренду іншій особі (передаватися в суборенду).

7. Права й обов'язки землекористувачів

Земельний кодекс України визначив права й обов'язки землекористувачів, які суттєво відрізняються від прав та обов'язків власників землі.

• *Ознайомтеся з витягом із Земельного кодексу України та порівняйте їх з правами й обов'язками власників землі.*

ІЗ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 95. Права землекористувачів

Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право:

- а) самостійно господарювати на землі;
- б) власності на посіви й насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
- в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- г) споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Порушені права землекористувачів підлягають відновленню в порядку, встановленому законом.

Стаття 96. Обов'язки землекористувачів

1. Землекористувачі зобов'язані:

- а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням і за свій рахунок приводити її в попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу,

- за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки;
- б) дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
  - в) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;
  - г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок і землекористувачів;
  - г) підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі;
  - д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, установленому законом;
  - е) дотримуватися правил добросусідства й обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
  - е) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.
2. Законом можуть бути встановлені інші обов'язки землекористувачів.

Земельне право, категорії земель, добросусідство, земельний сервітут, оренда земельної ділянки, право постійного користування землею.

1. Поясніть поняття «земельне право», «категорії земель», «добросусідство», «сервітут».
2. Назвіть галузеві принципи земельного права та поясніть їхню суть.
3. Які суб'єкти можуть брати участь у земельних правовідносинах?
4. Які категорії земель існують в Україні?
5. Наведіть приклади земель різного призначення.
6. Висловте свою думку щодо доцільності існування різних видів земель, розширення або звуження переліку категорій земель.
7. Які права й обов'язки землевласників установлені законом?
8. У чому полягають правила добросусідства?
- 9* Висловте свою думку щодо доцільності обмеження можливості отримання землі у власність іноземцями.
10. Наведіть приклади земельних ділянок різного призначення у вашій місцевості.
11. У яких випадках особа має право вимагати встановлення земельного сервітуту?
12. Порівняйте
  - А** постійне користування землею та оренду земельної ділянки
  - Б** права й обов'язки власника земельної ділянки та землекористувача
13. Як установлюється та припиняється земельний сервітут?
- 14* Висловте свою думку щодо справедливості норм, які передбачають надання земельного сервітуту.
15. Знайдіть інформацію про осіб, які є землевласниками або землекористувачами у вашому населеному пункті чи районі.
- 16* Обговоріть уявний договір оренди земельної ділянки, визначте умови, про які потрібно домовитися, а також позитивні та негативні наслідки оренди землі для орендодавця й орендаря.

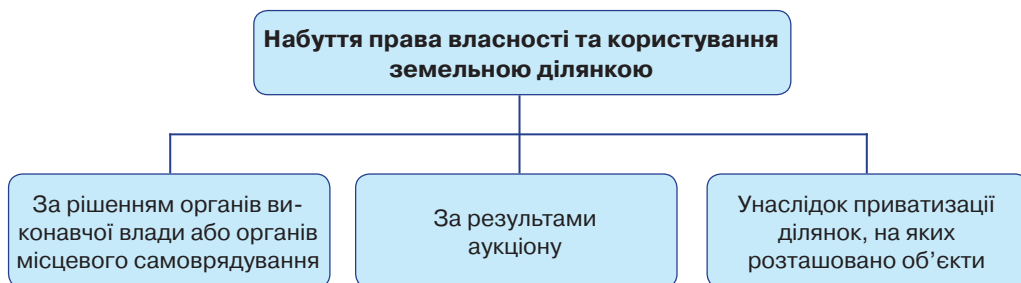
Тема 30 НАБУТТЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ЗЕМЛЮ. ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

§ 57. Набуття та реалізація права на землю. Захист права власності на землю

1. Підстави набуття права власності на землю

Законодавство визначає декілька підстав набуття права власності й користування земельними ділянками фізичними та юридичними особами.

Земельні ділянки, які перебувають у користуванні громадян, одержані внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, а також шляхом приватизації в межах установлених норм, можуть бути передані громадянам безоплатно. Для безоплатного передання земельної ділянки громадянин подає заяву до відповідного органу місцевого самоврядування чи місцевої державної виконавчої влади за місцем знаходження земельної ділянки. Протягом місяця з моменту подання заяви орган, до якого подано заяву, приймає рішення про передання землі у власність або відмову в цьому. Варто зазначити, що Земельний кодекс України визначає площі ділянок, які можуть безоплатно отримати громадяни залежно від її призначення.

Призначення землі	Площа земельної ділянки, яка може бути отримана безоплатно
Для ведення фермерського господарства	Не більше площі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство
Для ведення особистого селянського господарства	Не більше 2,0 га
Для ведення садівництва	Не більше 0,12 га
Для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка): у селах у селищах у містах	Не більше 0,25 га Не більше 0,15 га Не більше 0,10 га

Призначення землі	Площа земельної ділянки, яка може бути отримана безоплатно
Для індивідуального дачного будівництва	Не більше 0,10 га
Для будівництва індивідуальних гаражів	Не більше 0,01 га

Законом передбачено можливість передання земельних ділянок у власність громадянам за набувальною давністю. Це означає, що «громадяни, які добросовісно, відкрито й безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передання її у власність або надання в користування».

2. Порядок передання землі для користування чи в оренду

Порядок передання ділянок для користування досить складний. Спочатку особа має отримати дозвіл на розробку проекту землеустрою, потім, розробивши проект, подає його з іншими матеріалами комісії з розгляду питань, пов'язаних з погодженням документації із землеустрою, здійснюється експертиза проекту (якщо це передбачено законом), і лише після цього питання розглядає та вирішує відповідний орган місцевого самоврядування або місцевий орган державної виконавчої влади.

Передання в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування (як правило, за результатами проведення земельних торгів) чи договору купівлі–продажу права оренди земельної ділянки (у разі продажу права оренди). Між орендодавцем та орендарем обов'язково укладається письмовий договір.

Передання в оренду земельних ділянок, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, здійснюється за договором оренди між власником земельної ділянки й орендарем.

Іноді особа внаслідок певних цивільно-правових угод отримує право власності на будинок, іншу споруду. У цьому випадку до особи, яка набула права власності на споруду, будинок, переходить і право власності (або користування, відповідно до того, на яких підставах володів земельною ділянкою попередній власник будинку) на земельну ділянку, де знаходиться ця споруда.

Право на земельну ділянку може бути набуто на підставі різноманітних цивільно-правових угод: купівлі–продажу, дарування, спадкування тощо. При продажу земельних ділянок можуть бути використані процедури земельних торгів у формі аукціонів.

Земельний аукціон — це врегульований нормами чинного Земельного кодексу України й іншими законодавчими актами конкурентний продаж земельних

ділянок, відповідно до якого право власності на земельну ділянку набуває той учасник земельних торгів, який запропонує найбільшу ціну за земельну ділянку відповідно до її цільового призначення.

Зацікавлені в придбанні земельної ділянки особи заздалегідь подають заявки про своє бажання, а також, як правило, вносять аукціонну заставу. Під час аукціону кожен учасник пропонує свою ціну, яка поступово підвищується. Той, хто запропонує найбільшу ціну, визнається переможцем, після сплати визначеної на аукціоні ціни він отримує право власності на землю.

Земельна ділянка з юридичної точки зору є нерухомою власністю. Саме тому **право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав.** Після реєстрації власник отримує державний акт, який засвідчує право власності на земельну ділянку.

Крім того, отримання землі, яка перебувала в приватній власності, без зміни її меж і цільового призначення може засвідчуватися цивільно-правовою угодою щодо відчуження земельної ділянки або свідоцтвом про право на спадщину. У цьому випадку до документа, який посвідчує перехід земельної ділянки, додається державний акт, на якому нотаріус, котрий посвідчує цивільно-правову угоду, робить відмітку про перехід права власності на землю.

Так само відповідним державним актом посвідчується право постійного користування земельною ділянкою.

Право оренди земельної ділянки посвідчується договором оренди землі, зареєстрованим відповідно до закону.

3. Припинення права на землю

У деяких випадках виникає потреба в припиненні права власності або користування земельною ділянкою. Земельним кодексом України передбачено вичерпний перелік підстав припинення права власності або права користування землею, який не може бути розширений.

• *Ознайомтеся з витягом із Земельного кодексу України. Порівняйте підстави, відповідно до яких може бути припинено право власності на земельну ділянку або право користування нею.*

ІЗ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 140. Підстави припинення права власності на земельну ділянку

Підставами припинення права власності на земельну ділянку є:

- а) добровільна відмова власника від права на земельну ділянку;
- б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;
- в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- г) звернення про стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;
- г) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- д) конфіскація за рішенням суду;
- е) невідчуження земельної ділянки іноземними особами й особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених цим Кодексом.

Стаття 141. Підстави припинення права користування земельною ділянкою

Підставами припинення права користування земельною ділянкою є:

- а) добровільна відмова від права користування земельною ділянкою;
- б) вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених цим Кодексом;
- в) припинення діяльності релігійних організацій, державних чи комунальних підприємств, установ та організацій;
- г) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам;
- г) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;
- д) систематична несплата земельного податку або орендної плати;
- е) набуття іншою особою права власності на житловий будинок, будівлю або споруду, які розташовані на земельній ділянці;
- е) використання земельної ділянки у спосіб, що суперечить вимогам охорони культурної спадщини.

В обох випадках є підстави припинення права власності чи права користування земельною ділянкою, які передбачають згоду власника чи користувача на вилучення землі, і підстави припинення прав на землю без згоди власника чи користувача, поза їхню волю. У більшості випадків це пов'язано з протиправними діями власника чи користувача. Це, зокрема, конфіскація землі за рішенням суду; звернення стягнення на землю на вимогу кредитора (при вилученні землі у власника), а також порушення екологічних вимог чи вимог щодо охорони культурної спадщини; використання ділянки не за призначенням або систематична несплата земельного податку чи орендної плати (для користувача).

Кожен населений пункт, територіальна громада поступово розвиваються, іноді потреби розвитку суперечать інтересам власників землі. Так, під час будівництва нової лінії київського метрополітену виникла потреба прокласти її через земельні ділянки, на яких знаходяться дачі громадян, що є їхньою власністю. У цьому випадку земельна ділянка може бути вилучена відповідно до Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Цей закон передбачає проведення переговорів щодо викупу права власності, здійснення оцінки об'єктів, які підлягають викупу, попереднє відшкодування вартості або надання іншої компенсації. Якщо протягом року дійти згоди з власником не вдається, рішення може бути прийнято через суд.

4. Вирішення земельних спорів

Спори, які стосуються земельних питань, — це земельні спори, — вони вирішуються судами, органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади з питань земельних ресурсів. Земельний кодекс України визначає, які саме справи належать до компетенції кожного з державних органів.

• *Ознайомтеся з витягом із Земельного кодексу України та визначте, які органи розглядають різні категорії земельних спорів.*

ІЗ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 158. Органи, що вирішують земельні спори

(...) 2. Виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування й розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст, районів та областей.

3. Органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори в межах населених пунктів щодо меж земельних ділянок, що перебувають у власності й користуванні громадян, і дотримання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування меж районів у містах.

4. Органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів вирішують земельні спори щодо меж земельних ділянок за межами населених пунктів, розташування обмежень у використанні земель і земельних сервітутів.

5. У разі незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування, органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів спор вирішується судом.

Земельні спори розглядаються за участю зацікавлених сторін. Їх мають завчасно повідомити про час і місце розгляду спору, вони мають право ознайомитися з матеріалами щодо цього спору, робити з них виписки, брати участь у розгляді земельного спору, подавати документи й інші докази, порушувати клопотання, давати усні та письмові пояснення, заперечувати проти клопотань і доказів іншої сторони, одержувати копію рішення щодо земельного спору й у разі незгоди з цим рішенням оскаржувати його.

5. Порушення земельного законодавства та відповідальність за них

Як і в будь-якій сфері суспільних відносин, трапляються випадки порушення установлених норм законодавства, за які передбачені різні види юридичної відповідальності.

За псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними й радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими й іншими відходами, невживання заходів щодо боротьби з бур'янами, використання земель не за цільовим призначенням, невиконання природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництва, введення в дію об'єктів, які негативно впливають на стан земель, за неправильну експлуатацію, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд і захисних лісонасаджень і самовільне зайняття земельної ділянки передбачена **адміністративна відповідальність**. Відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, передбачена відповідальність за приховування або перекручування даних земельного кадастру, несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель або не приведення їх до стану, придатного для використання за призначенням, знищення межових знаків. За адміністративні земельні правопорушення здебільшого передбачено накладення на винних осіб штрафу.

Можлива й **кримінальна відповідальність** за порушення земельного законодавства. Вона настає в разі приховування або умисного перекручування службо-

вою особою відомостей про екологічний, зокрема радіаційний, стан, пов'язаний із забрудненням земель, якщо стан цих земель такий, що негативно впливає на здоров'я людей, рослинний та тваринний світ, а також про стан захворюваності населення в районах з підвищеною екологічною небезпекою, за забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Незалежно від притягнення до інших видів відповідальності в разі завдання матеріальної чи моральної шкоди можливе притягнення особи до **цивільно-правової відповідальності**. Вона настає у випадку, коли винними діями в цивільних правовідносинах завдано шкоду іншим особам, зокрема в разі забруднення, засмічення земель, псування й знищення родючого шару ґрунту, проектування, розміщення будівництва, прийняття в експлуатацію об'єктів, що негативно впливають на землю.

Також підлягають відшкодуванню збитки, завдані вилученням (викупом) або тимчасовим захопленням земельних ділянок, а також обмеженням прав власників землі й землекористувачів, погіршенням якості земель або приведенням їх у непридатність для використання за цільовим призначенням у разі негативного впливу.

Набувальна давність, земельний аукціон, земельні торги.

1. Які способи отримання землі у власність установлено законодавством?
2. Які підстави припинення права на землю передбачено земельним законодавством?
3. Які органи розглядають земельні спори?
4. До якої відповідальності може бути притягнуто порушників земельного законодавства?
5. Порівняйте повноваження органів, які мають право брати участь у вирішенні земельних спорів.
6. Знайдіть за допомогою ЗМІ та мережі Інтернет інформацію про земельні ділянки, які було надано для користування у вашому населеному пункті або право на які було припинено. Чи виникали при цьому земельні спори та як вони вирішувалися?
- 7*. Висловіть свою думку щодо достатності гарантій права на землю та ефективності передбачених законом способів захисту цих прав.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Адміністративна відповідальність — специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення.

Адміністративне провадження — урегульована процесуальними нормами адміністративного права сукупність дій, спрямованих на розгляд і вирішення органами державної влади або місцевого самоврядування певних адміністративних справ.

Акціонерне товариство — господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, права за якими посвідчуються акціями.

Аліменти (від латин. *alimentum* — харчі, утримання) — кошти, які надаються в передбачених законом випадках одними особами на утримання інших, які потребують матеріальної допомоги.

Банк — юридична особа, яка має виняткове право здійснювати залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб і розміщення цих коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкривати та вести банківські рахунки фізичних та юридичних осіб на підставі ліцензії Національного банку України.

Бюджетна система України — сукупність бюджетів усіх рівнів (державного, Автономної Республіки Крим і місцевих).

Виконавець злочину — особа, яка скоїла діяння, що передбачене статтею Кримінального кодексу, яке безпосередньо є сутністю злочину.

Вина — психічне ставлення особи до вчинюваних дій чи бездіяльності та їх наслідків.

Відповідальність договірна — відповідальність, що настає у зв'язку з невиконанням умов договору.

Внутрішньогосподарські відносини (у господарському праві) — відносини, які встановлюються між окремими частинами суб'єкта господарювання або між суб'єктом у цілому та його структурними підрозділами.

Втрачена вигода — доходи, які особа могла отримати, але не отримала внаслідок порушення її права.

Господарське правопорушення — протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушує суб'єктивні права іншого учасника відносин або третіх осіб.

Господарське товариство — підприємство або інший суб'єкт господарювання, створений юридичними та/або фізичними особами, шляхом об'єднання їх майна й участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

Господарський договір — майнова угода господарюючого суб'єкта з контрагентом, яка встановлює (змінює, припиняє) зобов'язання сторін у сфері господарської та комерційної діяльності: при виробництві та реалізації продукції, виконанні робіт, наданні послуг.

Господарські санкції — заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, унаслідок застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

Господарські спори — розбіжності, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

Грабіж — незаконне відкрите заволодіння чужим майном без насильства, небезпечного для життя та здоров'я або загрози такого насильства.

Державна служба — професійна діяльність осіб, які обіймають посади в органах державної влади та їх апараті, виконують завдання і функції держави й одержують заробітну плату за рахунок державного бюджету.

Державне управління — діяльність держави та її органів, яка полягає в організаційному впливі на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах завдяки застосуванню державно-владних повноважень.

Державний бюджет — розпис доходів і видатків держави, нормативний акт, що визначає джерела надходжень і напрями використання коштів держави.

Державний службовець — особа, яка обіймає посаду в державних органах та їх апараті, наділена відповідними службовими повноваженнями для практичного виконання завдань і функцій держави й одержує заробітну плату з державного бюджету.

Джерело підвищеної небезпеки — транспортні засоби, промислові підприємства, будівлі, тварини, що за своєю природою становлять певну небезпеку для оточення, бо можуть вийти з-під контролю людини.

Дивіденди — частина чистого прибутку акціонерного товариства, що виплачується акціонеру з розрахунку на одну належну йому акцію.

Дисциплінарне стягнення — передбачений у нормативно-правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу працівника відповідно до його компетенції, за скоєний дисциплінарний проступок.

Довіреність — це письмовий документ, що видається особою, яку представляють (довірителем), іншій особі (представнику) для представництва перед третіми особами.

Договір доручення — цивільно-правовий договір, у якому одна сторона (повірений) зобов'язується здійснити від імені та за рахунок іншої сторони (довірителя) певні юридичні дії.

Договір комісії — цивільно-правовий договір, у якому одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням іншої сторони (комітента) за плату здійснити один або декілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента.

Договір купівлі–продажу — цивільно-правовий договір, у якому одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність

іншій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Договір міни — цивільно-правовий договір, у якому кожна зі сторін зобов'язується передати іншій стороні у власність один товар в обмін на інший.

Договір найму (оренди) — цивільно-правовий договір, у якому наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно в користування за плату на певний строк.

Договір підряду — цивільно-правовий договір, у якому одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням іншої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану роботу.

Договір позики — цивільно-правовий договір, у якому одна сторона (позикодавець) передає у власність іншій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості.

Екологічне право — галузь права, яка регулює суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища й раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини).

Замах на злочин — діяння, яке безпосередньо направлене на скоєння злочину, але з причин, що не залежать від особи, яка вчиняє діяння.

Заповіт — особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Заробітна плата — винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Заява (клопотання) — звернення громадян з проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією й чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їхньої діяльності.

Збір — обов'язковий платіж, який має відплатний компенсаційний характер і сплачується фізичними та юридичними особами за надані їм державою послуги чи надані права й надходить до бюджету або в спеціальні фонди.

Земельний аукціон — урегульований нормами чинного Земельного кодексу України й іншими законодавчими актами конкурентний продаж земельних ділянок, відповідно до якого право власності на земельну ділянку набуває той учасник земельних торгів, який запропонує найбільшу ціну за земельну ділянку відповідно до її цільового призначення.

Земельні відносини — суспільні відносини щодо володіння, користування й розпорядження землею.

Злочин — передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), скоєне особою, яка може нести відповідальність за скоєне (суб'єктом злочину).

Зобов'язання з негативним змістом — зобов'язання, яке полягає в обов'язку боржника утриматися від певних дій.

Зобов'язання з позитивним змістом — зобов'язання, у яких боржник зобов'язаний вчинити на користь кредитора певні дії.

Індивідуальні трудові спори — неврегульовані розбіжності між працівником і власником або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням законодавства про працю, правил внутрішнього трудового розпорядку й інших нормативних актів, а також колективних і трудових договорів.

Клопотання — письмове звернення громадян з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Командитне товариство — господарське товариство, у якому разом з одним або більше учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства своїм майном, є один або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників), та які не беруть участі в діяльності товариств.

Конфіскація майна — примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Крадіжка — це незаконне таємне заволодіння чужим майном.

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, що полягає в застосуванні судом від імені держави до особи, яка вчинила злочин, державного примусу у формі покарання.

Мінімальна заробітна плата — оплата за найпростішу, некваліфіковану працю, нижче якої не може бути оплата праці за місяць.

Національний банк України — центральний банк України, особливий центральний орган державного управління.

Ненормований робочий день — особливий режим, при якому працівник в окремих випадках може залишатися на роботі понад установлену норму робочого часу без спеціального дозволу (на відміну від залучення працівників до надурочних робіт).

Неосудність — стан особи, при якому вона в момент скоєння діяння не може розуміти значення своїх дій, усвідомлювати їх або керувати ними внаслідок психічного захворювання, тимчасового психічного розладу, недоумства, вона вважається неосудною та не може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Об'єкт злочину — блага, суспільні відносини, яким злочином завдається шкода або створюється загроза завдання такої шкоди.

Обмеження волі — це тримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства із забезпеченням постійного нагляду за засудженими з обов'язковим залученням засуджених до праці.

Оперативно-господарські санкції — заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Організатор злочину — особа, яка організовує злочин, керує його вчиненням, планує дії інших співучасників.

Організаційно-правові відносини (у господарському праві) — відносини, які складаються між суб'єктами господарювання та органами, які мають організаційно-господарські повноваження (зокрема, державними органами) у процесі здійснення господарської діяльності.

Особисте селянське господарство — господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки й споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, зокрема й у сфері сільського зеленого туризму.

Підбурювач (у злочині) — особа, яка залучала до скоєння злочину інших співучасників.

Підготовка до злочину — підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на скоєння злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для скоєння злочину.

Підприємництво — самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади, або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому законодавством.

Повне товариство — господарське товариство, усі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю та для яких настає солідарна відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Податок — установлений Верховною Радою України обов'язковий платіж до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками в порядку й на умовах, що визначаються законами України про оподаткування.

Позадовірна відповідальність — відповідальність, яка настає за відсутності договору, лише на підставі закону.

Позовна давність — це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у скоєнні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Попередження (як адміністративне стягнення) — офіційне застереження правопорушника уповноваженою посадовою особою про неприпустимість вчинення ним адміністративного правопорушення.

Пособник — особа, яка сприяє скоєнню злочину, даючи поради, надаючи чи виготовляючи необхідні для скоєння злочину знаряддя, а також допомогу в переходуванні злочинця тощо.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право земельного сервітуту — право власника або користувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Право інтелектуальної власності — право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений Цивільним кодексом України.

Право оренди земельної ділянки — засноване на договорі строкове платне володіння й користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.

Право постійного користування земельною ділянкою — право володіння й користування земельною ділянкою, яка перебуває в державній або комунальній власності, без установлення строку.

Правочин — дії осіб, які спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Правочин нікчемний — правочин, недійсність якого прямо встановлена законом, є недійсним з моменту укладання незалежно від волі сторін.

Правочин удаваний — правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, котрий вони насправді вчинили.

Правочин фіктивний — правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які зумовлювалися цим правочином.

Правочин оскаржений — правочин, недійсність якого прямо не визначена законом, але який може бути визнаний недійсним судом у разі, коли одна зі сторін заперечує його дійсність на підставах, визначених законом.

Представництво — правовідносини, у яких одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, удосконалення правової основи державного й громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави та суспільства.

Реальні збитки — втрати, яких зазнала особа реально, — вартість знищеного чи пошкодженого майна, витрати на його відновлення, ремонт тощо.

Реституція (від латин. *restitutio* — повернення, відновлення) — відновлення стану речей, який існував до вчинення правочину, недійсного за законом, або визнаного таким у судовому порядку.

Робочий час — установлений законом або угодою, укладеною на підставі закону, час, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, визначену трудовим договором.

Розбій — незаконне відкрите заволодіння чужим майном із застосуванням насильства, небезпечного для життя та здоров'я потерпілого або загрози такого насильства.

Сервітут — право користування чужим майном (земельною ділянкою, іншими природними ресурсами, іншим нерухомим майном) для задоволення потреб інших осіб.

Система оподаткування — сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів і внесків до бюджету й державних цільових фондів, які діють у встановленому законом порядку.

Система соціального партнерства — система розвинених взаємозв'язків між працівниками, роботодавцями, а також державою на засадах співробітництва, компромісів, узгодження рішень з питань соціально-трудових відносин.

Сімейне право — галузь права, норми якої регулюють сімейні особисті немайнові та майнові відносини, які виникають у шлюбі, стосуються належності до сім'ї, спорідненості.

Скарга — звернення громадян із вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Спадкове право — сукупність правових норм, якими регулюються відносини, пов'язані із спадкуванням.

Спадкування — перехід прав та обов'язків померлої фізичної особи до інших осіб.

Спадщина — усі права й обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Співучасть — умисна спільна участь декількох суб'єктів у скоєнні умисного злочину.

Спільна сумісна власність — власність, яка належить двом чи більше особам без визначення частки кожного з них у цій власності.

Стадії скоєння злочину — передбачені кримінальним законом стадії підготовки та безпосереднього скоєння умисного злочину, які різняться за ступенем його реалізації.

Страйк — тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Суб'єкт злочину — фізична осудна особа, яка скоїла злочин у віці, коли може наставати кримінальна відповідальність.

Суб'єктивна сторона злочину — належність суб'єкта злочину до своїх протиправних дій та їхніх наслідків.

Суб'єкти господарювання — учасники господарських відносин, що здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно й несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Товариство з додатковою відповідальністю — господарське товариство, статутний (складений) капітал якого поділений на частки визначених установчими документами сум, однак учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного (складеного) капіталу, а при недостатності цих сум — додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Товариство з обмеженою відповідальністю — господарське товариство, що має статутний (складений) капітал, розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами.

Трансферт — кошти, які передають з одного бюджету до іншого.

Третейський суд — недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та/або юридичних осіб у порядку, установленому законом, для вирішення спорів, що виникають з цивільних і господарських правовідносин.

Трудовий арбітраж — орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору (конфлікту).

Трудовий договір — угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату та забезпечити умови праці, необхідні для виконання роботи.

Утриманець — неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менше п'яти років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Фінансове право — галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають у процесі фінансової діяльності, тобто у сфері мобілізації (надходження), розподілу, використання коштів держави та органів місцевого самоврядування.

Цивільна дієздатність фізичної особи — здатність особи своїми діями набувати цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їхнього невиконання.

Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права й обов'язки.

Цивільно-правова відповідальність — вид юридичної відповідальності, який полягає в настанні передбачених законом негативних майнових наслідків для правопорушника.

Цивільно-правове зобов'язання — правовідношення, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану (РАЦС).

Штраф (як адміністративне стягнення) — грошове стягнення, що накладається на громадян, посадових осіб у випадках, установлених Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Штрафні санкції — господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Юридична особа — організація, створена й зареєстрована в установленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може від свого імені набувати майнові та особисті немайнові права й нести цивільні обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді.

ЗМІСТ

Від автора 3

Блок 2. ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

РОЗДІЛ 2. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
§ 1. Характеристика адміністративного права	4
Тема 2. ПУБЛІЧНА СЛУЖБА	
§ 2. Поняття та види публічної служби	6
Теми 3–4. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ (ПРОСТУПОК). АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
§ 3–4. Адміністративне правопорушення (проступок) та адміністративна відповідальність	9
Тема 5. АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС	
§ 5–6. Адміністративне провадження (адміністративний процес).....	16
<i>Практичне заняття № 1. Стадії провадження в справах про адміністративні правопорушення (проступки)</i>	23

РОЗДІЛ 3. ФІНАНСОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 6. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІНАНСОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ. ВСТУП ДО БЮДЖЕТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
§ 7. Основи фінансового права	24
§ 8. Доходи та видатки державного бюджету	29
Тема 7. ПОДАТКОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ	
§ 9–10. Податкова система	32
Тема 8. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО БАНКИ ТА БАНКІВСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ	
§ 11. Банківське право України	42
<i>Повторення та узагальнення</i>	46

РОЗДІЛ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 9. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
§ 12. Поняття «кримінальне право» та принципи кримінального права	47

Тема 10. ЗЛОЧИН	
§ 13. Поняття та склад злочину	52
§ 14. Стадії скоєння злочину. Співучасть	59
Тема 11. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
§ 15–16. Кримінальна відповідальність.....	62
Тема 12. КРИМІНАЛЬНЕ ПОКАРАННЯ	
§ 17. Кримінальне покарання.....	72
§ 18. Порядок призначення покарань	77
Тема 13. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ	
§ 19. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх	83
Тема 14. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ОКРЕМІ ВИДИ ЗЛОЧИНІВ	
§ 20–21. Окремі види злочинів	86
<i>Практичне заняття № 2. Розв’язання правових ситуацій</i>	92

РОЗДІЛ 5. ВСТУП ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Тема 15. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС	
§ 22. Засади й учасники кримінального провадження	95
§ 23. Досудове розслідування. Судове провадження	99
<i>Практичне заняття № 3. Захист підозрюваного, обвинуваченого, підсудного</i>	103

Блок 3. ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

РОЗДІЛ 1. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН	
§ 24. Цивільне право та цивільні правовідносини.....	104
Тема 2. СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН	
§ 25. Суб'єкти цивільних правовідносин.....	107
Тема 3. ПРАВОЧИНИ	
§ 26. Правочин.....	115
Тема 4. ПРЕДСТАВНИЦТВО ТА ДОВІРЕНІСТЬ	
§ 27. Представництво та довіреність	119
Тема 5. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА	
§ 28. Загальна характеристика права власності.....	122

Зміст

Тема 6. ФОРМИ ТА ВИДИ ВЛАСНОСТІ	
§ 29. Форми власності	128
Тема 7. ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	
§ 30. Право інтелектуальної власності	131
Тема 8. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
§ 31. Цивільно-правова відповідальність	135
Тема 9. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	
§ 32. Цивільний процес	140
Тема 10. ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОХОРОНЮВАНИХ ІНТЕРЕСІВ	
§ 33. Захист цивільних прав	146
<i>Практичне заняття № 4. Звернення до суду</i> <i>в цивільних справах</i>	151
Тема 11. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ	
§ 34. Зобов'язання в цивільному праві	154
Тема 12. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ДОГОВОРИ	
§ 35. Цивільно-правові договори	157
Тема 13. ОСНОВИ СПАДКОВОГО ПРАВА	
§ 36. Спадкове право	161
<i>Практичне заняття № 5. Спадкування</i>	167
<i>Повторення та узагальнення</i>	168

РОЗДІЛ 2. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Теми 14–15. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ. СУБ'ЄКТИ ГОСПОДАРЮВАННЯ	
§ 37. Господарське право	170
§ 38. Господарське товариство	175
<i>Практичне заняття № 6. Рольова гра</i> <i>«Створюємо господарське товариство»</i>	179
<i>Практичне заняття № 7. Реєстрація юридичної особи,</i> <i>фізичної особи-підприємця</i>	180
Тема 16. ГОСПОДАРСЬКІ ДОГОВОРИ	
§ 39. Господарські договори	181
Тема 17. ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС	
§ 40. Господарсько-правова відповідальність	183
§ 41. Господарський процес	187

РОЗДІЛ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 18. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	

§ 42. Основи трудового права України	190
Тема 19. ТРУДОВИЙ ДОГОВІР	
§ 43. Трудовий договір	193
§ 44. Припинення трудового договору	198
Тема 20. РОБОЧИЙ ЧАС	
§ 45. Тривалість робочого часу	204
§ 46. Час відпочинку	207
Тема 21. ТРУДОВА ДИСЦИПЛІНА. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ. МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПІДПРИЄМСТВУ, УСТАНОВІ, ОРГАНІЗАЦІЇ	
§ 47. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність	211
Тема 22. ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА КОЛЕКТИВНІ ТРУДОВІ СПОРИ	
§ 48. Індивідуальні та колективні трудові спори	215
Тема 23. ОПЛАТА ПРАЦІ. ОХОРОНА ПРАЦІ	
§ 49. Оплата праці	219
<i>Практичне заняття № 8. Судовий захист трудових прав.....</i>	222

РОЗДІЛ 4. СІМЕЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Тема 24. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІМЕЙНОГО ПРАВА	
§ 50. Основи сімейного права	223
Тема 25. ШЛЮБ. ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ	
§ 51–52. Шлюб	226
Тема 26. ВЗАЄМНІ ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ	
§ 53–54. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей	234
Тема 27. УЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	
§ 55. Улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування ...	239
<i>Практичне заняття № 9. Судовий захист прав подружжя ...</i>	244

РОЗДІЛ 5. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Теми 28–29. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА. ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ	
§ 56. Загальна характеристика земельного права	245
Тема 30. НАБУТТЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ЗЕМЛЮ. ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ	
§ 57. Набуття та реалізація права на землю. Захист права власності на землю	253
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	259

Навчальне видання

Наровлянський Олександр Данилович

ПРАВОЗНАВСТВО

(профільний рівень)

Підручник для 11 класу закладів
загальної середньої освіти

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

В оформленні підручника використано матеріали інтернет-видань,
що знаходяться у вільному доступі.

Редактор *Н. Батуриńska*
Художник *В. Дунаєва*
Художній редактор *Т. Канарська*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректори *С. Бабич, Т. Мельничук*

Підписано до друку 27.05. 2019 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. Гарнітура PetersburgС.
Друк офс. Ум. др. арк. 22,032. Обл.-вид. арк. 23,45.
Умовн. фарбовідб. 88,128.
Наклад 19 902 прим. Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01033
Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21. 02. 2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
у друкарні ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Ежена Потье, 12.
Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018 р.

МОНЕТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ 2001–2019 рр.

Монета із серії «Княжа Україна» (2001)

Монета, присвячена автору першої української конституції Пилипу Орлику (2005)

Монета, присвячена Основному Закону України (2001)

Монета, присвячена 90-річчю утворення першого уряду України (2007)

Монета, присвячена 10-й річниці прийняття Верховною Радою України Акта про незалежність України (2002)

Монета, присвячена 90-річчю утворення Західноукраїнської Народної Республіки (2008)

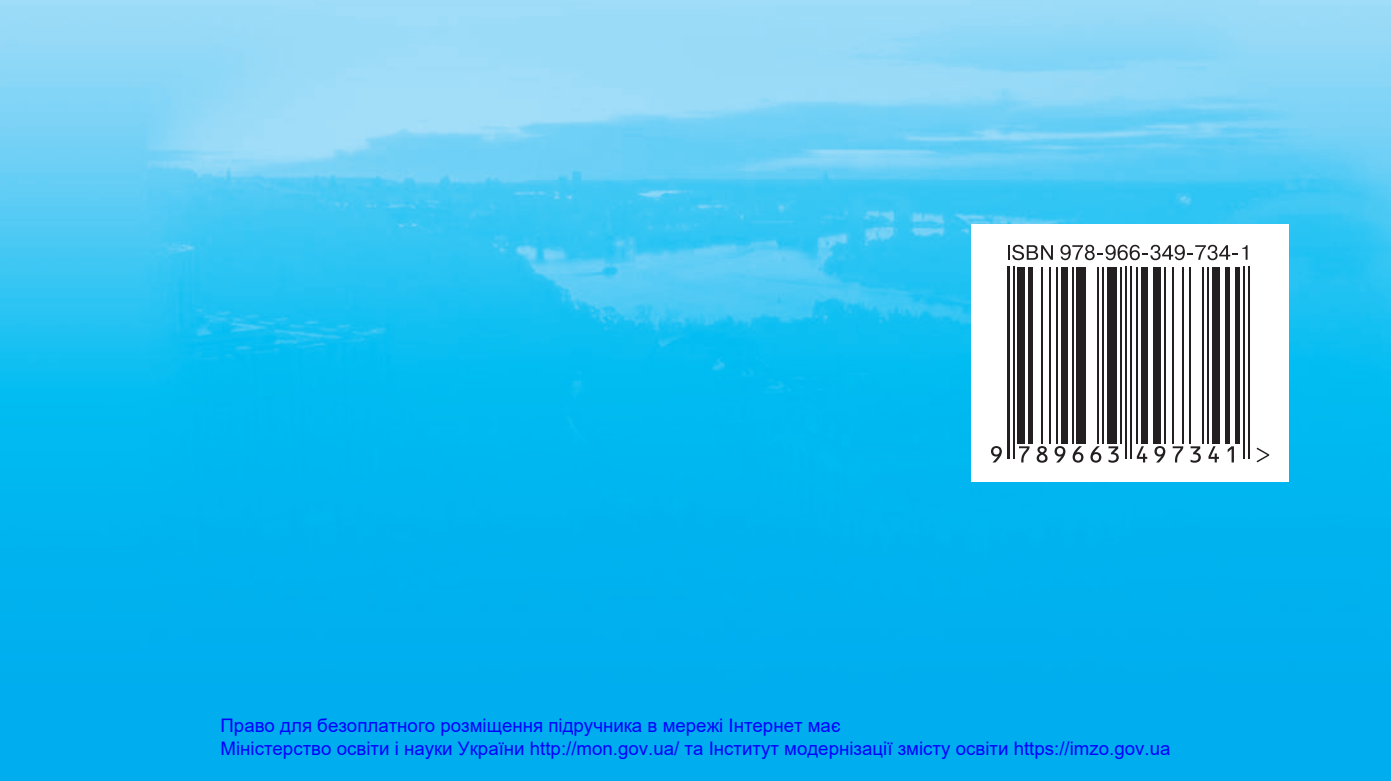

Монета, присвячена 200-літтю Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого (2004)

Монета, присвячена 100-літтю Київського науково-дослідного інституту судових експертиз (2013)

ISBN 978-966-349-734-1

9 789663 497341 >